

To be had from

The Manager

THE GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Buildings Elphinstone Circle,
Fort, Bombay No 1,

(Registered under the Copy Right Act)

श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यकृते

वादार्थसंग्रहे

आख्यातशक्तिवादः

(चतुर्थो भागः)

मथुरानाथतर्कवागीशविरचिता आख्यातवादरहस्य-२ राम-
चन्द्रन्यायवागीशभट्टाचार्यविरचिताख्यातवादटिप्पणी-
३ रघुदेवभट्टाचार्यकृताख्यातवादटिप्पणी-४ जय-
रामभट्टाचार्यकृत व्याख्या-५ न्यायवाचस्प-
तिकृत व्याख्या- ६ रामकृष्णनिर्मिता
व्याख्या- इति पटीका समन्वितः

मुम्बय्यां

कोर्टसर्कलख्ये प्रथिमागे साधनभवने

‘ नटवरलाल इच्छाराम देसाई ’ इत्यनेन स्वीये ‘ गुजराती ’

मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रकाशितः ।

पुस्तकप्रतिष्ठानम्
" गुजराती प्रिंटिंग प्रेस "
सप्तम विर्लिय एलफिन्स्टन सर्कल,
कोय, बंबई १

वादाथसंग्रहः

(चतुर्थो भाग)

शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादः ।

व्याख्यापट्टयुतः १३

मधुरानाथी

आख्यातस्य यत्नो वाच्यः पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । व्यवहारादिव वाधकं विना विवरणादपि द्युत्पत्तेः किङ्करोतीत्यादियत्नप्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनुकूलव्यापारे लक्षणेति भाष्यः ॥ १ ॥

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादविवृतिः ।

इतिताथरपुत्रेण वादयन् वसिष्ठा प्रचलदङ्गुलपट्टि ।

मोहयथप्रियवामलोचना पातु कोऽपि नवनीतदृच्छति ॥

श्रीमता मधुरानाथ-सर्कशागीशर्वाभता ।

आख्यातशक्तिवादस्य कियते विवृति शुभा ॥

आख्यातस्य शक्तिं निरूपयति—'आख्यातस्येति । आख्यातं यत्नत्वात्खिल-
नशक्यताकमित्यर्थं, तेन वक्ष्यमाणहेतोर्न वैपरिवरणस्य । आख्यातत्वञ्च सङ्केत-
विशेषमन्वयेन आख्यातपदवर्षं, न तु जाति, तित्वादिना साङ्ग्यात् माणाभा-
वात् । शक्तताञ्छेदश्च न सत्, किन्तु प्रत्येक तित्वादिभव, आख्यातत्वप्र-
चाराणांशान्दशायां नित्यादिना ज्ञानात् शब्दबोधमात्रस्य शक्तिभ्रमजन्यत्वप्रस-
ङ्गात्, नित्यादिना प्रचाराणांशान्दशायां तत्प्रकारण ज्ञानात् शब्दबोधानुदयस्य
भवमित्यन्तम् । यन्त्वञ्च प्रवृत्तित्वं, प्रवृत्तित्वं च रागजयनावच्छेदजनना सिद्धं,
अहं यते अहं प्रवृत्तोऽस्मि अहं करोमीत्यनुभवसायमात्रिको निवृत्ति-जीव-
नयोनौ यावन्मो जातिविशेष, निवृत्तिजीवनयोनौ रागाजयन्त्वान् तथा-

१ यन्वाचक्यम् इ पा २ 'शक्तिप्रदान्' इ पाठ ३ लीति प्रश्ने इ पाठ.

४ त्युत्तर पाठ ।

हन्यवसायविरहात् । चेष्टाजनकतावच्छेदक एव निवृत्तेश्चेष्टाजनकत्वविरहात् ।
 सपुत्रो शरीरत्वमणं चेष्टात्वे मानाभावात्, तथापि चेष्टात्वस्यानुभवमिद-
 स्वे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वन्यापको निवृत्तिन्यायतो जीवनयोनियन्त्रसाधा-
 रणो जानिविशेष एव चेष्टाजनकतावच्छेदक, स च नाख्यातस्य शक्यतावच्छे-
 दक तथासत्याख्यातस्य कृद्यानुपर्यायत्वात्पपत्तेः । सपुत्रो जीवनयोनियन्त्रसत्त्वे-
 ऽपि स्वारभिवक्तोतिन्यन्यद्वाराभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैव कृद्यानु
 शक्यतावच्छेदकत्वात् । एतेन ' प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनिसाधारणं गुणविभा-
 जक प्रयत्नत्वमेव आख्यातस्य शक्यतावच्छेदकम् । न चैवं पाकगोचरनिवृत्तिद-
 शायामपि पचतीत्यादि प्रयोग स्यादिति वाच्यं । निवृत्तेः क्रियादृष्टत्वाभावात्
 त्रिदानिष्ठमाध्यव्याह्यविलक्षणविषयत्वानिरूपकत्वाच्च । तथाच व्यवहारार्थभ-
 वात् आख्यातार्थप्रयत्न-वात्त्वयोर्योस्तादृशमन्वन्धेनैवान्वयस्य साकाहुत्वात् यो-
 ग्यतापमान् तथा प्रयोगस्येष्टत्वात् । प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि लक्षण-
 या योग्यताप्रमान् तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्वागत्वात् ' इति कस्यचिद् प्रवृत्तित-
 मप्यथासम् । तथा सति आख्यातस्य कृद्यानुपर्यायत्वात्पपत्तेः गुणविभाजक-
 प्रयत्नत्वस्य जानित्वं मानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य गुरुत्वाच्च । न च प्रवृ-
 त्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं चैत्रो वि शमितीत्यादौ कथं आसात्कृतप्रयत्नात्-
 भव इति वाच्यम् । तत्र आसात्प्रयत्नमात्रप्रतीते शरीरत्रियाविशेषस्य आसात्त्वात् ।
 न च तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं परमेश्वरो वेद वति परमेश्वरो वे-
 दप्रवृत्तयति परमेश्वरो वेदं प्रयुङ्क्ते इत्यादौ कथं वेदाभिन्नसत्त्वात्कृतप्रयत्नवत्त्वात्प्रभव
 वेदतन्त्रात्कृद्याभिघातात्कृतप्रयत्नवत्त्वात्प्रभवो वा इति वाच्यम् । कार्यसामान्य
 प्रवृत्तिप्रयत्नस्य व्याप्यवर्त्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेऽपि भाग-
 वतप्रयत्नेऽपि प्रवृत्तित्वस्य धर्मिणादकप्रमाणमिद्वत्त्वात् । यद्वा तत्र कथादिपा-
 तांस्व यत्नसामान्यमर्थं, अतुच्छत्वं विषयत्व वा कर्मनिमित्तकत्वार्थं, आख्यात-
 स्यात्प्रयत्नमर्थं, आख्यातस्यैव वा यत्नसामान्यं लक्षणा प्रवृत्तित्वार्थं कथं
 भिघातपर एव ।

केचित्तु परमेश्वरपद तर्कपरत्वेपर, कथादिपालो कथंभिमिघात एवार्थं,
 आख्यातस्य आश्रयत्वमेवार्थं, आख्यातस्यैव वा परमेश्वरमन्वन्धविशेषेणाश्रय-
 त्वमर्थं, तथाच परमेश्वरपद यथाश्रुतमेवेत्याहुः ।

तथामपि प्रतिपादकताविशेषमन्वन्धेन कृद्यानुमत्तारिति हेतुस्य । विशेषेण-
 पादानात् आत्मादौ न व्यभिचार । नन्वयं हेतुरमिदं इत्यत आह-पच-
 तीति । पचति पार्थ करोती यादित्वाक्यमप्यवर्तिता यत्नार्थं करोति वा यत्नवच्छ-
 कृद्यानुवा सर्वान्वयानादां लक्षणादिकल्पमकथंभिमिघातपरि-

पार्थ क

करोतीत्यत्र करोतिना पश्यतीत्यादेरविवरणसङ्गतत्वापत्तेः । स्वार्थव्याप्तवि-
 यरणादित्यस्य सर्वैराख्यातविवरणमित्यर्थः, इति केचित् । अयं भावः, पचति
 पानं करोतीत्यादिविवरणेषु पचतिपदं स्वपरतया पचपदपरं विपरपरश्च, पा-
 कपदसमभिव्याहारेण कृषातु पाकसमानार्थकत्व-कृष्णसमानार्थकत्वपरः, आ-
 श्वत्थमाख्यातार्थः, एवञ्च पचपदं पाकसमानार्थकं, निषदं कृष्णसमानार्थकमि-
 त्यादिभिरिति । एवं सर्वत्रैव विवरणे चरमपदे एव तत्पदसमभिव्याहारेण तत्-
 त्तमानार्थकत्वे लक्षणा । अतएव येन समानार्थकतया यत् बोध्यते तत् तस्य
 विवरणमिति प्रामाणिका । ननु तयापि शक्यप्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन
 कृषातुमत्र लक्षणादिना कृषातुशक्यप्रतिपादके शब्दे अनेकान्तिकमित्यत आह,
 व्यग्रहारादिष्वेति । यावत्कं विना स्वमाध्यवापत्तं यद्विभेदणं तदभावपक्षविभे-
 दणमदकारणं, व्युत्पत्तेः स्युत्पत्तिसंभवात् शक्तिप्रदगंभवतिरिति यावत् । गवा-
 दिषदव्यग्रहारे यथा गवादिषदशक्यत्वस्वरूप-स्वसाध्यस्य वापत्तं यद्विभेदणं
 लक्षणा-शक्तिप्रमत्तप्रतिपत्तिविषयतासम्बन्धेन गवादिषदव्यग्रहारात् तदभावपक्षे
 सतीति विभेदणविशिष्टीभूय प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन गवादीं गवादिषदगतिमाधर,
 तथा कृषातुमत्कारिकरूपविवरणमपि प्रकृतित्वात् शक्तिप्रमत्ततास्वरूपस्वसा-
 ध्यस्य वापत्तं यद्विभेदणं लक्षणा-शक्तिप्रमत्तप्रतिपत्तिजनकतासम्बन्धेन
 कृषातुमत्त्वं नरमाधरत्वे सतीति विभेदणविशिष्टीभूयस्वसाध्यप्रतिपादकताविभे-
 दणसम्बन्धेन प्रकृततायाः यातादे शक्तिसाधकमित्यर्थः, तथाच निरुक्तवापत्तभाव
 व्यं ह्येते विभेदणं देयमिति भावः । अतएव “ शक्तिप्रदं व्याहरणोपमान-
 नोपास्यत्क्यामव्यग्रहारात् । वाचक्यं जेपादिदृतेरुदमित्तातिष्यत निरुपरस्य
 लक्षणा ” ॥ इति पठन्ति । तत्रानुमानपदं व्यग्रहारादीतरानुमानपरः, तेन व्यग्रहा-
 रादेन दृष्टयुगादानवितोषः ।

भांग्रापिकान्तु मन्वाख्यातस्य विं शक्यमित्यत आह, आद्यवातस्येति ।
 एत आद्यवातस्य वाच्य इति यथाश्रुतं परार्थः । ननु तस्याः यातपरवाच्यत्वे विं
 यानमित्यत आह, ‘ पचनीति, अमेदे तुनीयात्, अन्वयभाग्य विवरणे, विवरण
 स्वसमानार्थकत्वज्ञापनं, ज्ञापनं ज्ञानवस्तुत्वं शब्दः, प्रमाप्यत्व पश्यन्पदं, तथाच
 विवरणमेव मानमिति भावः । ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वं न शब्दविषया
 शब्दे परार्थत्व-वाच्यत्वापत्तयोक्त्याशङ्क्या आह-व्यग्रहारादिष्वेति । तथाकृषातुमान-
 तिपदं तस्य शक्तिमापकत्वमिति भावः । अतमानप्रोक्तपदमिति व्याचष्टः ।

ननु विवरणेन कृषातुशक्यप्रतिपादकत्वं निवार्यते बोधितं, अति ॥
 कृषातुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं तत्र लक्षणा कृषातु प्रतिपाद्यस्य व्यापारस्य
 प्रतिपादकत्वेऽपि निरर्थक्यत्वेऽपि-किं करोतीति । विवरणस्य प्रमापकप्र-
 तिपत्तिविशिष्टविभेदणं सतीत्यर्थः । विवरणस्य विजामितिविषयत्वं, वि-
 शदस्य विजामितिसाधकत्वात् । ‘ पचार्थस्य विना ’ आख्यातस्य प्रकृतित्व-

विशिष्टाधिक्यं विना, अनुपपत्तरिति जिज्ञामानिवर्तकस्यानुपपत्तरित्यर्थः । यदु-
परिशिष्टे जिज्ञामितस्य तन्मन्वन्व्य प्रभवाक्येन बोध्यते परिशिष्टे विशिष्य तन्म-
न्वन्व्यज्ञानेनैव जिज्ञामानित्तरिति भावः । तथाच आख्यातं प्रवृत्तित्वावच्छिन्न
शक्यताश्च प्रवृत्तित्वपरिशिष्ट जिज्ञामाया निवर्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वात् इत्यनुमा-
नप्रकारोद्भवस्य । तथापि लक्षणा-शक्तिश्चमाजन्यत्वेन ज्ञान विगपणीय, तेन ल-
क्षणया प्रवृत्तित्वोपेक्षे शब्द न व्यभिचारः । न च लक्षणयाशक्तिश्चमाजन्यप्रवृत्ति-
त्वपरिशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवास्त्विति वाच्य, हेत्वन्तरसम्भवस्य हेत्वन्त-
रादुपवन्वोदिति निर्गमः । ननु पूर्ववृत्तौ निरुक्तवाचकाभावस्तत्त्वविगपणम् अत्र तु
लक्षणाशक्तिश्चमाजन्यत्वं ज्ञानविशेषणमप्रसिद्ध, प्रवृत्तित्वस्याख्यातशक्यतावच्छे-
दकत्वे रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्त्या अनुवृत्त्यापारादावाख्या-
तस्य शक्ते रथादेरघेतनतया चेतन्याजनवच्छेदकतया च तत्र प्रवृत्तिमत्त्वास-
भवान् । अपचत्यपि चैत्रादी वाग्निरादियन्त्रिद्विभूतमन्वन्व्येन प्रवृत्तिमत्त्वमादाय
चैत्र पचतीत्यादिव्यवहारवारणाय समवायावच्छेदकतान्यतरसम्बन्धनैव कर्तु-
पदार्थ आख्यातात्पर्यशक्यत्वस्य साक्षाद्भवमित्यभ्युपेयत्वात्, आमा पचतीत्या-
दिप्रयोगानभ्युपगमे समवायोऽपि नान्तर्भावनीय, परमेश्वरो वेद वर्तमान्यादौ पर-
मेश्वरपदस्य तच्छरीरपरत्वं एव योग्यत्वं न तु परमात्मपरत्वं इति वाक्यमेव
स्वीकर्णयमित्याभङ्गा प्रार्थानमतमाश्रित्य परिहरति-अचेतनइत्यादिना ।
'अचेतने' अजेनविशेष्यवाक्यतात्पर्यप्रकाररुद्विजनके, 'अचेतनत्व' समवायाव-
च्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन घेतन्यवतो भिन्नत्वं तेन चैत्र पचतीत्यादेन सहृद्,
तदुल पच्यत इत्यादव्यवच्छेदार्थमुक्त 'रथो गच्छतीत्यादाविति, तेन कर्तृ-
न्तारयात् इति लभ्यते, 'च' त्वर्थः । अनुवृत्त्यापारं लक्षणेति अनुवृत्त्या-
पार निरुद्धलाणेत्यथ । यादृशलक्षणया प्रयोगे कथाया वादिनो न निग्रहं सं-
लक्षणा निष्ठा । अनुवृत्त्वस्य धात्वधारयात्पर्यायाद्ययो समगतया स्फोर-
णायातुल्यत्वेनोपादान, न तु लक्ष्यतावच्छेदर तदतभावः । व्यापारत्वञ्च कार्य-
त्वं तेष प्रतियोगितामन्वन्व्येन धमवत्त्वं प्रागभाववत्त्वं वा व्यापारत्वम् ॥ १ ॥

रामचन्द्रतर्कसार्गीशकृतन्याख्या ।

आख्यातस्येति । आख्यातस्य शक्यतावच्छेदक यत्त्वञ्च शक्यतावच्छेद-
कमित्यर्थः, तत्रारयात्त्वं तुल्य वर्णमन्व्याप्यज्ञानिविगेष, न्यादयो लकारादशा,
तथाचाप्राप्तस्य पचतीत्यादावादेन न्यादिना आदेगिनो लकारस्य स्मरणादेव
यत्त्वपरिशिष्टस्योपस्थिति-शब्दबोधो विगेषदर्शिनः । बान्तस्य चं त्यादावेव
यत्त्वपरिशिष्टशक्तिश्चमादन्यवबोधः । न च त्याद ककारादशत्वमादाय विनि-
गमनाभाव मवज्ञन पाणिनिमुनिना न्यादीना लकारादशत्वबोधन न तु कवा-
वादीनामित्यन्वैव विनिगमकत्वादिनि मप्रदायविदः । आख्यातपदात् त्यादयो
जायन्ते - व्यापारकर्मदाकरणपरिभाषाविषयत्वमन्वन्व्यनाख्यातपदत्वमेवा-

स्थाली पचनीत्यादी पाकानुसूत्रव्यापारस्य विवरणेऽपि न व्यापारत्वविशिष्टे शक्ति-
 यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्य गुरुत्वमेव बाधकमेव पचनि पात्रयत्नवान् इत्यादिना
 परिष्णते विवरणेऽपि तद्वान्यभ्युत्थमत्र बाधकमिति भाव । तदाह “शक्तिग्रहं व्या-
 करणोपमानोपासवाक्ययादुप्यवहारतश्च । वाक्यस्य शोपाद्रिवृत्तेर्वदन्ति सावि-
 श्यत सिद्धपदस्य दृष्टा ” ॥ ‘विगुति’ विवरणमित्यर्थ इति, तथाच शक्तिग्राहकाणां
 मध्ये विवरणस्यापि शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति न सिद्धान्तविरोध । विवरणस्य
 शक्तिग्राहकता च व्यवहारस्येव अनुमानोत्पापकतया । तथा हि पचनीत्यादावाख्या-
 तपद यत्रत्वविशिष्टे शक्त यत्रत्वविशिष्टार्थकवृथातुप्रतिपाद्यार्थकशब्दत्वादित्याथेवा-
 ह्यमानम्, अत्रच वृथातुप्रतिपाद्यार्थकत्वरूप विवरण हेतुघटकमिति शक्तिग्राहका-
 ह्यमानहेतुघटनत्वमेव विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वपदार्थ इति भाव । न च व्यवहा-
 रस्य शक्तिग्राहकत्वभावेन व्यवहारादिवेति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । घट-
 पद् घटत्वविशिष्टे शक्त, लक्षणापेक्षयाघटत्वविशिष्टबोधजनकपदत्वादित्यनुमाने
 घटत्वविशिष्टबोधकत्ववचन्यवहारस्य हेतुघटकतया शक्तिग्राहकानुमानोत्पापकत्व-
 सम्भवात् । ‘व्युत्पत्ते’ शक्तिग्रहात्, व्युत्पत्तिपदस्य शक्तिग्राहकत्ववद् शक्तिग्रहात्
 चकत्वादिति भाव । ननु नैयायिकानां यत्रत्वविशिष्ट आख्यातस्य विवरणवत्
 मीमांसकानां व्यापारेऽपि विवरणात् व्यापारत्वविशिष्टेऽपि शक्ति स्यादिति न
 विवरणस्य शक्तिग्राहकतेत्यत आह—किं करोतीति । वृत्तिरविशिष्टपरिष्क-रि-
 त्त्रिदमं प्रकारकजिज्ञासाविषय विशुद्धार्थं, ‘विमिति त्रियाविशेषण, तथाच किं
 करोतीत्यस्य तादृगजिज्ञासाविषयाभिरवृत्तिमानित्यर्थं, त्रियाविशेषणस्याभेदे-
 नान्यपस्य व्युत्पत्त्यात् । न च विहित्यत्र द्वितीयाया अनुसूत्रस्यमर्थं, तथा सति
 विषयेणोत्पत्त्यानुसूत्रप्रतिप्रमहादिति भाव । अस्तु वा विषयत्वमेव द्वितीयार्थं,
 तादृगजिज्ञासा च विशुद्धार्थं इति । यत्नार्थस्य चिन्तित । पचनीत्यस्य
 यत्रत्वविशिष्टार्थकत्वविशेदे पचनीत्यतो यत्रत्वविशिष्टपरिष्कवाक्यप्रकारकबोधो न
 स्यात् तथाच प्रभप्रतिपादिनजिज्ञासानिवर्तकज्ञानजनकवाक्यस्यरूपमुत्तान्त पच-
 तीति वाक्ये न स्यादित्यर्थं । नन्वाख्यातस्य यत्रत्वविशिष्टार्थकत्वे एषो गच्छ-
 तीत्यादिवाक्यस्योपयोग्यत्वापनि अचेतन एषादी समनाउद्भूतवृत्तेवाधारित्यत
 आह—अचेतन इत्यादि । अचेतनविशेष्यबोधजनक इत्यर्थं । अनुसूत्रस्यारि ।
 तथाच एषो गच्छतीत्यादी समनाउद्भूतव्यापारत्वजनोद्भवाभियानादिस एषा-
 दावन्तीति नायोग्यमेति भावः । इत्यप्र प्रार्थितमतम् ॥ १ ॥

रघुदेवमहाचार्येण आख्यातयादृतीका ६

प्रगल्भ नीरदस्यैन्दुरामगुणमन्दिरम् ।

रघुदेवेन तस्ये ॥ १ ॥

नेपादि

पश्चिम नित्यं एतत् व्यापारविशिष्ट-आख्यातस्येत्यादिना ।

यत्नो वाच्यः यत्नत्वविशिष्टो वाच्यः, यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमिति यावत् ।
 यथाभुते यत्नस्य व्यापारान्तर्गतत्वेन व्यापारशक्तिवादिमतव्यवच्छेदाप्रतीतेः । श-
 क्यतादष्टेदकं चाख्यातत्वम् । तच्च रुटिसंबन्धेनाख्यातपदत्वम् । यदि च
 रुटिसंबन्धेनाख्यातपदत्वत्वं लकारेष्वेव अभियुक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात्,
 तथा च पञ्चविन्यादावपि कृतिबोधोपपत्तिः । तत्रापि लकारस्थाने शुभ्रादेर्देशनेन
 रुटिसंबन्धेनाख्यातपदत्वतो लकारस्य सर्वादिमिति विमाह्यते; तदा विशिष्य
 त्विपूर्वादिप्रमेव शक्यतावच्छेदकं बोध्यम् । एतेन दर्शककारसाधारणं सत्वमेव
 शक्यतावच्छेदकमिति परास्तम् । तस्यैक्यमावात् भावे वा पञ्चविन्यादावपि
 कृतिबोधप्रसङ्गादिति । तथा च यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशान्दत्वावच्छिन्नं प्रति यत्न-
 त्वावच्छिन्नविशेष्यकरुटिसंबन्धव्यतिहात्यातपदव्यवच्छिन्ननिष्पत्तिविषयक-
 शान्दजन्यजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति ध्येयम् । ननुपदर्शितकार्यकारण-
 भावनल्पने शुद्धाख्यातपदाद्यत्नविषयकशान्दबोधोपपत्तिरिति चेन्न । संभवयेई
 यदि हि पात्राद्यनुकूलविषयकशान्दत्वावच्छिन्नं प्रति त्रिधादिपदनिष्ठपञ्चादिधात्व-
 यवहितोत्तरस्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्प्यते । वस्तुतस्तु शुद्धाख्यातपद-
 जन्यजन्योपस्थितिकाले पात्रो यत्नश्चेति निराकाङ्क्षवाचिवात्पात्रानुत्पद्यमानविष-
 यकशान्दबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेनोपदर्शिता-
 ख्यातपदनिष्पत्तिशक्तिज्ञानजन्योपस्थित्या यत्नशान्दबोधे जननीये पञ्चतीत्या-
 दानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेनैव केवलाख्यातपदाद्यत्नविषयकशान्दबोध-
 धारणसंभवात् ।

केचिपु आख्यातस्य यत्नवाचकत्वे पात्रगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकाले चैनः
 पञ्चतीत्यादिप्रयोगस्य योग्यत्वापत्तिमुद्भावयन्ति तत्र श्रद्धोमहि । प्रवृत्त्यभावात्ति-
 रिक्तनिवृत्त्याख्ययत्ने मानामावात् । वस्तुतस्तु निवृत्त्याख्ययत्नाङ्गीकारेऽपि न
 क्षतिः । यतः पञ्चतीत्यादिव्याख्यात्याकानुकूलवृत्तेरेव शान्दबोधोत्पत्त्या निवृत्त्या-
 ख्ययत्नकाले पात्रानुकूलवृत्तेरभावेन तदानीं तादृशप्रयोगस्य तथापिधप्रमात्मक-
 शान्दबोधोपपत्तिरुत्पत्त्यायोग्यत्वं सूर्यपादमेवेति । ये तूपदर्शितापत्तिभिर्वा प्रवृत्तित्व-
 मेवाख्यातपदशक्यतावच्छेदकमुपवर्णयन्ति । तत्र । तेषां यत्ने इष्टसाधनताज्ञान-
 जन्यतावच्छेदकक्रोदिप्रशिक्षत्वेन सिद्धायाः प्रवृत्तित्वाख्यजातरीश्रीरीकृतिमाधा-
 रण्ये मानामावेनेनैरो वेदं वक्षीति वाक्याच्छान्दबोधोपपत्तिर्वाहः परिचिन्तनीयः ।
 न च तत्राख्यातस्य कृती लक्षणया नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तूपदर्शितरीत्या
 तादृशशक्येय वाक्यजन्यशान्दबोधस्य निर्वाहं लक्षणकल्पनेनैवोपस्थित्याख्यत्वात् । न
 चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टाकाले चैनः पञ्चतीत्यादिवदीधत्तः पञ्चतीत्यादिप्रयो-

गापत्तिवारणायाऽश्यामाख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टे शक्यत्वमुपगन्व्यमिति वाच्यम् । आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगवत्तस्यापि वारणमभवात् । तथाहि-आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टत्वाच्चकत्वे आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत्र तथाविधप्रयोगशब्दार्थ, तथाविधशब्दत्रयप्रमात्मकशब्दबोधो वा । नाद्य । कण्ठतास्वाद्यभिधानरूपशब्दकारणसत्त्वे तथाविधशब्दे इष्टापत्ते । नान्त्य । तथाविधशब्दबोधस्यापादकभावात् । योग्यताज्ञानमेवापादकमिति तु नाशङ्कनीयम् । यतस्तथाविधशब्दबोधोऽप्रसिद्धया तादृशसोर्ध प्रति तादृशयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

ननु पाकानुकूलकृतिमाश्वेन इत्यादिशाब्दबोध प्रति तत्समानाकारयोग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकभेदेन हेतुत्वकल्पने गौरवात् समानधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्येन तथाविधयोग्यताज्ञानशब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भाव समुचित । तथा च पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्नप्रति पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति योग्यताज्ञानशब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावे व्यसिद्धिते तादृशसम्बन्धेन पाकानुकूलकृतिप्रकारकज्ञानस्य आत्मत्वे सत्त्वाच्च तादृशबोधापत्तौ स्वीक्रियमाणसोऽप्यतस्तादृशपाकानुकूलकृतिमानामेति तादृशबोधापत्तिरिति तु मा शङ्किता । अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारतान्शाब्दबोध प्रति तथाविधयोग्यताज्ञानस्य हेतुनाया कल्पनीयतया आत्मा पचतीत्यादी विशेषदर्शिनां तादृशयोग्यताज्ञानविरहेण तथाविधप्रमात्मकशब्दराधारणैरशक्यत्वात् । एष चेश्वर पचतीत्यादियाक्यत्रयतादृशशब्दबोधापत्तिवारणस्यापि सुलभत्वान् । नचैवं सति ईश्वरो वेदं वतीति प्रयोगाद्बोधानुपपत्ति, ईश्वरेऽवच्छेदकता सम्बन्धेन कृतरभावादिति वाच्यम् । तत्र समवायसम्बन्धेन कृतिप्रकारकशब्दबोध प्रति तथाविधानुपूर्वाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादीश्वर, पचतीत्यादितस्तथाविधशब्दबोधस्यानुपूर्वादेन तथाविधकल्पनाया असमर्थान् । अत्रस्तु आत्मा पचतीश्वर, पचती यादिराजुष-जन्यशब्दयोर्धेऽपि इष्टापत्तिमङ्गीकुर्वन्तीत्यन्वयमधिकेन ।

ननु यत्नत्वविशिष्टे अप्यत्रापदस्य शक्ती किं प्रमाणमत आह-पचतीत्यादि । किं करोतीत्यनन्तर, क्रमेण त्रि शेष । महाख्यातविरण्णादिति । दशलक्षणात्मकं रूपनादियर्थ । पूर्वोपरिप्लवक्यन्वाणरणाक्येनार्थक्येन विरण्णमिदस्य तत्त्वतादिति भावः ।

ननु कथं विरण्णस्य शक्तिप्रकृतं शब्दविधनुत्पन्नमिति वा । नापिः

पाक करोतीत्यादियाक्यस्य पाकविषयकयत्नमात्रबोधकत्वेन यत्ने आख्यातस्य शक्यबोधोद्यमकतया तस्य शक्तिग्रहे शब्दविधया प्रमाणत्वासम्भवात् । नान्यः । साधहेतुप्रयोगासम्भवादिति चेन्न । आख्यातपद यत्नत्वविशिष्टे शक्यम्, वाचकं विना यत्नत्वविशिष्टार्थकप्रतीतिप्रतिपादितार्थकत्वात्, यत्नत्वविशिष्टशक्यत्वात् पाकपदप्रतिपादितार्थकपचधानुवात् । यद्यद्यद्विशिष्टार्थबोधकपदप्रतिपादितार्थकत्वद्विशिष्टे शक्यमिति सामान्यव्याख्या विवरणत्वापि शक्तिप्राहकत्वसम्भवात् । ननुपदर्शितानुमानमप्रयोजकमत आह—व्यवहारदिद्वेषि । वाचकं विना अन्यकृत्यत्वप्रतिसाधनं विना । इदं तु धर्मिण्याख्यातस्य शक्तिव्यवच्छेदार्थमुक्तम् । व्युत्पत्तेरिति । शक्तिग्रहसम्भवादित्यर्थः । तथा च विवरणहेतुकानुमानस्य शक्यत्वाद्वाक्ये तुल्यस्युक्त्या व्यवहारहेतुकानुमानस्यापि शक्यत्वाद्वाक्ये भट्टत्वादिविशिष्टे घटपदादेरपि शक्तिविलोपप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु विवरणं तत्रैव शक्तिप्राहकं यत्र नान्यकृत्यत्वप्रतिसाधनयाता । प्रकृते तु पाको यत्नजन्यः पानत्वादिद्वयनुमानादपि यत्नस्य साधनसम्भवेनान्यकृत्यत्वात् अन्यकृत्यत्वापि आख्यातपदशक्यत्वे किमपरत्वं धर्मिण्येव आह—किं करोति इत्यादि । यत्रप्रभे यत्नत्वविशिष्टेजिज्ञासितसम्बन्धबोधकशब्दप्रयोगे, पचतीत्युत्तरस्योत्तरकालभाविपचतीत्यादियाक्ये उपदर्शितप्रशनिवर्तकत्वस्य, सगार्यकत्वं विना यत्नत्वविशिष्टे पाकसम्बन्धबोधं विना । अथ भावः—यद्दर्शिते यद्दर्शनव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धो यत्प्रभवाक्यप्रतीत्यने तद्दर्शिते तद्दर्शनव्याप्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धश्चेत्तदुत्तरपाक्यात्प्रतीत्यने, तदा तदुत्तरदाक्यस्य त्वयशनिवर्तकत्वं सम्भवति । यथा घटत्वविशिष्टे जिज्ञासितसम्बन्धबोधे कस्माद्घट इति प्रभे घटत्वविशिष्टे इष्टजन्यत्वबोधक 'इष्टत्वात् घटः' इत्युत्तराक्ये तन्निवर्तनत्वम् । प्रकृते च आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टावाचकत्वे व्यापारशक्यत्वा पचतीतिवाक्यत्पानानुपूर्वव्यापारबोधानुसंगमे यत्नत्वविशिष्टे पाकसम्बन्धबोधभावात्तद्वाक्यस्य यत्नत्वविशिष्टे जिज्ञासितसम्बन्धबोधे 'किं करोति' इति प्रभवाक्यनिवर्तकत्वानुपपत्त्या अन्यकृत्यत्वेत्याख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिरवधारणीति ।

ननु ख्यो गच्छतीत्याद्याख्यातस्य यत्नबोधकत्वासम्भवेन व्यापारे शक्तिरवधारणीत्यत आह—अचेतन इति । अचेतनार्थमुल्लेखविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । अनुकूलव्यापार इति । अधतुल्लेखोत्कीर्तनं तु गमनस्य तेन सम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयपरिष्काराय ननु तदन्तर्भावनापि लक्षणीयता व्यर्थत्वात् । तत्र गमनस्थान्ये पदार्थः पदार्थेनान्येति ननु पदार्थेकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधाच्च ॥ १ ॥

जयरामभट्टाचार्यकृतान्याएया ।

न्यायपञ्चानन श्रीमाझपराम समासत ।

आख्यातनादव्याख्यानमातनोति मनोरमम् ॥

अनुकूलव्यापारत्वमाख्यातशक्यतावच्छेदकमिति केचित् । अनुकूलत्वस्य सप्त
गोत्याद्व्यापारत्वमात्र तथेत्येके । अनुकूलत्वमात्र तथेत्यन्ये । धातोरर्थे फलमनु
कूलव्यापारादिकमाख्यातस्येति मण्डन । तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारविशेषस्तत्त
द्भात्वर्थे । संख्यावर्तमानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्व व्याख्यातार्थे इति गुरुवस्तत्सर्वं
निराचिकीर्तुं प्रतिपत्नीते—आख्यातस्येति । आख्यातत्व सकेतविशेषसम्बन्धेन
आख्यातपदवचनम् । एतेन विभक्तित्वादयो व्याख्याता । तिवाद्यन्यतमत्व वा
तत् । इदं च साध्यकोटिनिविष्ट न तु शक्ततावच्छेदक विनाऽपि तेन रूपेण
ज्ञान, तिप्त्वादिना ज्ञानादेव तिनादितोऽर्थप्रत्ययेन तिप्त्वादेरेव तत्त्वात् ।

परे तु तिप्त्वाद्यवच्छिन्नस्य सकेतभ्रमादेव बोध । शक्ततावच्छेदकानन्त्ये
शक्त्यानन्त्यापत्त्या सर्वत्र तत्त्वपदान्यतमत्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वादित्याहुः ।

यत्तु लट्, लिट्, एट्, छट्, ऐट्, लोट्, लृट्, लिङ्, एङ्, छङ्, ।
इतिदशलकारमाधारणलत्वावच्छिन्नस्य यत्ने, आदेशभूततिवादिवृत्तिना तिप्त्वा
दिना एकवचनत्वादिना वाऽवच्छिन्नस्यैतत्त्वादी लृत्वाद्यवच्छिन्नस्य वर्त-
मानत्वादी शक्ति । इत्थं च पचनीत्वादी तिवाद्यादेशस्मारितलृटादेरेव यत्ना
दिप्रत्यय । लृटादेशयोरपि शतुज्ञानचो वर्तरे शक्तिरादेश्यर्थेऽस्तेस्त्वामेदान्व
याऽमभवादिति तन्न । ईदृशादेशादेशिभावसंबन्धाधीनादेशिस्मृतेर्भूवाशुचरलत्वा
दिना यत्नानुभावकत्वस्य च कहरन गौरवात् । वेदादिप्रयुक्ततिवाद्यन्यतमत्वेन
शक्तत्वौचित्याच्च । किं च तिनादीनामकैकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणया शक्तिभ्र
माद्वा बोध इत्यस्तु, त्वयापि तिवादी शक्तिभ्रमस्वीकारात् । तिनादयो लस्या
देशा वस्य वेत्यत्र भुनिचनोतिरिक्त प्रमाणमादर्शनीयम् । वचसा वचस इत्या-
दावनुभावकत्वेन कृतस्यादेशिनो देवेन देवत्वेत्यादावादेशेन स्मरण युक्त
तस्मात्प्रकृते सख्यावर्तमानत्वाद्यनुभाषनतावच्छेदकनिप्त्वादिनैव यत्नानुभावक
त्वम् । अनुभाषकताया शक्ततायाश्चेत्तमवच्छेदकम् । एतेन लादय आदे
शिनो निरर्थका एवति वैयाकरणमतमप्यपालम् । आदेशित्वे मानाभावात् ।
लस्य वादेर्वा तत्वमित्यत्र त्रिनिगमनाभावाच्च ।

यत्तु एकवर्णपदत्वमेव शक्ततावच्छेदकम् । अस्तु या पदमात्रस्य चरमवर्ण-
त्वमेव तथा, अन्यत्तु तात्वर्थेप्राश्निक, नमुदाये शक्तत्वव्यवहारस्तु समासादाविष

गौण इति तत्र । तथा सति कलशादिपदस्यासाधुत्वापत्तेः । न च व्याकरणव्युत्पाद्यत्वात्तथा, शक्त्यभावे लक्षणाया अव्ययोगादर्थान्तरत्वाभावे प्रातिपदिकसशामावेन तद्व्युत्पाद्यत्वस्याव्ययोगात् । न च विजयः पराजयः इत्यादिद्योतकघटितसमुदाय इव चरमवर्णशक्तानपि कलशादिसमुदाये प्रातिपदिकसशक्तमभवः । तत्र कुतश्चित्तसमाम्नाश्चेति प्रातिपदिनसंज्ञाविधानम् । न चैतद्व्युत्पन्नमर्थवदितिद्वयस्य प्रपञ्च एव न तु विधायकम् । देवानित्यादेः प्रातिपदिकसहाकारणाय अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययतदन्ताभिन्नार्थान्तरता समानादौ प्रत्ययान्ते ततः प्रातिपदिकसहाया असंभवादित्याधिकं शब्दपञ्चमीयप्रकाशे ।

यत्तु अतीतेऽपि यत्ने वर्तमानत्वादिबोधपरत्वेन पञ्चतीत्यादिप्रयोगापचेर्वर्तमानत्वादिबन्धवोरैवोच्चारणान्तर्भावेन शक्तिः पुष्पपन्थादिवत् । इत्थं च तिप्त्वादिवमेव शक्ततावच्छेदकमिति । तत्र । रथो गच्छति गगनेन स्थोऽस्ते इत्यादौ वर्तमानत्वबोधनापत्तेः । अतीते यत्ने पञ्चमीति प्रयोगापादनं चातीते व्यापारादौ स्थो गच्छतीत्यादिप्रयोगापादनेन तुल्यम् । मिलितानुभावकताशक्त्या तुल्यसमाधानं च । नहि शक्तिवदलक्षणाऽप्येकोच्चारणान्तर्भावेन संभवति तिप्त्वतस्त्वात्तमेकावच्छिन्नानन्तविधवर्तमानत्वादौ यत्नमन्तर्भावानन्तशक्तैः कल्पनामपेक्ष्य आख्यातत्वावच्छिन्नस्य यत्रे उट्याद्यवच्छिन्नस्य वर्तमानत्वादौ शक्तिकल्पनैव स्वीयनी । वस्तुतो यत्ने शक्तौ वर्तमानत्वादौ निरुदलक्षणैवेति दिक् ।

यःनो वाच्य इति । अत्र यत्नत्वानच्छेदनं वाच्यत्वान्वयादन्यपित्वावच्छेदकस्य यत्नत्वस्य प्रकृतेः स्वरूपतंत्रवन्धरूपवाच्यतावच्छेदकत्वलाभस्तत्र ध्यायारम्भकित्वादिनाऽपि यत्रे वाच्यतोपगमात् सिद्धसाधनाद्यवकाशः । आख्यातस्येव नन्तर यत्नत्वेनेति वा पूरणीयम् । पञ्चमीत्यादि । पाक करोतीत्यादौ निविष्टेन करोतिना कृञ्धातुना शक्त्योमपबोधकतानस्य जानातीत्यादिधटकाख्यातभिन्नस्य यानांस्वातस्य विवरणात् । भावमुत्पत्त्यर्थबोधदित्यर्थः । वस्तुतः करोतिनेति कृतीयामेदेन तथा च यत्नार्थककृञ्धातुव्यतिरणवत्त्वादित्यर्थः । यच्च समानार्थकतया यस्य बोधकं तत्तस्य विवरणं, भवति हि पञ्चतीत्यस्य चरमपदलक्षणाया स्वरत्वात्सकं करोतीत्यस्य च चरमपदलक्षणाया स्वसमानार्थकपरत्वात्तयोरभेदेनान्वयबोधः । प्राथम्ये विवरणस्यले बहुव्रीहिसमासोत्तरं प्रथमान्ततास्वीकारात् । वृत्तौ महीकद इत्यादौ प्रसिद्धवृक्षादिपदार्थे महीकदपदवाच्यत्वादिबोधान्न विवरणत्वम् । तदर्थं प्रयोगः । यत्नः यत्नार्थं च आख्यातस्य शक्यः शक्यतावच्छेदकं वा आख्यातविवरणवत्त्वात् । शक्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा

हेतोः सप्रथ । विवरणे यत्रार्थकृत्प्रधात्वभेदकथनं चामिद्विशङ्कान्युदासाय ।
 अत्राप्योक्तत्वरङ्गामपाकरोति—व्यवहारादिवेति । आवागोद्वागम्यामनुमाने
 शक्तिग्राहकत्वमात्म्यम् । व्युत्पत्तेः शक्तिप्रमात् । गङ्गायां तीरे इत्यादिविवरणे
 शक्तिप्रमानुदवादाह—वाधकं विनति । इत्थं यद्यत्पदविवरणसंग्रहे पदशक्त्य
 मिति सामान्यमुक्त्यासीत् तत्र व्यभिचारकारणात् हेतावपि बाधकाभावात् निरे
 द्यत इति भावः । ननु यत्राश्वेऽपि पचति पाकयत्रवानिति विवरणसत्त्वा
 द्व्यभिचारः । कर्तुं प्रथमान्तपदलभ्यत्वं वाधकमिति चेत् यन्नम्याक्षपलभ्यत्व
 तथा । किंच करोतिविवरणं मन्दिग्धं, मीमांसवैद्यापारवानित्येव विवरणादत्त
 आह—किं करोतीति । किमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् कीदृशेन इत्यर्थः ।
 यथाश्रुते कर्मप्रश्ने पात्रमित्येवानर एवात् जत एवाकर यन्नप्रश्ने इति । तेना
 अत्रत्वादेऽपि प्रत्यविषयताभावलाभात् पचनीयुतरे न्यूनत्वम् । यस्तुत का
 कृतिरित्वादिङ्कृतिस्वरूपप्रश्नकारणात् किं करोतीति कर्मविशिष्टाकारण्यन्वारणात्
 च यत्रप्रश्न इति । अत्र निज्ञासात्प्रियव्यभिचारे कृतिरिति प्रश्नवाक्यार्थः । किं
 पदस्य निज्ञासात्प्रियव्यभिचारे शक्यत् । निज्ञासाच्च प्रकृते सविषयकत्वमा
 प्यधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा । कृति सविषयिणाति च्यास्या कृते सविषयकत्वेनो
 पस्थितौ तद्विज्ञापधर्मप्रकारकनिज्ञासायां और्गिकत्वात् । यद्यपि कृतश्च सवि
 षयकत्वेन सामान्यतलद्रव्यापधर्मरत्वेन च जातत्वान्, पाकविषयकङ्कनितान
 र्नादिना चानुपस्थितेस्त्वाहात्निज्ञासा तुर्धर्गः । तथाऽपि सविषयकत्वमाप्य
 धर्मिणि निरपेक्षितप्रकारतोऽज्ञानत्वेनेच्छा बाध्या । अत्र एव पचतीत्युत्तराक्या
 चाहासात्किंचिज्ज्ञान एव तस्या निवृत्तिः । न च प्रश्नवाक्यात् द्विर्वाक्यार्थो विप
 विप्र प्रकारतयानरवाक्याणु ससर्गोऽप्य भासत इति वैयम्यम् । स्वरूपतो विप
 विपज्ञाने ज्ञानमात्रस्यैवेत्येने तद्वैयम्यस्याकिंचिन्करत्वात् । यत्तु तादृगज्ञानान्तर
 स्यात्तमिद्वत्त्वेनैवेच्छेति । तत्र । तर्गुत्तरवाक्यात्तादृगज्ञानेऽपि ज्ञानान्तरस्यासि
 द्धत्वात् इच्छाया अनिवृत्त्यापत्तिरिति दिग् । प्रश्नापत्रममुद्विदिन्यधर्मवति
 किम शक्तिः । प्रश्नापत्रममुद्विदि प्रश्ननकनिज्ञासात्प्रकृद्विदि, सा च मामा
 न्यधर्मज्ञातस्थानिधारितविशेषरूपेणोपस्थितिरनया च को घट इत्यादनिष्ठा
 रितविशेषधर्मवान् घट इत्यर्थः । निज्ञासालाभस्तु किंपदेन शक्यताच्छेदका
 नुगमकप्रविष्टेनाऽपेक्षादिति प्राञ्ज । पचनीयुत्तरस्येति । पचनीयस्य यत्रप्रश्नो
 प्यत्र यत्रार्थकत्वं विनाऽनुपपन्नम् । तस्य तन्निवृत्त्यात् । तस्य तदर्थकत्वं
 च तदुपकारकत्वान्नक्यैवेत्यासाय । अचेतनवति अचेतनविशेषकत्वोपपन्नके

वा परम्परासंबन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिममवेतद्रव्यत्वलक्षणैः परम्परा-
संबन्धेन, असाधारणतद्दृष्टताश्रयो ध्यापारश्च न क्वचिदान्मतिर्मभवतीति
भावे । यथा स्वसमवायिममवेतशरीरारम्भकालदृष्टव्यादिरूपपरम्परासंबन्धेन
तादृगनिद्राश्रयत्वमात्मन तथा तद्दृष्टव्यापारस्य नाडीश्रियादेरप्यात्मनि तेन
संबन्धेन सत्त्वममत्रादुक्त विगत इति । कालसंबन्धिरूपस्य विद्यमानत्वस्य
चानुदृष्टव्यापारो न क्वचिद् घटत्वादीं समभवतीति भावः ।

युक्तं विदं. सत्तार्थकतया तद्दृष्टव्यापारस्यैवात्मन इति भाव इति, तत्र,
सत्ताज्ञानेन्तर्धत्वे अविशतेत्यादीं अस्तन्यागर्थानां तत्त्वाद्य(न)न्वयापत्तेः ।

ले । अतएव जानानीत्यस्य पूर्वं गच्छतीति पाठ प्रामादिकः, क्वचिद्वात्र साक्ष्य-
दसंबन्धितो न पाठ जानानीत्यस्य पूर्वं गच्छतीत्यपि पाठ । तत्र गच्छति-
जानानीत्यादीं धात्वर्थांशुदृष्टिन्यापारयोः प्रतीतावप्याश्रयत्वस्य प्रतीतौ न तत्र
लक्षणार्थं भव इत्यन उक्तं गत्यादीनि, आदिना ज्ञानादिपरिग्रह इति ध्येयम् ।
'आश्रयत्वमिति' निरुद्धिद्वयणा इत्यपेनेनान्वय, ज्ञानादीनां चतुर्णांमाश्रयत्वं
समवायेनावच्छेदकतया च बोध्यम् । तेनामनि चैत्रादिशरीरे च जानानीत्या-
दिप्रयोगोपपत्तिः । न वा घणे जानानीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । गत्यादेराश्रयत्व च सम-
वायेनैव वाच्यं तेन यथाकथञ्चिद् संबन्धेनाश्रयत्वमादाय नानिप्रमद् । न चैव-
मात्मा गच्छतीत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वान् । अहं गच्छामि त्वं
गच्छसीत्यादीं उच्चारयित्वादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेणात्मदादिपदस्य कथनया
नानुपपत्तिः । अतएव आत्मा पचनीत्यादिप्रयोगादाराण्य अवच्छेदकतासंबन्धे-
नैव कर्तृपदार्थस्य आख्यातापेयब्रान्वयस्य साक्षाद्भवनादिनयेऽपि त्वं पचसि
अहं पचामीत्यादीं नान्वयादनुपपत्तिः । उच्चारयित्वादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेण
शुष्पदादिशब्दवाच्यतया अवच्छेदकतासंबन्धेनैव प्रकृतेस्तब्रान्वयसमवादिदिति ध्ये-
यम् । ननु तथाप्यनुदृष्टव्यापारे निरुद्धिद्वयणा आवश्यकी, वर्णो नश्यतीत्यादीं
वर्णादिषु वर्तमानोत्पत्तिक्रमाद्यविशिष्टन्यापारत्वप्रतीते । तादृगन्यापारत्वात् च
नाश्रयतावच्छेदकसंबन्धेन इत्यन आह-नश्यतीत्युदाहरिति । तत्संबन्धादनुपवा-
दिनि भावः । यद्यपि प्रतियोगिनासंबन्धेन आश्रयत्वमेवाप्यन्वयापि समवति
आत्मा निद्रानीयतुरीयेन संबन्धितासाधारणाश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वान् । तथापि
प्रतियोगिनासंबन्धारेणीतानुभवस्य तत्र सर्वजनमिदं तत्रात्परित्यागः । ननु
एषो गच्छति चैत्रो जानानीत्यादीं वर्णो नश्यतीत्यादीं च पान्वयं-कर्तृपदार्थ-

योध संसर्गमयांरया आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्भावनसंभवाद्-वित्तव-लक्षणा-
 म्पुण्यमेव, भाव्यातन्म्य तु वर्तमानत्वं संख्या च पथापथमर्थोऽन्तु इत्यत आह-
 चैत्र इति । अन्वयाद्योधादिति । धात्वर्थे कर्मतासंबन्धेन तण्डुलस्य कर्तृत्वानि-
 रूपकत्वसंबन्धेन चैत्रस्यान्वयाद्योधात् । एवं धात्वर्थपाठस्य धर्मतासंबन्धेन चैत्रे
 कर्मतासंबन्धेन च तण्डुले अन्वयाद्योधात्त्वर्थः । इदमुपलक्षणं ज्ञानं चैत्र इत्यादौ
 आश्रयतासंबन्धेन चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयाद्योधात्त्वर्थस्यैव द्रष्टव्यम् । एतेन पचति त-
 ण्डुल इत्यादौ कर्मतासंबन्धेन तण्डुलादौर्धात्वर्थपानविशेष्यकत्वेनान्वयबोधवार-
 णाय धात्वर्थस्य नामार्थविशेष्यतया अन्वयबोधस्याप्युत्पन्नत्वात्, प्रकृते च नामा-
 र्थकर्तृविशेषणतया गमादिधात्वर्थस्यान्वये न विमपि वाचकमित्यपि प्रत्युक्तम् ।
 स्तोत्रं पयतीत्यादौ धात्वर्थे-नामार्थयोर्भेदसंसर्गोणाश्रयबोधदर्शनादुक्तं भेदे-
 नेति, अभेदातिरिक्तसंबन्धेनेत्यर्थं, अभेदस्तादात्म्यं, 'साधारणत्वस्य' साधा-
 रण्येनावयस्य, 'अप्युत्पन्नतया' गद्धान्यतया, नामार्थांश्वितस्य विभक्त्यर्थ-
 स्य धात्वर्थे धात्वर्थांश्वितस्य विभक्त्यर्थस्य च नामार्थे बोधस्य शब्दजन्यत्वा-
 द्दुक्तं साक्षादिति । तद्भानेति । आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्भावेत्यर्थं । अत्र प्रा-
 तिपदिशमन्यदातिरिक्तत्वेन विशेष्यं, तेन न कलत्रं भक्षयेदित्यत्र न्यायनये नम-
 र्थस्य विशेषणताविशेषसंबन्धेन धात्वर्थे अन्वयः । गुरुरनये अन्वयितासंबन्धेन
 धात्वर्थस्य मन्थे अन्वयो नाहुपपन्नः । अतएव ज्ञानवरिच्छा इत्यादावपि वत्य-
 र्थस्य धात्वर्थे अन्वयितासंबन्धेन प्रतियोगितया च साधारणत्वयो नाहुपपन्नः ।
 न धामेशातिरिक्तसंबन्धेन पाककृत्नादिप्रकारक-चैत्रादिविशेष्यक शब्दबोध-
 पचति चैत्र ज्ञानं चैत्र इति वाक्यात् योग्यतातात्पर्यादिज्ञानसत्त्वेऽपि कृतो न
 जायते सति कारणन्तोमे वार्थात्प्राप्त्यासंभवादिति वाच्यम् । यादृशाहु-
 र्वास्तदाश्रयबोधोऽनुभवसिद्धस्तादाहुत्पूर्वात्तत्र हेतुतया यावद्विशेषकारण-
 विरहादेव ततस्तदनुत्पादात् ।

केचित्तु धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपिततारात्म्यातिरिक्तसंख्यावच्छिन्ननिपा-
 नातिरिक्तपदार्थनिष्ठविषयतासंबन्धेन शब्दबोधोत्पत्तिं प्रति धात्वर्थप्रत्ययजन्यो-
 पस्थितिर्विशेष्यतासंबन्धेन कारणम् । यद्वा तादृशविषयतानिरूपितोक्तसंबन्धा-
 वच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयतासंबन्धेन शब्दबोधोत्पत्तिं प्रति निपातजन्योपस्थि-
 तिर्विशेष्यतासंबन्धेन कारणमतीतं तन्मात् तादृशबोधः इत्याहुः । तदस्मिन्,
 धात्वर्थनामार्थयोरेतदुत्पत्तानतिप्रमत्तयोर्दुर्वचत्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

(राम०) एतन्मतं द्रुपदिदं स्वमतं दर्शयितुंवाह-अन्यदीयेत्यादि ।
 अन्यदीयेत्यादिशब्दस्य नन्याइत्यन्त एवो पन्थः । स्वीयगमनाहुत्पूर्वो-
 दनादिमति निश्चये इत्यादावित्यर्थः । ननु गमनीयहितव्यापार एव गच्छती-
 त्यस्यार्थो वाच्य इति नोक्तोप इत्यत आह-ज्ञानातीति । 'गच्छतीत्यादि-
 विषयप्रदाहरणवाहुत्त्वप्रदर्शनाय । ननु जानातीत्यादौ ज्ञानाहुत्पूर्वो व्यापार आत्मनि

मनोयोगादिव प्रतीयतामित्यत आह—विद्यत इति । धात्वर्थस्य वर्तमानकाल-
 संबन्धादेरुक्तकृत्व्यापारस्य गमनादौ बाधात् गतं विगत इत्यभ्यासपति-
 रित्यर्थः । निद्रातीति । मेध्यानामनाडीशिशेदेण मनस संयोगो निद्रा, स च
 संयोग आत्मनि स्वाश्रयमन प्रतिपोगिक्त्रिलक्षणसंयोगलक्षणपरम्परासंबन्धेन
 वर्तते इत्यर्थं पुरुषो निद्रातीति प्रयोग उपपत्ते । विन्धुणसंयोगश्च तत्तदान्मी
 यादृष्टादृष्टमनसि तत्तदात्मीयताव्यवहारनियामनतया सिद्धः केवलमात्म-मनसो
 रेव । एवं मन प्रतिपोगिक्त्रसंयोगेन मनो न मनसीति मेध्या निद्राति मनो निद्राति
 इत्यादयो न प्रयोगाः । न च निरुक्तपरम्परासंबन्धेन मेध्यान्त करणसंयोगो
 यथा आत्मनि वर्तते तथा तदनुकूल्यापारो मेध्यात्रिया मन त्रिया वा स्वजन्य-
 मेध्यान्त-करणसंयोगाश्रयमन प्रतिपोगिक्त्रिलक्षणसंयोगेनात्मनि वर्तते इत्यत्र
 त्रियादुकूल्यापारबोध संबन्धेनेति वाच्यम् । तादृशपरम्परासंबन्धेन तदनु-
 कूल्यापारस्यात्मनि विशिष्टबुद्धयभादेन तादृशपरम्पराया संबन्धत्वे मानाभा-
 वात् । मेध्यान्त करणसंयोगस्य च उक्तपरम्परासंबन्धेनात्मनि विशिष्टबुद्ध्या उक्त-
 परम्पराया संबन्धत्वमात्रस्यकमन्यथा त्वनिद्राया निशिष्टबुद्धयनुत्पादापत्ते । अत
 एव यत्र प्रयत्नयोग्याश्रयवच्छेदेन प्रयत्ने जाते तेन प्रयत्नेन तत्रादौकर्म जायते तेन
 च कर्मणा तत्राद्या मनसि मेध्यायां वा नोदनाभिधायौ जायेते ततो मनसो मे-
 ध्याया वा कर्मात्पत्ति तदनन्तरं उत्तरदेशे मनसि मेध्यायां वा मेध्याया मनसा
 वा सयोगान्तर मेध्या-मन संयोगादुकूलायस्तत्तत्राश्रयवच्छिन्नवृत्तेरात्मनि संब-
 धेन कथं तादृशवृत्तेरप्रतीत्यभिधानमित्यपास्तम् । ईदृशादुकूलत्वसंबन्धेन धात्व-
 र्थस्यारूपाताथं अन्यथविरहात् । अन्यथा तदनुकूल्यजादुकूलवृत्तावपि तुभ्यन्यायेन
 पाकादेरुक्तकृत्वसंबन्धेनान्वयापरया अपचन्यपि तादृशप्रयत्नैरि पचतीतिप्र-
 रयप्रमद्गात् । अत्र च त्रियादुकूलवृत्ति-व्यापारयोत्प्रतीतेगथयत्वे निरुदलक्षणो-
 त्यर्थः । गच्छतीत्यादौ कर्त्रारूपाते आश्रयत्वे निरुदलक्षणावाच्येत्यर्थः । त्रियादुकू-
 लवृत्ति-व्यापारयो प्रतीतौ शक्तैव बोध स्यादिति निरुदलक्षणायां मनाभावा
 एव स्यादित्यप्रतीत्यन्तशुक्तं, लक्षणाया निरुदत्वज्ञानादितान्वयानादिप्रयोगयो
 सामानाधिकरण्यात् । न चैवमनादितात्पर्यानादिप्रयोगयो सत्त्वे घटादौ घटप-
 दादिवत् कर्त्रारूपातस्याप्याश्रयत्वे शक्तिरेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । यत्र लक्षणे
 शुक्लं चानादितात्पर्यानादिप्रयोगौ तुभ्यौ तत्र लक्षणेन लक्षणे अक्षिणुक्लं
 निरुदलक्षणेति सर्वमिदम्, अन्यथा मीलादिपदस्य मीलरूपादाविव मीलरूपपदा-
 दावपि शक्तिप्रसङ्गात् अनादितात्पर्यानादिप्रयोगयोत्पद्यत तुभ्यत्वान्, तथाच
 प्रवृत्तेऽप्यारयानस्य वृत्तौ आश्रयत्वे च तयोस्तुभ्यत्वे वृत्तावेव शक्तिकल्पनं युक्तं
 न स्वाश्रयत्वे, आश्रयतात्वस्य जातीतरत्वेन वृत्तिव्यवहारपक्षया शुरुत्वात् । सामा-
 न्यत्व-विशेषत्ववत् जातित्यदिदत्त्वेस्यादावपि लक्ष-गौत्रपदार्थत्वादिति
 भावः । इत्यत्र निरुदत्वेन शक्तिकल्पनप्रमत्तिवारणाय निरुदत्त्युक्तं, तथाच निरु-

वापि अनारितात्पयोनादिप्रयोगसमानानि ररणाभ्याभयत्वानि आख्यायनस्य
 इति लक्षणैः न तु शक्तिरुच्युतेरिति निरुद्धलक्षणेत्युक्त्यापि दौष्यः, अन्यथा
 निरुद्धत्वप्रदानं न्यायव्यभिचारान्तरैरिति दिष्टम् । गच्छतीति, गच्छतीत्यादिप्रयो-
 गनिवृत्तमेव निरुद्धत्वमित्यपि वदन्ति । ननु गच्छतीत्यादीं क्विपावृद्धृति-
 व्यापारयोः प्रतीत्या आहारात्स्व इति न्यायपरत्वोपरत्वाभावात् एवाप्यति न तु
 तथाश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेत्यत्र आह,—गत्यादीति । आदिपदेन ज्ञानादिपरिग्रहः,
 महुर्यं आश्रयत्वं, माश्रयत्वं संपातायात्वं, गत्याश्रयत्वं प्रतीतिरेव तथाश्रयत्व-
 लक्षणासाधनत्वात् । यद्वा अननुगत्या आश्रयत्वप्रतीतिमात्रं यदि आश्रयत्वनि-
 रुद्धलक्षणासाधकं तदा गङ्गायां घोष इत्यादीं तीरादिविषयत्वेन गङ्गापदादेरपि
 तीरादीं निरुद्धलक्षणापत्तिरित्याशङ्कामपावर्तुं माश्रयत्वं, तथाच गङ्गायां घोष
 इत्यादीं गङ्गापदात् वदन्ति । तीरादीं वदन्ति । ननु तीरादीं विषय इत्येवमाश्रयनादिप्र-
 योगानादित्यसंयोगेन न निरुद्धलक्षणा । गच्छतीत्यादीं सर्वस्मिन् काले संयोग
 पुरोगेन गत्याश्रयत्वमेव प्रतीयते न त्वयान्तरमिति तथाश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेत्यर्थः ।

यत्तु अचेतनस्थलीये रयोगच्छतीत्यादीं गत्याश्रयत्वं सचेतनस्थलीये चैवो
 गच्छतीत्यादीं च गमनादुद्धृतिरर्थः, सापि आत्मा गच्छतीत्यादीं समवायेन
 चैवो गच्छतीत्यादाय गच्छेदरतामं वन्द्येनेति, तदुच्यते । तथासात्पर्येण भेदेन
 ध्युत्पत्तिभेदेन न्यायपक्षेऽस्मात्तथाचेतनसाधारणमाश्रयत्वमेव गच्छतीत्यादा-
 नर्थः । आश्रयतात्त्विकं सर्वश्रयत्वसाधारणभेदं, तेन च रूपेण इदं च समवाय-
 गमन्यायव्यभिचारं क्वचिदवच्छेदकतामन्वन्वयवच्छिन्नं क्वचिन् परस्परसम्बन्धा-
 वच्छिन्नमाश्रयत्वं प्रतीयते, आत्मा चैवो गच्छतीत्यादीं, द्वितीयं चैवो ज्ञानाती-
 त्यादीं, तृतीयं चैवो विज्ञातीत्यादीं । ननु यद्ये नदयतीत्यादीं नागावृद्धृति-
 व्यापारयोर्वाप्येव नाग्ययः । न च संयोगादिनागावृद्धृद्व्यापारस्य त्रियादेर्यदा-
 दिवृत्तित्वेन न तत्र बाधः, तथा सति विद्यमानेऽपि तद्व्ये घटे अयं घटो नदयतीति
 प्रयोगप्रसङ्गात् । एतेन गच्छतीत्यादीं गत्याश्रयत्वादिभ्यो नदयतीत्यादावपि नागा-
 श्रयत्वमर्थ इत्युक्तम् । तथासति विद्यमाने संयोगादिनागादिभ्यो अयं नदयतीत्या-
 दिप्रयोगप्रसङ्गादित्यत्र आह—नदयतीत्यादाविति । प्रतिषेधोऽपि इति । न
 चैवमपि भावित्वात्प्रतिषेधोऽस्मात्तदादि विद्यमानेऽपि घटे नदयतीति प्रयोगापत्तिः,
 आख्यायानात्परत्वं मानस्य परत्वं नागावृद्धृद्व्यापारस्य । एवमवृद्धोऽप्यम् । न
 च गच्छतीत्यादीं गत्यादेराश्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागा-
 श्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागावृद्धृद्व्यापारस्य । एवमवृद्धोऽप्यम् । न
 च गच्छतीत्यादीं गत्यादेराश्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागा-
 श्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागावृद्धृद्व्यापारस्य । एवमवृद्धोऽप्यम् । न
 च गच्छतीत्यादीं गत्यादेराश्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागा-
 श्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागावृद्धृद्व्यापारस्य । एवमवृद्धोऽप्यम् । न
 च गच्छतीत्यादीं गत्यादेराश्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागा-
 श्रयत्वमन्वन्वयं नदयतीत्यादीं प्रतिषेधोऽस्मात्तदादिनागावृद्धृद्व्यापारस्य । एवमवृद्धोऽप्यम् । न

तैराभयत्वप्रकारकात्रमवानुकीकारात् । एवं नश्यतीत्यादी प्रतियोगित्वलक्षणा-
नङ्गीकारे घटे न नश्यतीत्यादी नभर्थांस्वयात्रुपपत्तिः । तपाद्वि यथाभयतासंबन्धेन
नाशस्याभावाः प्रत्येतन्म्यस्तदा स्वष्टितिसंयोगादिनाशस्य घटे तद्येन वाच्यपत्तिः ।
अथ प्रतियोगितासंबन्धेन नाशस्याभावाः प्रतीयतामिति चेत्, न, निरूपकत्वा-
दिवत् प्रतियोगित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धस्वविरहात् । प्रतियोगित्वे लक्ष-
णास्वीकारे च नाशप्रतियोगित्वस्य स्वस्यसंबन्धेनाभाव एव प्रतीयते तत्र च न
कोऽपि दोषः । एवं घटे शानातीत्यादी कर्मत्वस्य केन्द्रसंबन्धत्वे घटे न
जानानीत्यादी नभर्थांस्वयात्रुपत्तिर्विपद्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वा-
भावादेरभ्युद्योष्यमित्याहुः ।

नभ्यास्तु चैत्रो ज्ञानमित्यादी सामवायसंबन्धेन चैत्रविशेष्यरूपाज्ञानप्रकारकान्वय-
बोधवारणाय चैत्रविशेष्यक-ज्ञानप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रतिज्ञाधानूनरविभक्तिजन्या-
भयत्वोपस्थितित्वेन हेतुना वाच्या, तथाच चैत्रो जानानीत्यादी आशयत्वलक्षणा-
विरहे तादृशोपस्थितिर्विरहादेव वाच्यः इत्याभयत्वलक्षणाङ्गीक्रियते, एवं पाक-
स्तण्डुल इत्यादी पाकविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकशाब्दबोधवारणाय पाकविशेष्यक-
तण्डुलप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति तण्डुलपदोत्तरविभक्तिजन्य-कर्मत्वापुपस्थितित्वेन
हेतुना वाच्येति तदभावादेन चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादी कर्मत्वादिसंबन्धेन
पाकादी तण्डुलप्रकारकान्वयबोधो न जायते, यदा च तत्रापि तण्डुलपदोत्तरप्र-
थमाविभक्तौ कर्मत्वादिलक्षणा क्रियते तदा जायत एव पाकादी तण्डुलप्रकारको
बोधः । नन्वेवं तण्डुलं पचतीत्यादी विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिसङ्कारण
पाकादी कर्मनामसंबन्धेन तण्डुलप्रकारकान्वयबोधोऽस्तु न तु कर्मताविशेष्यक-
तण्डुलप्रकारको बोधः । तण्डुलं पचतीत्यादिममिमिष्याहारस्य पाकविशेष्यक-तण्डुल-
कर्मकत्वप्रकारकशाब्दत्वापेक्षया जायतेन पाकविशेष्यककर्मतासंसर्गकतण्डुलप्र-
कारकशाब्दत्वादीनां कार्यतावच्छेदनत्वरूपनाया एव श्याप्यत्वादिति चेत्
सत्यमेतत्, यदि नात्रभवविद्योऽर्था भवेदिति । नयं तु केवलं तण्डुलमित्यादी कर्म-
ताधि तण्डुलप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धतया तण्डुलमिति वाक्यस्य कर्मताविशे-
ष्यकतण्डुलप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथाच तण्डुलं पचतीत्यादा-
वपि सामावीकतादेव तण्डुलकर्मकत्वेन पाकविशेष्यकान्वयबोधोऽवश्यं वाच्यः ।
न च कर्मत्वं तण्डुलीयं पाकस्तण्डुलीय इत्यन्वयबोधः स्थान्महावाक्यार्थबोधे
कर्मत्वविशेष्यत्वप्रदेशेन गीत्वादिति वाच्यम् । तथा सति तण्डुलं पचतीत्यादी
एकवाक्यतामङ्गप्रसङ्गात् विधेयभेदस्य वाक्यभेदकत्वात् । किञ्च चैत्रो मांसे पचति
न तण्डुलमित्यादी पाके नभर्थांस्वयात्रुकर्मत्वाभावस्य प्रतीत्यर्थं कर्मताधि तण्डुलस्य
प्रकारना वाच्या कर्मत्वादेर्नैत्यनियामकतया कर्मतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताह-तण्डुलाभावबोधस्यासंभवात् आशयत्वदिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
तण्डुलाभावात्वात्पुपगमे च तण्डुलपाकस्योऽपि तथा प्रयागप्रसङ्गादिनि वनामः ।

ननु जानातीत्यादिचतुष्टयस्य व्यापारे आख्यातस्य लक्षणवैधोष्ययो तत्राश्रयत्वे लक्षणावलयनमनर्थकमिति चेत् । अत्यन्तव्यापारे (१) लक्षणाकल्पनापेक्षया आश्रये तत्त्वत्वनाया लघुत्वात् । विद्यते निद्रातीत्यादौ आख्यातस्य व्यापारलोपत्वप्रसक्तिरेव न वर्तमानकालसन्धित्वस्य विद्यतात्वर्गस्य सिद्धामन सयोगरूपस्य निद्रापदार्गस्य चानुसूलो यो व्यापारतत्पुण्यादावभावादिति भावः ।

ननु जानातीत्यादौ आख्यातस्य आश्रयत्वे लक्षणाकल्पने चैवोऽपि घटजानातीति प्रयोगस्थले घटज्ञानाभाववति मैत्रे मैत्रोऽपि घटं जानातीति प्रयोगाप्रति । एककालीनत्वसम्बन्धारच्छिन्नतदाश्रयत्वस्य तदानीं मैत्रेऽपि सत्त्वात् तत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वे लक्षणाकल्पने पुनरतीव गौरवात् । तदपेक्षया व्यापारे लक्षणाकल्पनेनैव व्यायोऽतिप्रसङ्गस्य तूपदर्शितरीत्या वारणीयत्वात् । यदि चाख्यातस्याश्रयत्वत्वेनाश्रयत्वसामान्ये लक्षणा जानातीत्यादौ चाश्रयत्वत्वरूपेण समवायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वस्यैव बोधस्तथैव कार्यकारणभावकल्पनात्तथापि व्यापारे लक्षणापेक्षया गौरवापत्तिरित्यत आह—गत्यादिमत्त्वेति । आदिना ज्ञानादिमत्त्वपरिमदः । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । तथा चानुभवानुरोधेनागत्या तत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वे लक्षणा तथाविधगुणस्वरकार्यकारणभावो वा कल्प्यत इति भावः ।

केचित्तु ननुपदर्शितस्थलेषु व्यापारस्यैवाश्रयत्वलाव्यप्रतीतेरेव तत्र लक्षणयेल्यत आह—गत्यादिमत्त्वेतीत्याहुः । नन्याख्यातस्य मुख्यार्थवाचस्थले सर्वथाश्रयत्वे लक्षणाकल्पनं न समवति । घटो नश्यतीत्यादौ प्रतीत्यसमभावात् । घटस्य नष्टत्वेन नाशाश्रयत्वाभावात् प्रतिप्रयोगितासम्बन्धेन नाशत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगिनस्तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वानुरोधेन नष्टस्यापि प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशाश्रयत्वाङ्गीकारे पुनर्लाभत्वात् प्रतियोगित्व एव लक्षणाकल्पनस्योचितत्वादित्यतस्तथैव आह—नश्यतीत्यादौ चेति । निरुद्धेति अनादिसिद्धेत्यर्थः ।

ननुपदर्शितरूपप्रयोगसत्त्वे तत्र शक्तिरेव निमित्ति न कल्प्यत इति चेद् यत्नस्वरूपलघुशक्यतावच्छेदप्रसमयेन तत्त्वत्वसम्बन्धवटिताश्रयत्वत्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पने गौरवज्ञानरूपप्रतिबन्धस्य दत्तज्ञाङ्गिति प्रसज्येत । न चाश्रयत्वस्यातिरिक्तत्वमप्युपेत्य तदवच्छिन्नशक्तिरूपने वाधनाभाव इति वाच्यम् । तर्हि व्यापारत्वमतिरिक्तमप्युपेत्य तदवच्छिन्ने शक्तिकल्पनस्योचितत्वात् । न चेशपत्तिः । तथा सति विनिगमनाभावादन्तत्तद्वर्मावच्छिन्नं शक्तिरूपनामपेक्षया लघुमातृत्ववत्त्वत्वावच्छिन्न एवाख्यातस्य शक्तिरूपने वाधनाभावात् । एतेन समवायित्वमतिरिक्ते शक्तिरूपे तदवच्छिन्ने आख्यातस्य शक्तिरूपेण लक्षणोपेक्षया-

स्तम् । उपदर्शितविनिगमनाविरहेण तत्तदनन्तधर्मावच्छिन्ने शक्तिरूपनाप्रयु
क्तगौरवस्य आगरुकत्वादित्यभेदक्षयाम ।

ननु चैत्रो जानातीत्यादावाश्रयत्वे निरुद्धतत्पणाकल्पन निरर्थकमेव । तत्राश्र
यता सबन्धेन चैत्रे ज्ञानरूपधात्वर्थस्यावयवैवोपदर्शितान्वयबोधोपपत्ते । तत्राश्र
यत्वप्रकारकानुभवस्त्वसिद्ध एवेति चिन्तामणिकारमते दूषणमाह—चैत्र पच-
तीत्यादि । अन्वयाबोधोपादिति । चैत्र पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासबन्धेन
पाके तण्डुलस्य, मैत्र पच्यते तण्डुल इत्यत्र पाके कर्मतासबन्धेन मैत्रस्यान्वया
ननुभवादित्यर्थ । धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरित्यादि । धात्वर्थनामार्थयोरभे
दातिरिक्तसाक्षात्सबन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतदेतत्पर्यं । अत्र स्तोत्र पचतीत्या-
दावभेदसबन्धेन धात्वर्थे ' नामार्थस्तोत्रस्यान्वयाद्व्युत्पत्तिमङ्गोऽतोऽभेदाति-
रिक्तेति । ननु तत्र विशेषणविभक्तेरेखाभेदोऽर्थस्तत्रैव स्तोत्रस्यान्वयोऽभ्युपेयते
तथाच तत्राभेदातिरिक्तत्वविशेषणानुपादानेऽपि न दोष । नामार्थप्रत्ययार्थयो-
रेव तत्रान्वयबोधस्योत्पन्नत्वादिति चेत् । सत्यम् । विशेषणविभक्ते साधुत्वार्थ
कत्वेऽभेदार्थकत्वासम्भवात् । तस्या अभेदार्थकत्वेऽपि लुप्तविभक्तिमननुसदधा
नस्य स्तोत्र पाक इत्यादावभेदसबन्धेन पाके स्तोत्रान्वयबोधस्यानुभवसिद्ध
तथा तत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषणव्यावृत्तिदानसम्भवात् । तत्र लुप्तविभक्तेरनुस
धान विना शाब्दबोधानङ्गीकारे गत राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसन्धि
नि लक्षणया तत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । तण्डुल पचतीत्यादौ पाके तण्डुल-
कर्मत्वस्यैव कर्मतासबन्धेन तण्डुलस्यापि बोधोपपत्त्या तत्र व्युत्पत्तिमङ्गप्रसङ्ग-
धारणाय साक्षादिति । नामार्थधात्वर्थोभयान्वितविभक्त्यर्थतिरिक्त्यर्थ । ननु
तथापि ' न कलञ्ज भक्षयेत् ' इत्यत्र विध्यर्थबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेऽऽ-
साधनत्वादितमनर्थाभावस्य धात्वर्थे कलञ्जभक्षणदावन्वयात्तत्रैव व्युत्पत्तिमङ्ग
परिहारोऽशक्य इति चेन्नपातातिरिक्तत्व नाम्नि विशेषणीयम्, स्वीकृत्वता या
ननुपदस्थाभाववति लक्षणा, तस्याभेदसबन्धेन धात्वर्थे अन्वय इति । सन्धम
र्थादयेत्यादि । चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयो समर्गमर्थादया काश्रय
त्वस्य भानासम्भवादित्यर्थ । तथा चैत्रादशव्युत्पत्त्यनुरोधेन नामार्थनिष्ठाभेदाति
रिक्तसन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासबन्धेन शाब्दबुद्धित्वा
वच्छिन्न प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपरिथिते प्रकारतासबन्धेन हेतुत्वं
कल्पनीयम् । एव धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासबन्धेन शाब्दबुद्धित्वा
वच्छिन्न प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपरिथिते प्रकारतासबन्धेनेत्यपी-

ति न चैवो जानाति इत्यादावाभयतासम्बन्धेन धात्वर्थज्ञानस्य नामार्थे अन्वय-
बोधसंभव इति भावः ।

अथ चिन्तामणिकारमतानुयायिनः—चैत्र. पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासं-
बन्धेन तण्डुलस्य पाके अन्वयरोपधारणाव नामार्थनिष्ठतथाविधप्रकारत्तानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्तिपदनिरूपित-
शक्ति(वृत्ति)ज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पनमस्तु, धात्वर्थ-
निष्ठप्रकारत्तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति
तथाविधोपस्थितेः हेतुत्वकल्पन निष्प्रामाणिकत्वात् नादर्शनीयम् । तथा च चैत्रो
जानातीत्यादावाभयतासम्बन्धेन धात्वर्थस्य नामार्थेऽन्वयबोधे बाधकान्नावात् आभ-
यत्वे आख्यातस्य निरुद्धलक्षणाकार्त्स्न्यं किमिति ? न जानीमहे । तन्वाख्यातस्य
आभयत्वे लक्षणानङ्गीकारे जानातीत्यादावाभयत्वप्रकारकान्वयबोधानुभयापल-
पप्रसङ्ग इति चेत्, प्रायः स्वभावात्संभवलाभ्या वाधकनुद्भाववसीत्याहुः ।

अत्र विदन्ते बहवः—जानातीत्यादावाख्यातस्य घटादौ स्वारसिकलक्षणा-
ज्ञानकाले ज्ञानीयो घटादिरिति शाब्दबोधोत्पत्त्यर्थं घटादिविशेष्यकज्ञानप्रकारक-
शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञातुसमभिव्याहृतारख्यातज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितेर्हे-
तुत्वकल्पने घटत्वपटत्वादिवेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्त्या गौरवान्द-
पेक्ष्य तदनिवेश्य ज्ञाननिष्ठप्रकारत्तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्द-
बुद्धिं प्रति आख्यतपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्व-
कल्पनैव ज्ञायसी । तथा च तादृशकृतकार्यकारणभावात् कथं चैत्रो जाना-
तीत्यादावाभयतासम्बन्धेन चैत्रे ज्ञातात्वर्थस्यान्वय इति तन्वाख्यातस्याभयत्वे
लक्षणाविरयकीति । यद्यु घटत्वपटत्वादिकमनिवेश्य तथाविधकार्यकारणभावक-
ल्पने ज्ञानीयो घट इति योग्यताज्ञानबलागत्याविधाख्यातपदजन्यपटोपस्थितिद-
शायां ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्य समवायसंबन्धेन आत्मन्यापतिर्दुर्बला, यदि
च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्या शाब्दबुद्धियोग्यताज्ञानयोरपि कार्यकारण-
भावः कल्प्यते तथापि भिन्नविषयानुमितिनासम्भ्यभावरूपकारणताबलात्तदा तथा-
विधशाब्दबोधोपात्तेरत्नमि प्रसङ्गोऽपि तु समापेयतेत्यस्य घटपटत्वादिक नि-
वेश्य तथाविधसमभिव्याहारज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावक-
ल्पनमिति किं बाधकम् । चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आभयतासम्बन्धेन ज्ञानस्या-
न्वय इति तत्र, उपदर्शितशाब्दबोधजन्योपस्थित्योर्विषयभेदेन कार्यकारणमात्र-
कल्पने तत्रद्विपपक्त्यैः गद् विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यात् कार-

गतप्रच्छेदसंगीरवाद्य तदुपेक्ष्य घटत्वादिवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वानच्छिन्न
प्रति घटत्वादिवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरफल्यनस्य सम्यग्दया
क्षणत्यमभवात् ।

तथाहि—विरोधसामग्र्यभावेन शानीयो घट इति शाब्दबोधे जननीये शाधा-
तुपदसममिध्याहृताख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टघटत्वप्रकारज्ञानादे सहका-
रित्व कल्पनीयम् । घटत्वप्रकारज्ञाने च तथाविधोपस्थितिप्रैशिष्ट्य च प्रकारता-
संबन्धेन यस्वाधिनरण तन्निरूपितविषयतासंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वरूपसामाना-
धिकरण्यसंबन्धेन । तथा च तादृशाख्यातपदजन्यगटाद्युपस्थितिकाले तथाविध
सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तादृशाख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्ट यद्वदत्वज्ञान
तत्स्वरूपसहकार्यभावेन न निरोधनामग्र्यभावरूपप्रकारणरतादात्मनि शानीयो घट
इति शाब्दबोधापत्तिः । न च तथापि पुरुषान्तरस्याख्यातपदज्ञानजन्यघटाद्युप-
स्थितिकाले पुरुषान्तरात्मनि विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणरतात् शानीयो घट इति
शाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारिति वाच्यम् । एहात्मसमवेतस्थान्यात्मन्यापनिवारणार्थ
ज्ञानदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन तत्तदात्मत्वेनापि हेतुत्वस्या-
वश्यरतया नभूतपुरुषीयोपदर्शिताख्यातपदजन्योपस्थितिप्रैशिष्ट्यतत्पुरुषीयघटत्व
प्रकारज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतत्तदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावरूप शानीयो
घट इति शाब्दबोधसामग्रीत्वाम्युपगमेन कथमपि अनुपपत्त्यभावात् । घटत्व
प्रकारज्ञानत्वावच्छिन्नप्रैशिष्ट्य च तत्तदात्मन्येककालीनत्वसंबन्धेन विरोधिमा-
मग्र्यभावे तत्तदात्मप्रैशिष्ट्य च तादात्म्यविशेषणतोभयघटितसामानाधिकरण्य
संबन्धेन बोध्यम् । तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे-
दनासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारतासंबन्धेन तथाविधाख्यातपद
जोपस्थितहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तादृशहेत्वभावाद्येनो जानातीत्यादौ आश्रयता
संबन्धेन ज्ञानान्वयबोधासमवेन तदाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणान्वयक्रीति सारम् ।

केचित्तु चैरो जानातीत्यादौ चैरे आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानान्वयाम्युपगमे
अश्रयतासंबन्धेन वृत्तिराकत्यापि । चैर पचनीत्यादावपि स्वानुकूलवृत्तिमत्त्वस-
ंबन्धेनैव चैरे पाकान्वयबोधस्य वक्तुमुचितत्वान् । यदि च घात्वर्थस्य नामार्थ
न्ययोऽस्तुत्पन्न इति तथाविधबोधस्यासमवेनाख्यातस्य वृत्तिराश्रयत्वस्यक्रीति
विमाच्छेदे तदा जानातीत्यादावप्याश्रयत्वे लक्षणान्वयमावश्यकमित्याहुः । इदमप्र-
चितनीयम् । चैर पचनीत्यादौ स्वानुकूलवृत्तिमत्त्वसंबन्धेन चैरे पाकान्वय
चैरा न पचनीत्यादौ स्वानुकूलवृत्तिमत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानपात्राभार

यान् चैव इति बोधो वाच्यः । तथा वादशक्तयन्त्रस्य वृत्त्यभियामरत्वात् वृत्त्यभियामकत्ववचनस्य च प्रतिबोधिगतानुच्छेदवत्त्वात्संगतिरेवेति दुर्धरमाख्यातस्य कृतिषाचकृत्यम् । चैत्रो जानातीत्यादौ साध्यत्वात्संज्ञकेन चैत्रे जानान्वये आध्यत्वात्संज्ञकस्य वृत्तिभियामकत्वात् चैत्रो जानातीत्यादौ न किञ्चिदापरमिति ॥ २ ॥

(जय०) न प्रथमाह—अन्यद्वीयेत्यादि । नोदनादीत्यादिनाऽदृष्टवशात्स्यनयोगादिसंग्रहः । ननु नोदनस्य द्विष्टत्वेऽपि नोद्य एव गमनोत्पादकत्वभियामसो बो नोदनस्य संज्ञकत्वेनैव तस्यान्यथः । आस्तां वा गमनविशिष्टत्वात्परान्वय इत्यन आह—जानातीति । चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनस्यै वा लक्षणादर्शनात्साध्यत्वलक्षणादिसंग्रहात्—इच्छतीति । सागभादादिलक्षणैच्छायां तदनुवृत्तृत्वेरपि बोधादाह—यत इति । यत्रे द्वेषे वा यत्रजन्यत्वममसीति भावः । ननु तत्रेषु वृत्तेरसंभवेऽपि विशेषज्ञानेयसाधनत्वादिजानमनःसंयोगादिलक्षणार्थापारणामेव शानादिक्रियाविशिष्टानामन्ययोऽन्यत आह—विप्रते इति । विदेः सगार्थकतया तदनुवृत्ताप्रमिद्वेनैव तसंभव इति भावः । ननु सत्ताजाविर्न तदर्थत्वत्वा सति लक्षणात्संज्ञितत्वाद्यनत्वयापत्तेः । किंतु कालमव्यक्ततदनुवृत्तत्वात्परस्तु प्रमिद एवेत्यत आह—निद्रातीति । मेध्याग्यनाह्यच्छेदेनाममनोयोगस्य निद्रानुयोगितया तत्राहीमनोयोगस्य तत्त्वेन परपरया तदाध्यत्वव्याप्तमन्यत्वयो बोध्यः । निद्रानुवृत्तेऽसाधारणसाधारणत्वात्त्वमिति । अदृष्टे तु साधारणमेवेति भावः । न च मनो निद्रातीति स्वप्नं । अनुयोगिताविशेषेण तदाश्रयत्वस्यैव तद्व्यवहारप्रयोजकत्वात् । किंवा भावस्यो शानादिरप्रतीतेरित्यस्यासंभवेनेत्यादिः । नातो गत्यादिमत्वमाप्रेति साधारणेन पैरुत्सवत्त्वं । अथचिन्मत्र व्यापारसंभवेऽन्यतनुभवादेव तस्याग इति तदर्थम् । गत्यादीत्यादिना शानादिसंग्रहः । शानिमन्यमावप्रतीतिश्चास्येवनाभिप्रायेण । चैत्रे तदनुवृत्तृत्वेरपि प्रत्ययान् । पथि गच्छति कार्मी गच्छतीत्येवमादिः कार्मीमनप्रयोत्तकपत्नवत्त्वेनैव विवाहात् । न चैवमन्यगमनानुवृत्तनोदनादिमपि तदोदनप्रयोत्तकपत्नवत्त्वात्प्रच्छतीति स्यात् । प्रयोगानुसारेण प्रयोत्तकत्वाविशेषस्यैव गमनवृत्तेः संज्ञकत्वस्यैवाहत् । नोदनाग्यव्यापारस्य । वेदकत्वात् । स्वप्नप्रसूतो गच्छतीत्यपि तदर्थत्वे दुर्धरम् । यस्तुत आना गच्छतीत्यवसंज्ञास्येवनेऽपि गत्यादिसंज्ञे आध्यत्वमेवार्थः । चैत्रो गच्छति एवं गच्छत्यहं गच्छतीत्यादौ नोदनादिसंज्ञे एव चैत्रादिसंज्ञेः । सुभद्रमदोऽपि तत्र संबोध्योपादिपूजावच्छेदकत्वात्परत्वात् । कार्मी गच्छतीत्यादिभ्यो कार्मीनिद्रासंज्ञेः संबोध्यगमनात्संज्ञकत्वार्थः । जानातीत्यादौ च गमनादेव आध्यत्वमेवार्थः, कार्मी जानाती-

त्याद्यप्रयोगात् । चैत्रो जानातीत्यादौ शरीरविशेषाविच्छन्न आत्मेव चैत्रपदार्थ ।
 क्वचिदवच्छेदकत्वेनाश्रयत्वमप्यर्थ इत्यन्ये ।

ननु नश्यतीत्यादौ नाश्रयवमर्थ, प्रतियोगिनो नाशाद्यनाश्रयत्वात्, नाप्य
 नुब्रूव्यापार, घटो नश्यतीत्यादौ कपाल नश्यतीत्यस्यैवापत्तेरत आह—नश्य
 तीत्यादि । निरुद्धेति । तस्य चानादिप्रयोगवत्त्व मुख्यार्थबाधाघनपक्षत्व वा
 क्वचिमुख्यप्रयोगान्वादकत्वम्, हेत्वन्वये धूमादित्यादौ धूमादिपदस्थाने धूम
 ज्ञानादिपदस्य, यत्रपरतया गच्छतीत्यादेश्च प्रयोगादिति बोध्यम् । न चाश्रयत्वा
 दावपि शक्तिरेवास्तु । लघनाद्यलत्वनातिविशिष्टे शक्ती लक्षण्यैव तद्बोधमभवात् ।

नन्याश्रयत्वादिक सवन्धनयैव भासता किं लक्षण्येत्यत्राह—चैत्र इत्यादि ।
 कर्मताससंगेण तण्डुलस्य कर्तृताससंगेण मैत्रस्य पात्रेऽन्वयाबोधादित्यर्थ । न
 नश्यतीत्यादौ ननयान्वयानुसंधादपि प्रतियोगित्वादिक्मर्थ । प्रतियोगित्वादेर्दृ
 ष्यनियामकतया आश्रयत्वाभावबोधसमवादिति बोध्यम् । प्रातिपदिकार्थेति ।
 निपातान्वयेत्यादि । तेन नातिरात्र षोडशिन गृह्णातीत्यादौ भेदान्वयेऽप्यदोष ।
 श्लोक पचतीत्यादौ श्लोकपाकयोरभेदान्वयादाह—भेदेनेति । तादात्म्यमिन्नस
 वन्धेनेत्यर्थ । प्रकारीभूतविभक्त्यर्थविशेषणतापनस्य प्रकृत्यर्थस्य यत्र विशिष्ट्यै
 शिष्यबोधे तात्पर्यं तत्र प्रकृत्यर्थविशेष्यीभूतविभक्त्यर्थान्वयिन्यपि प्रकृत्यर्थो
 ऽन्वेति । अन्यथा चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोवेऽपि ज्ञानस्य
 धर्मिण्यप्रकारत्वात्समानप्रकारकविरोधिज्ञानाभावन ज्ञानाश्रयत्वस्य ज्ञानाप्य
 स्वाग्रहदशायां चैत्रो ज्ञाननाश्रयेति सहाय स्यादत उक्त साक्षादिति । स्वविशे-
 ष्यीभूतविभक्त्यर्थान्वय विनेत्यर्थ ।

परे तु नामाधात्रितय विभक्त्यर्थत्यान्वया धात्वर्थेऽपीत्यत सा तादिति ।
 भेदसमाधारच्छिदनामार्थप्रकारतानिरूपितशाब्दबोधीपनिशब्धताया धात्वर्थवृत्ति
 ताया अव्युत्पन्नत्वेनेति समुदायार्थ इत्याहु । तद्ज्ञानम्याश्रयमानस्य । यद्यपि
 तण्डुल पचति मैत्र पच्यते इत्यत्राप्यतिन कर्मत्वकर्तृत्वाद्यनभिधानादनभिहि
 ताधिकारीशक्तिर्यातृतीययोरेव साधुत्वमित्यसाधुत्वज्ञानादेव न शाब्दधीस्तथाऽपि
 तदज्ञानदशायां तादृशाब्दबोध स्यादित्याशय इत्येके । कर्मत्वादिप्रकारकबो
 धव तादृशासाधुत्वज्ञाने विरोधीति तत्ससर्गबोधोपादाने न किंचिदिति ।

वस्तुतस्त एतादृशाव्युत्पन्नमूलमेव तदनुशासनम् ।

साक्षादनन्वया स्वार्थप्रवेशन तण्डुल पचतीत्यादेरेकवाक्यतानिर्वाहकद्वितीयाद्य
 ज्ञाननाश्रयमाधुत्वमैव तदुपयोगमिदं । अथ द्वितीयादे, कर्मत्वादिशक्ति

द्धान्न युक्त तत्रैव मानामावस्तुल्यत्वं पचनीत्यादौ कर्मत्वादिकप्रकारकबोधस्य सदि-
 ग्वत्वात्कर्मणि द्वितीयेत्याद्यनुगासन च कर्मत्वादिससर्गेण धात्वर्थविशेष्यकतत्पना
 भार्यप्रकारकबोधे द्वितीयादिसमभिव्याहृततत्तन्नामन्योपस्थितेर्नियामकत्वपरम् ।
 द्वितीयादे कर्मत्वादिशक्तौ कर्मत्वादिविशेष्यभावान्तरबोधे द्वितीयादिजन्यकर्मत्वा
 द्युपस्थितेर्ननकत्व चातिगौरवात् । युक्त चैतत् । कथमन्यथा तण्डुल पचति तण्डु-
 लस्य पचतीत्यादित् कर्मत्वादी [निषिद्ध ?] लक्षणज्ञानादपि न शान्दधी
 स्तथा च तण्डुल पचतीत्यादौ द्वितीयाद्यभावादेवानन्वय इति तण्डुल पचती
 त्यादौ कर्मत्वादिससर्गेणान्वयो दुर्वार इति चेत् । चैन कार्त्वी गच्छति न प्रयाग,
 घणे दण्डान्न तन्तो, चैरस्येद न मैनस्य, पृथिव्या गघो न जले, इत्यादौ
 ननयान्वयानुरोधेद्वितीयादे कर्मत्वसत्केस्तद्विशेष्यकबोधहतुत्वस्य च सिद्धौ कर्म
 त्वादिससर्गकबोधे मानामावाद्भेदेन निपातान्यनामार्थप्रकारकबोधे निपातप्रत्यया
 न्यतरन्योपस्थिते समानविशेष्यन्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात्तदसमवाच ।

न चैवमपि नामार्थप्रकारको धात्वर्थविशेष्यको बोधो न स्यात्तयो जानाती
 त्यादौ धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकस्तु स्यादिति वाच्यम् । चैत्र पचतीत्यादौ
 घणे नश्यतीत्यादौ च धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयाद्धात्वर्थप्रकारकबोधेऽपि निपा-
 तप्रत्ययान्वतरन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् । चैन पाक इत्यादौ कर्तृत्वादिससर्गेण
 पाकादेरनन्वयाप तथा हेतुत्वजन्यनावश्यकत्वाच्च । वस्तुतो भेदेन निपातप्रत्यये
 तत्पदार्थप्रकारकबोध प्रत्ययनिनातान्वतरन्योपस्थितिविहेतुरिति एक एव कार्यका-
 रणभाव । यद्वा निपातातिरिक्तार्थविशेष्यकतादृशरोध प्रति प्रत्ययजन्योपस्थिति
 प्रत्ययातिरिक्तार्थविशेष्यकतादृशरोध प्रति निपातजन्योपस्थिति कारण वाच्य
 भिति न कोऽपि दोष । न च ननादिनिपातार्थस्याप्यभावादेर्निपाततरामाया
 दिपदार्थत्वाद्भयोऽभाव इत्यादानिव घणे नेत्यादावप्यनन्वयोऽन्वय एव वा ह्य
 न्तेऽपि स्यादिति वाच्यम् । निपातेतरेत्यादेर्निपातपदाद्यप्रयोयत्ययादिति दिक् ।

यत्तु तण्डुल करोतीत्यादौ शक्तिभ्रमालक्षणा वा द्वितीयायै पाके तण्डुल-
 प्रकारकबोधे प्रत्ययन्योपस्थिते कारणत्वकल्पनात्तण्डुलस्तण्डुल वा पचतीत्यन
 न तथा बोध । एवं जानातात्पत्र शक्तिभ्रमालक्षणा वा आख्यातार्थे जाश्रय
 त्वादिविशिष्टे चैत्रत्वादिविशिष्ट एव याश्रयत्वसत्रथेन ज्ञानप्रकारकनाथे प्रत्यय
 जन्योपस्थिते कारणकल्पनाथेभ्रो जानातीत्यत्र चैत्रादिपदप्रतिपाद्ये नाश्रयतया
 ज्ञानान्वय इति तत्र । यत्र तण्डुल करोतीत्यादौ तण्डुलपदस्य तण्डुलावर्गे
 द्वितीयावास्तण्डुल कृयातो पाके लक्षणा, जानाति गच्छतीत्यादौ आख्यातस्यैव

ज्ञानगमनादौ, तत्र धात्वर्थे नामार्थं च तत्तत्कारणबोधे व्यभिचारात्तादृशलक्षणा
ज्ञानादिकालीनतत्तदानुपूर्वीज्ञानविशिष्टबोधे तत्कारणत्वं च तण्डुल पचति चैत्रो
जानातीत्यादितस्तथाबोधे न बाधकम् । न च भेदेन तण्डुलादिविशिष्टपानादि
बोद्धवन्तत्समभिव्याहारविशेषज्ञानरूपविशेषसामर्थ्यभावात्तत्र तथा बोध इति
वाच्यम् । द्वितीयाद्यन्ततण्डुलादिसमभिव्याहृतपच्यादेरपि कर्मत्वादिसमर्थेण
तण्डुलादिविशिष्टपानादिबोधकत्वस्य समवायतण्डुलादिविशिष्टकर्मत्वाद्यवान्तररो
धादिरूप्यने गौरवस्य प्रागुक्तत्वात् । तस्मात्प्रागुक्तमेवानुमर्तव्यम् ।

अथ विपरीतव्युत्पन्नस्य घट कर्मत्वमित्यादितस्तण्डुल पचतीत्यादितश्च
शाब्दबोधोधात्तानामार्थप्रकारकबोधे प्रत्ययादिजन्योपस्थिते कारणबोधे व्यभिचारः ।
न च तत्र मानस एव बोधः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरुपनयविधया हेतुत्वाच्च
शाब्दबोधत्वरोपमानमिति वाच्यम् । सशयसामग्रीदशाया मानसनिश्चयासम्भ
वात् । भवति हि चैत्रो गौररूपवान्न वेति सन्दिहानस्य चैत्रो गौररूपवानित्या
दिवाक्याभिर्णयः । न च व्युत्पन्नपुरुषीये व्युत्पत्तिविशिष्टे वा तादृशबोधे तस्या
कारणत्व, व्युत्पत्तिश्च भेदेन नामार्थबोधे प्रत्ययजन्योपस्थिति कारणमित्यादिका
र्यकारणभावज्ञानम् । यदि च सद्बुत्पन्नस्यासद्बुत्पन्नत्वेनाभिमतस्य तादृशबोधे
कारणवशान् विपरीतव्युत्पन्नस्यापि इति विभाव्यते तदा सस्मृतपुरुषीयतथाशा
ब्दबोधे कार्यकारणभावज्ञानं व्युत्पत्तिः । तदुक्तं शब्दालोके मिश्रे 'साक्षाज्जनक
त्वज्ञानं व्युत्पत्तिरिति' । व्याकरणस्मृतपुरुषीयवाक्यार्थबुद्धावेव तद्वाक्यस्य
सामर्थ्यमिति चेति वाच्यम् । विपरीतव्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नपुरुषीयशाब्दबोध
पत्तेः । प्रत्ययजन्योपस्थितेर्बेनिनाया सत्त्वान् । मैवम् । व्युत्पन्नव्युत्पन्नयोर्
व्युत्पन्नान्युत्पन्नयोर्बोधे हेतुत्वात् । एव तात्पर्यज्ञानादिकं व्युत्पन्नादिबोधे हेतुरिति
ज्ञानसद्वृत्तमव तात्पर्यज्ञानादिकं व्युत्पन्नादिबोधे हेतुस्तथा यादृशशाब्दबोधे
यादृशानुपूर्वीज्ञानं कारणं तत्कारणवशानमपि कारणम् । यस्तुतस्तु तादृशशा
ब्दबोधे अकारणत्वज्ञानमसाधु वशानपर्यवसन्न प्रतिषेधकमेव नातो व्याकरणस
स्मृतं वादिज्ञानविप्राणां शाब्दबोधानुत्पत्तिः । न वा अपभ्रशादनाधुत्वेनाज्ञातत
शाब्दबोधा दुर्भे इति दिक् ।

परे तु एरो वृक्ष पत्रं मौजा भवन्ति इत्यत्र पदमौजाऽभेदान्वयस्य विशद
वचनात्तद्वद वृक्षेऽगमनात् पदमौजाभमनाश्रयो वृक्ष इति बोधो वाच्यः । ए
मौजेपौदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यत्र औदनस्य कर्मतया पकेऽन्वय एव जोद
नपर्यवस्यानुत्पन्नबोधः सम्भवति इति धात्वर्थे नामार्थस्य भेदान्वयोऽ

कृजश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्याजन्यत्वप्रतिसंधानात् पदाइकुरयोः कृताकृतव्यवहारात् जात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृजर्यत्वे तदाश्रयःकारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रथो गच्छति गमनं करोति बीजादिना अइकुरादिः कृत इति विनापि यत्नं कृजः प्रयोगात् तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च कृजो यत्ने निरुदिलक्षणा, यदि क्रियायाश्रयमात्रेण न तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बोधकं विना गौणत्यायोगात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तदुल्लङ्घयणादेश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । कथं तर्हि पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्नाविनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्यानुमानात् । पचति पाकविषयकयत्नवानिति तात्पर्यविवरणम् । अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तः ॥३॥

रथो रथस्त्वयाच धान्धर्मानामर्थोभेदान्वयबोधे शतत्वेनैव विरोधित्वमुनेति तस्मत्कल्पनेन तत्तदुपस्थितम्. स्वीकार्या । एव न जानान्त्वादिसमभिव्याहनजानद्वयानुनेनकत्वादाश्रयत्वरसम्भोजेति ज्ञानादिप्रकारेण बोधो मणितृप्तौ ननुभवत्. । आरनागार्थोऽन सख्यासर्तमानत्वादिकमेव । सरनाभ्योऽपि प्रथमपक्षेऽप्येव । तेन भास्मान्वयमावेऽपि न तदन्वयानुपपत्तिरित्यहु ॥ २ ॥

(मधु०) करोते प्रवृत्तिवाचकम् एव कृषादुश्रम्यप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तित्वमिष्टविशेष्यनिर्णयानिवर्त्तकजानजनरत्वेन वा हेतुना आख्यातम् तदाचरत्त्वसिद्धयपि, तस्य क्रियादिवाचकत्वे क्रियादिवाचकपदं प्रथमहेतोर्बोधिसारान् द्वितीयेहेतोर्बोधे ई करोतीतिप्रथम्य यत्नविषयस्त्वामिदया पक्षवृत्तिन्वाभिद्विरत कृषोऽपि प्रवृत्तिवाचकत्वमाचार्यशुक्तिभ्यां व्यवस्थापपनि-कृञ्चञ्चेति । 'यत्नाभिधायकत्वं' प्रवृत्तिविविधविधाचरत्वम् । नन्विदमसिद्ध क्रियारा एव तच्छक्य

पाठेऽपि कारणत्वान्वितनिरवितत्वस्य नृतीपार्थव्यादयमेवार्थ, तथाच चंद्रः
पाकजनकयत्नवान् पाकवत्त्वादित्यनुमानप्रकार इति भावः ।

केचिन्तु—यत्नाविनाभुतेति तादात्म्यसंबन्धेन जनकयत्नव्याप्येनेत्यर्थ,
क्रियाविशेषेण धातूपस्थापितपारादिविशेषणत्वेन, कारणस्य जनकत्वविशिष्टस्य
अनुमानात् जन्यतासंबन्धेनानुमानान् । अयं पाको जनकयत्नवान् पाकात् इत्यनु-
मानप्रकारः । सौरादिपाकेऽप्यन्ततो भगवत्सन्धैव सत्त्वात् न व्यभिचारः । तद-
नन्तरं च अनुमानोपस्थितस्य जनकताविशिष्टपत्नस्य एकदेशे जनकत्वे निर-
वितत्वसंबन्धेन धातूपस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतया अन्वयः शाब्दइति भावः ।
एतेनानुमानात्पाको जनकयत्नवानिति प्रतीत्युपपादनेऽपि पाकजनकयत्न इति
विलक्षणानुभवस्यानुपपन्नत्वादिदमसङ्गनमिति परास्तम् । अद्ये च अयैवमित्यत्र
वर्तमानपदं पाकवत्त्वस्यानुपपलक्षणम्—इति व्याचक्षुः ।

नन्वेवं पचति पाकजनकयत्नवानिति विवरणममगतं तेन प्रवृत्ततिपूपदस्य
यत्नपदोन्म्यापकत्वसोपनादित्यत्र आह—पचतीति । तादपर्यविवरणमिति ।
परपरया यत्नपदशक्यप्रतीतिप्रयोजकलाप्रकारकनदिच्छयोपरितत्वस्य तिपूपद
बोधकं न तु तदुपस्थितजनकताबोधकमित्यर्थं । यद्वा तादपर्यविवरणमिति
तत्परत्वमात्रबोधकं यत्नपदशक्यप्रतीतीतिपूपदज्ञानोत्तरत्वमात्रबोधकमिति यावत्,
न तु तिपूपदे तदुपस्थितेजनकत्वबोधकमित्यर्थं । ननु विवरणेन स्वप्रतिपायो-
पस्थापकत्वमेव विनियमाणे बोध्यते इत्यत्र आह—अन्यथेति । विवरणस्य
स्वप्रतिपायोपस्थापकत्वबोधकत्वनियमे इत्यर्थं । धर्मिणोऽपि आख्यातार्थविशे-
ष्यन्नाभिमतस्य यत्नाश्रयत्वापि, वाच्यतापत्ते भवन्मते आख्यातस्य वाच्य-
तापत्ते, मनुपूपदशक्योपस्थापकत्वस्य यथोक्तविवरणेन निपोऽप्योपनात् न तत्रि-
यम इति भावः ॥ ३ ॥

(राम०) ननु करोतेर्यत्नार्थत्वं निरुक्तविवरणबलादाख्यातस्य कृतिवाचकत्वं
सिध्यति तदेव च न सिद्धं पंचेन तन्मयेव करोतेरपि व्यापाराथक्याभ्युपगमा-
दित्यत्र आह—कृञश्चेति । कृधातोदित्यर्थः । यत्नाभिधायित्वं यत्नशक्तत्वम् । अतः
'कृताकृतविभागेन कर्तृत्वमयमर्थः । कृञो यत्नाभिधायित्वं न व्यापारप्रस-
त्ता' इत्याचार्यकारिकोक्तकृताकृतविभागोनेति प्रथमशुक्तिमाह—क्रियेति ।
अत्रायं भावः—यद्यदि कृतोऽङ्कुरादिर्न कृत इत्यादौ कृत इत्यस्य यदि क्रियाज-यत्न
विशिष्टोऽर्थः तदा पञ्च इव अङ्कुरेऽपि कृत यवहारापत्ति, आरम्भकमयोगादिरूप-
क्रियाजन्यप्रतिस्थानस्य व्यपहरण्यत्नानुच्छेदकविशिष्टज्ञानक्रियया भवन्मते
कृतस्यनहारनियामकस्य तत्र सत्त्वादिति क्रिया न कृधातोर्गर्थः । ननु कृधातोर्गर्थः
र्षकत्वबोधकत्वयत्नत्वमादाय उभयत्र कृत यवहारापत्तिर्दुर्गोर्धेन्यत्र आह—
यत्नजन्यश्चेति । ईशरीयकृतेरनुपस्थितिदशायां अङ्कुरे यत्नजन्यप्रथमात्मकप्र

निसंभवेनाहृणयवहारो जायते इतरथा तु पन् इव तथापि हृणयवहार एव जायते इति भावः । अतएव प्रतिस्थानपर्यन्ताहुभावनम् । न च कृधातो क्रियाभेदत्व-
वाग्भितेऽपि यदाहुरे क्रियानन्यत्वप्रतिसंज्ञानं नास्ति अथ च क्रियानन्यत्वा-
भावस्य धमात्मकप्रतिसंज्ञानं तदेवाहुरे हृणयवहारो भविष्यतीति वाच्यम् । अ-
नुपवन्निरोऽन्तु । क्रियानन्यत्वप्रतिमंभावम्योभयत्र तुल्यत्वेऽप्यहुरेऽन्तु यवहारस्य
सर्वसिद्धत्वादिति उक्तकारिकात् । कर्तृरूपव्यवस्थयेति द्वितीयां प्रतिमाह—
शास्त्रादीति । श्रुतातोऽज्ञानं कृत्प्रत्ययस्य चाभयोऽर्थ इति श्रावणस्य ज्ञानाभय-
बोधस्यैवदित्यर्थ आश्रयपर आश्रयलाक्षणम् । तुच् अन्ते यस्य तदाश्रयपर-
जन्तपरं तस्यैत्यर्थं, तथा च श्रुतातोऽर्थार्थत्वाभावे कर्तृपदात्ताश्रयबोधो न
स्यादिति श्रुतानोऽर्थोऽर्थ इत्येते इत्यर्थं । ननु कृधातो कृत्वर्थत्वं वक्तव्यादित्यन्तु
तृच कर्तृबोधकत्वं कर्तृपदाद्यश्रावणकृतनिमित्तित्यर्थं एवावगन्तव्यं न तु कृत्या-
श्रय आश्रयस्य कृत्प्रत्ययभावात् । न च यत्रानुबृत्कृत्याश्रयबोध एव वक्तव्य
वाचितत्वात् । अस्मदादौ कर्त्तरि यत्रानुबृत्कृतिमत्वम्याभावादित्याशङ्कामपाकृतुं
ज्ञानादिकरिति दृष्टान्तप्रदर्शनं कृतं, तथाच हृषो यथा ज्ञानादित्येते आश्रयबोध-
वता तथा कर्तृपदस्येऽपि आश्रयबोधकत्वमिति कर्तृपदाद्यश्रावणबोधोऽन्तुपपर
इति भावः ।

त्रियाया कृत्वर्थत्वे दोषान्तरं क्रियाबृत्कृत्यापारस्य तदर्थत्वे दोषं चाह—क्रि-
याया इत्यादि । तदनुबृत्तेऽपि क्रियाबृत्कृत्यर्थं, 'तदाश्रय' पाकत्रियागत्य,
तदनुबृत्ति कर्तृपदार्थं स्यादित्यन्वयः । क्रियाबृत्कृत्यापारस्य कर्तृपदार्थत्वे दोषमाह
कारकमात्रं वेति, मात्रपरं कृत्वर्थकं, तथाच क्रियाबृत्कृत्यापाराश्रयस्य कर्तृ-
पदार्थत्वं कारकसामान्यस्यैव क्रियाबृत्कृत्यापारकृत्या कर्तृपदार्थता स्यादित्यर्थो
लभ्यते । यद्यपि क्रियायान्तादनुबृत्कृत्यापारस्य वा कृत्वर्थत्ववादिनेषु क्रियाश्रय-
कारकमात्रं वा कर्तृपदार्थं स्यादिति न वाच्यं तत्रये तपोरिष्टापलिसभवात्
तथापि क्रियास्य तदाहृत्वर्थत्वं तदनुबृत्कृत्यापारस्य च तद्विधात्वर्थानुबृत्कृत्यापार-
स्य तदनुभयमपि यत्रत्वज्ञात्यपेक्षया गुरुतरमिति यत्रस्वमेव तदनुभयपेक्षया लघुत्वेन
कृधातुश्रयतात्पर्येऽनुबृत्त्येवं इत्यत्र तात्पर्यम् ।

अनुत्—अथेति । तथाच रथो गमनं करोतीत्यादी रथो गमनादनुबृत्कृत्यापारत्वा-
नित्याययोऽङ्गमप्यने इत्यन्ताय वा उक्तार्थं स्यत्वापि कृधातोऽर्थार्थत्वापेक्षत्वापे-
यमिति भावः । इत्याहृत्वविभागेऽन्यथादिशुक्त्वा कृत्विश्रयत्वं निरकरोति—धीज्ञा-
द्विनेति । तथाच हृण कृत्वर्थत्वं कीर्णानं कृत्वर्थं वाच्यतस्य स्यादिति भावः । नन्वेव
कर्तृपदे वा गतिरित्यत्र आह—कर्तृपदे चेति, निरुद्धेति । नन्वेव यत्नेपि प्रयो-
गसत्वेऽप्यनेन यत्र कृधातोऽर्थार्थत्वापेक्षया लक्षणत्वेन किं न स्यादिति चेत्, प्रयो-
गप्रत्ययस्य प्रतिनियतत्वेन तद्वृत्तेन कृत्वोऽर्थार्थत्वं शक्यं सिद्धायामन्यापम्याने
कार्यरामिति(?)न्यायेन नदत्र शक्तिः कल्प्यते । न च प्रयोगानुसृतं यत्रेऽपि वन्ते,

तथा सति गङ्गापदादरपि तीरशकत्यापतन्त्राणि गङ्गापदप्रयोगप्रचुरस्य वक्तुं
शक्येत्यात् । निश्च प्रयोगमात्र यदि शक्तिप्राहक तदा काशादौ व्यापारवाचिहृत्पा-
तुरणितकारकपदप्रयोगवलेन कृपातोऽव्यापारशक्तेर्नैवाधिकानामपि प्रसङ्गादिति ।

ननु त्रिपाभये तदनुहृत्प्रापाराश्रयमात्रे वा कर्तृपदप्रयोगे दृष्टापत्तिरिति
कथं कर्तृपदे श्रुत्वा यत्र निन्द्यश्रुणा वाच्ययत्न आह—यद्वाति । न तत्प्रयोग न
कर्तृपदप्रयोग वैयाकरणमत विवक्षान कारकाणि भवन्तीत्यस्याभ्युपगमेन
वर्णीभूतकाशादावपि कारकप्रयोग इष्ट एवेति यदीत्युक्तम् । एवञ्चेति कृपातो-
ऽव्यापारवाचकत्व स्थिते तद्विवरणवलेनाग्नानस्यापि व्यापारशकत्व चेत्पर्य ।
‘अचेतनेऽपि बद्धिकाशादावपि । कृताहृतविभागेनत्यादिबाधकस्य निरामात्
यत्रत्वजात्यनभ्युपगमात्तृगौरत्वमपि नास्तीति बाधक विनेत्यस्य नामिद्विरिति
भाव । गौणत्वेति लाक्षणिकत्वत्यर्थ । गौणत्वायोगादिति पञ्चम्यन्त जनकव्यापार
एवाभ्यासार्थ इत्यत्र हेतुत्वेन बोध्य, व्यापारत्वमिह जन्यत्व धर्मत्व वा अत-
पचनीत्यादेः पाके जनकयथाऽर्थक्यमवोक्ततयोपस्थिति संभवतीति । नन्वेव
तण्डुलत्रयणकालेऽपि पचनीति प्रयोग स्यात् पाकजनकीभूततण्डुलत्रयणात्म-
कव्यापारस्य तदानीं सत्प्रादित्यत्र आह—तण्डुलेति । अन्यथासिद्धतया तस्य न
पाकजनकत्वमित्यर्थ । इत्थञ्चातुल्ययापारस्याख्यातार्थत्वे चाप्यदोष तण्डुल-
त्रयणस्य पाकातुल्यत्वादिति तदुपश्रितमित्यपि सूचितम् ।

नैयायिक मङ्गले—कथं तर्ह्येति । पाकजनकेति । यद्यपि यत्रन्यापि पाकजन-
कव्यापारस्त्वेनानुभवे बाधकाभावस्तथापि चैत्र पचतीत्यादौ पाकजनकयत्रानु-
भव कथं स्यादियामङ्गलार्थ । यत्राविनेति पाकजनकयत्राविनाभूतनेत्यर्थ । अत्रि-
नाभूतत्व व्याप्यत्व, कारणस्य पाकादिकारणस्य । तेन चैत्र पाकजनकयत्न-
वान् पाकप्रकारित्यनुमान श्रुतम् । पाकवत्ता च अप पाकश्रेणीय इत्यादिप्रती-
तिनिपामकम्बन्धमवधेन अतो नामिद्विरिति ध्येयम् ।

ननु मानु करोतिना विवरणवलेनाभ्यासस्य यत्रवाचकत्वं कृत्वा व्यापार-
वाचकत्व कृतिवाचकत्व वेति विवादशया कृत्वा कृतिवाचकत्वमशयात् पचति-
पाकजनकयत्नवानिति विवरणवदान् स्यादेवाभ्यासस्य यत्रवाचकत्वमित्यत्र
आह—पचतीति । पाकयत्नवानिति पाकजनकयत्नवानित्यर्थ । तात्पर्यविव-
रण पचनीत्यत्र पाकजनकव्यापारप्रतीती तेन व्यापारणाद्युमितो य पाकजनक-
यत्नस्य ज्ञापनम् । अन्यथेति विवरणविषयतामात्रेणाभ्यासस्य यत्ने शक्ति-
स्वीकार इत्यर्थ । धर्मिणः पाकजनकयत्नवत्, वाच्यतापने आभ्यासताच्च्य-
तापने, तस्यापि पाकयत्नवानिति मनुष्या विवरणादिति भाव ॥ ३ ॥

(श्रु०) ननुपदर्शित्विपरणादिवलादात्प्राप्तस्य यत्रवाचकत्व तदैवापानि यदि
श्रुतो यत्नार्थस्य तदन तु कुन्तस्य व्यापारत्वविरिदिष्टे शक्तिकल्पने बाधकामात्र

दि यत्र आह—कृत्रध्वेत्यादिना । नियाजन्यत्वेति । सयोगरूपव्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानविशेषोऽपीत्यर्थः । तथा च कृधातोर्ब्यापारार्थस्य पदाङ्कुरादौ व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानफले कृतिजन्यत्वप्रतिसंधानाप्रतिसंधानान्याप्य कृतोऽङ्कुरो न कृत इति व्यवहारः सर्वानुभवांसिद्धो न स्यात् तस्मिन्ने तदाङ्कुरे व्यापारजन्यत्वगणनत्वेन व्यापारजन्यत्वरूपव्यवहर्तव्यताज्ञानाभावादिति भावः । कृधातोर्थत्वार्थकत्वे युक्त्यन्तरमाह—ज्ञात्रादिवदिति । ज्ञाता इत्यादौ यथा आश्रयबोधवत्कृतपदसममित्याहृतहाभास्तदपदा ज्ञानाश्रयक्षेत्र इति बोधस्तद्व्यवहृत्यव्यापारजन्यत्वबोधकतृचतुस्रदसममित्याहृतकृधातुपदात्कृत्याश्रय इति बोध उत्पद्यते, स च कृतो यन्नार्थकत्व विना न समवधीति तस्य यन्नार्थकत्वमाश्रयसमिति भावः । इदमत्राश्रयस्य—तृणादिपदस्य कर्तव्येन शक्तिः । न च लक्षणवाच्यतादिपदस्य कृतौ शक्तिरङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति पञ्चा चैत्र इत्यादौ चैत्रे कृत्यपदार्थकृते समवायस्य धेनान्वयबोधासमवात् । नानार्थधात्वर्थयोरिति नानार्थयोरपि जमदातिरिक्तसद्वन्धेनान्वयबोधन्याद्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा घट कर्मत्वमित्यादि-निराकाङ्क्षाक्यादपि कर्मतायामाश्रयनासद्वन्धेन घटजन्यबोधप्रसङ्गात् । अत्र तृचो नामत्व नास्तीति तु न समान्नीयम् । स्याद्यन्तत्वेन तस्यापि नामत्वात् । तदाहृतमिभ्युक्ता—स्याद्यन्तामिह नामेष्टमित्यादि । ज्ञाता इत्यादौ तु कृतेज्ञानात्कृत्वामाश्रयेन ज्ञानात्कृत्वत्वाश्रयाबोधासमवात् सधियववाचकधातुपदसममित्याहारस्यले तृचभाश्रयत्वे लक्षणावस्यतीति । ननु ज्ञाता इत्यादौ तृचो लक्षणाङ्गीकारेऽपि कर्तव्यं तृचशक्त्यैव कृत्याश्रयभावोऽस्तु किं कृधातोर्बलशक्त्येति चेन्न । तथा सति कर्तव्यं घटुर्गैर्य्यापत्ते । तस्यानैयर्थ्यं तत्पदात् व्यापारानुत्पत्त्याश्रय इति बोधापत्तेः । न च तत्र कृधातुपद तात्पर्यमाहकमिति वाच्यम् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति । ननु कृत्यपदात्कृत्याश्रयवाचकत्वमभधनि तदैव कृतो यन्नार्थकत्वमायाति तदेव न, तत्पदात् तर्गतियाश्रयस्य तदनुत्पत्त्यापारभयस्य बोधस्यैवाङ्गीकारादित्यत्र आह—क्रियाया इत्यादि । कृधातो, क्रियार्थकत्वमश्रुपेत्य कर्तृपदात्क्रियाश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् । तस्य क्रिया-नुत्पत्त्यापारार्थत्वमश्रुपेत्य कर्तृपदात् तादृशवापाराश्रययोधाङ्गीकारे च कारक-मात्रे कर्तृपदवाहः स्यात् । कारकमानत्वेन तथाविधवापाराश्रयत्वादिति भावः ।

कृतो व्यापारशक्तिरितिमीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते—अयेति । अङ्कुरः कृत इति प्रयोगस्य कृतो यन्नार्थकत्वेऽपीश्वरीयकृतिमादाय समवेन तस्य व्यापारार्थकतातापकत्वयोगादाह—त्रीजादिनेति । तथा च कृतो व्यापारार्थकत्व विना

बीजादिकरणरूप्यापारजन्योद्भूत इति बोधननस्य बीजादिनाद्भूत कृत इति प्रयोगस्यासम्भवात् तस्य तदभिधायकत्वमात्रस्य नमिति भावः । ननु तथा सति कारकनात्रे कर्तृव्यवहारोऽशक्यपरिहार इत्यत आह—कर्तृपदे चेति । अत्र पठ्यर्थे सतमी तस्याश्च घटकृतत्वमर्थः, पदपद च वाक्यपरः, तथा च कर्तृरूपना क्यघटकृतस्य कृत इत्यर्थः । यदीति, वस्तुतः कारकमात्रस्य कर्तृपदार्थत्वे क्षतिरिह, विघ्नात् करकाणि सम्भवन्तीति शाब्दिकव्युत्पत्तेर्यातिप्रसङ्गमञ्ज क्त्वादिति भावः । ननु कृधातोर्नापारवाचक्यव्यपारकृतत्वयोगविभागरूपव्यापारशक्तत्वापेक्षया ल्याधवात् यत्नशक्तत्वमेवोचितम् । उपदर्शितस्यले च व्यापारे लक्षणाङ्गीकारे नानुपपत्तिरिति चेत् । बहुषु स्थलेषु तथा प्रयोगाभावेन तत्र शक्तिमाहनाभावात्, अन्यथा पठपदालम्बनमा कदाचित् घटबोधनमभावेन तस्यापि तत्र शक्तिकल्पना स्यादिति न किञ्चिदेतत् ।

कृधातोर्नापारवाचक्यव्यपारकृतत्वस्यापि तद्वाचक्यव्यवस्थापयति— एवं चेति । कृधातोर्नापारकृतत्वेन करोतीति विवरणादेर्यत्नत्वविशिष्टे आख्यातपदशक्तिरूपनाभावे चेत्यर्थः । अचेतनेऽपीति । काष्ठादावपीत्यर्थः । बाधक विनेति । व्यापारे आख्यातस्य शक्तिरूपने बाधक विनेत्यर्थः । गौणत्वायोगादिति । व्यापारे आख्यातस्य लक्षणरूपनाया अन्यास्यवादित्यर्थः । जनकृत्यापारेति । शक्यतारच्छेदकगोत्रे जनक्याशनिवेशस्तु पचतीत्यादिवाक्यनयरोधजनकत्वस्य प्रसारविधया भानानुभवाभिप्रायेण । तदर्थे इति । आख्यातपदार्थ इत्यर्थः । नन्वत्र गुह्यजनकमपेक्ष्य पूर्वकालवृत्तित्वमात्र शक्यतावच्छेदकगोत्रे निवेशनीय लाघवादित्यत आह—तण्डुलेति । तथा तित्व

तर्हीति । आख्यातस्य यत्नविशिष्टवाचकत्व इत्यर्थः । यत्नाविनाभूतेति । यत्नन्यत्वव्याप्यो यः पात्रादिनिर्यापिशेषत्वेन हेतुना तत्कारणीभूतस्य यत्नस्यानुमानादित्यर्थः । अत्र पात्रादिनिर्याहेतुत्वोत्कीर्तनं च तादात्म्यमन्वयस्य व्यापारघटकत्वमभ्युपेत्य । तथा च पात्रो यत्नजन्य पात्रादित्यनुमानात्प्राप्ते यत्नजन्यच सिद्धिकाले तुल्यवित्तरघटतया यत्ने पात्रनयवमिद्वया पचतीत्यादी पात्रजनक यत्नानुमननिर्गद इति भावः । न चाख्यातस्य व्यापारवाचक्यपचनीयुत्तर पात्रजनकयत्नमिति विवरणासङ्गतिरित्यत आह—पचतीति । तात्पर्यविवरणमिति । तात्पर्यविरधीभूतार्थविवरणमित्यर्थः । न च शून्यवाक्यरूपपदाच्छेद

क्तिलक्षणाभ्यतरूपवृत्त्या यादृशार्थबोधः स एव तस्य तात्पर्यविषयीभूतः । प्रकृते च पचतीत्यादियाक्यपटङ्गीभूतपदात् वृत्त्या यत्नावोधे कथं तत्र तत्तात्पर्यविषयत्वमिति चाच्यम् । ध्रुवोऽस्तीति वाक्यस्य तत्प्रयोष्वानुमितिविषयीभूतवहितापर्यकत्वकपचतीत्यादिवाक्यस्यापि स्वप्रयोष्वानुमितिविषयीभूतयत्नतात्पर्यकत्वसंभवात् । तात्पर्यं चास्मान्छब्दादेतर्थाबोधो भवत्वित्यादिवाक्येनाभिलष्यमानाप्यतच्छब्दप्रयोज्यत्वप्रकारिका एतदर्थबोधोत्पत्तीच्छ्रा इति ।

ननु विवरणस्य परपरमा तात्पर्यविषयीभूतार्थपरत्वकल्पने सर्वत्र तस्यासंभवे शक्तिप्राहकत्वमनुपपन्नं स्यादत आह—अन्यथेति । अन्यलभ्यार्थस्यापि विवरणाच्छक्तिकल्पन इत्यर्थः । तथा च यत्रान्यलभ्यत्व नास्ति तत्रैव विवरणस्य शक्तिप्राहकत्वमायातीति भावः ॥ ३ ॥

(जय०) आख्यातविवरणस्य हेतोः पद्यधर्मतां साधयति—कृञ्श्रेति । अत्र कृताकृतविभागेनेति कारिकाशं प्रमाणयति—क्रियेति । क्रिया धात्वर्थमाश्रयम् । प्रकृते चावयवसंयोगादिलक्षणा ग्राह्या । अङ्कुरस्यापि ईश्वरव्रजन्यत्वेन कृतत्वात् तत्प्रतिसंधानेन वस्तुगत्या कृतव्यवहारस्यपदत्वाच्चाह—प्रतिसंधानादिति । तथा च वस्तुगत्या तादृशत्वेऽपि कृतिजन्यत्वप्रतिसंधानाभावकाले क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानात् कृतव्यवहाराभावात् क्रियायाः कृन्मूलं (किंतु) कृतेरेवेति भावः । कृन्ः कृतोपि कर्तृशक्त्या कर्तृपदात्कृतिकर्तेति बोधः स्यादित्याशङ्कं दृष्टान्तेन निरस्यन् विशेषदर्शिन प्रत्युक्तव्यवहारस्याप्रमाणत्वात्कर्तृरूपव्यवस्थयेति तदंशं प्रमाणयति—ज्ञाश्रेति । सविषयकथात्परकर्तृकृतामाश्रये निरुद्धलक्षणाया शत्रादिरथले कृतत्वान्कृनो यत्नार्थकत्वे एव यत्नाश्रयः कर्तृपदार्यो भवतीत्यर्थः । क्रियाया इत्यादि । क्रिया पाकच्छिदादि तरनुकूलव्यापारः शकाद्यनुकूलव्यापारः । अत्र क्रियायाः कृन्मूलत्वेऽभेदस्तदनुकूलव्यापारस्य तत्त्वे तु निरूपितत्वं पाकं करोतीत्यादौ द्वितीयार्थं इति बोध्यम् । प्रथमं दूषयति—तदेति । क्रियाश्रय इत्यर्थस्तथा च तण्डुलः पाककर्तेति व्यवहारः स्यात्तत्रैवादिरीति भावः । द्वितीयं दूषयति—कारकमात्रमिति । कारकमात्रस्यैव क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वादन्यथा कर्तृत्वव्याहतेरिति भावः । अङ्कुरः कृत इत्येतादन्माश्रयेश्वरयत्नजन्यत्वेनाप्युपपत्तेरित्याह—बीजादिनेति । तस्य कृन्ः । कर्तृपदे चेति । तत्र कारकपदे क्रियानुकूलव्यापार इवेति भावः । क्रियादीति । आदिपदादनुकूलव्यापारपरिग्रहः । अचेतने स्यादौ गमनस्य तण्डुलकाष्ठस्थाल्यादी च पाकस्य कर्तृत्वव्यवहारो भवत्येव । तदुक्तं वैयाकरणैः—विषयावशात्कारकाणि

अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं न प्रतीयेत तस्याप-
दार्थत्वात् । अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा

भवन्तीत्यभिप्रेत्य यदीत्युक्तम् । आख्यातस्य अनुकूलव्यापारार्थत्वे प्रमाणमाह-
एव चेति । कृत्रो यज्ञानोपनत्वेन यत्रत्वविशिष्टशक्तिसाधकहेतोरसिद्धत्वे चे-
त्यर्थ । ननु तथाऽपि शक्तिसामान्यसाधकहेतोरैव विनिगमकाभावाद्यत्रत्ववि-
शिष्टे शक्ति सिध्यत्यित्यत्राह—अचेतनेऽपीति । तण्डुलादादित्यर्थ । रमो गच्छ-
तीत्यादौ गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेर्योक्तत्वात्तपरित्यक्तम् । बाधक विनेति ।
यत्नशक्तेरसिद्धावन्यलभ्यन्वादिति बाधकाभावादिति भाव । जनकव्यापारो जन-
कव्यापारत्वविशिष्ट । व्यापारत्व चान्न जयत्यादिमात्रमितरंशत्रैवैव्यात् । अत्र
यत्नत्ववदात्मसंयोगादेर्व्यापारस्य ईश्वरे सत्त्वादीश्वर सृजति वेद वसीत्यादेर्नानुप-
पत्तिरिति बोध्यम् । जनकत्वशिऽनन्यथासिद्धत्वांशकलमादर्शयति—तण्डुलेति ।
नातिप्रसङ्गं तण्डुलत्रयादिदशायां तमादाय न पचतीति प्रयोगप्रसङ्ग ।
अन्यथा तवापि तदनुकूलकृतिमादाय तत्प्रमक्कादिति भाव । तर्हि आख्यातस्य
यत्नत्वविशिष्टाबोधकत्वे । पाकेति । पाकजनकयत्नत्वेनानुभव इत्यर्थ । यत्नेति ।
पाकजनकेत्यादि । पाकादिनेत्यादिपदात्पाकानुकूलव्यापारपरिग्रह । अय काल
पाकजनकयत्नवान् पाकादिमत्त्वादित्यनुमान बोध्यम् । यत्तु पाको यत्नवान् पा-
कात् । अन्यत्वतादात्म्ये साध्यसाधनतावच्छेदके इति । तत्र । पाकप्रकारकयत्न
प्रतीत्यसपत्ते । प्रसिद्धसाध्यके साध्यविशेषकानुमानस्यासमवादिति बोध्यम् ।
नन्वेवमपि करोतिना विवरणात्मास्तु यत्नवाचकत्वम् । पाकयत्नवानिति विवरण
तु स्यादित्यत्राह—पचतीति । पचतीति वाक्य पाकयत्नवानिति वाक्यार्थतात्प-
र्यकमिति तात्पर्यविवरणान्न वाक्यार्थ । स चानुमानलभ्यार्थेऽपि तात्पर्यसमवा-
दविरुद्धो बह्विपरे धूमोस्तीति वाक्य इवेत्यनुमानलभ्यत्वान्न तत्र शक्ति सिद्धिरिति
भाव । अन्यथाऽन्यलभ्यस्यापि विषयस्य शक्यत्वे । धर्मिणोपीऽति । पचती-
त्येतावन्मात्रस्य पाकयत्नवानिति विवरणात् यत्नाश्रयस्य कदाचिदनुमानल-
भ्यस्य कदाचित्समभिध्याहृतप्रथमान्तपदलभ्यस्याख्यातवाच्यतापत्तेरित्यर्थ ॥३॥

(मथु०) अथैवमिति । एव प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य आख्यातानुपस्थाप्यत्वे
वर्तमानत्वमाख्यातोपस्थापित वर्तमानत्व, यत्नस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य, अपरा-
धत्वात् पदानुपस्थितत्वात् “ शब्दीणां शङ्कति नियमादिति भाव । अर्था-
प्याहारवादिमतमालम्ब्य कदाचिदपदार्थेऽप्यवयो वक्तुं शक्यते इत्यनो घ्युत्तानि
पाह—अन्यत्रेति ।

लडादेर्वर्तमानत्याद्यनुभाषकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमानय-
ज्ञानुमानं, यन्नविगमेऽपि व्यापारा नुवृत्तेः । धर्मि-
विशेषनिष्ठता च यन्नस्य न प्रतीयेत तद्ग्रधिकरणव्या-
पारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्या विनाभूतचैत्रत्या-
दिविशेषितेन तेन यन्नानुमानमिति चेन्न, सत्यं,
चैत्रत्याद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः
पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति चेत् सत्यं, तत्राख्या-
तस्य जनकयत्नेलाक्षणिकत्वात् । मैवं, जनकव्यापार
मपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात् । यत्नं वि-
हाय जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघवात् तथाचाचेत-
नेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्, न, अपचत्यपि पाक-
जनकादृष्टवति पचतीति प्रयोगापत्तेः । पाकजनकादृ-
ष्टजनककृतेष्व न पाकजनकत्वं मानाभावात् । अतएव
क्षित्पादेः कृत्पादिजन्यत्वे साध्ये तज्जनकादृष्टजनक-
कृत्पादिनाअर्थान्तरप्रसङ्गोऽपिप्रत्युक्तः । भावे वा ता-
दृशकृतिनिवारणायादृष्टाद्वारकत्वेनजन कत्वायास्त्व-
यापि वाच्यत्वात् । यत्नमात्रं शक्यं विपर्यित्वं जनक-
त्वं वा संबन्धमर्गोदया भासन इति तु नव्याः ॥ ४ ॥

केचित्तु नव्यव्याप्तपदायत्नोपस्थितौ वर्तमानत्वस्यान्वयो भविष्यतीत्यत
आह—अन्यत्रेति । इत्याहुः ।

अन्यत्र चैत्रः पचतीत्यादेरन्यत्र, क्रियायां सन्दे, एतच्च चठनि—वाच्यती-
त्यारी । इदमुपलक्षणं जानामीत्यादावपि पाल्थे वर्तमानत्वान्वयो बोध्यः । स्वा-
र्थव्यापारे वेति । वाच्यत्राथे, एतथाधिः पचनीत्यादौ । लडादेरित्यादिपदा-
ख्यातान्तरोपसंग्रहः, वर्तमानत्वारीत्यादिपदादनीतत्व—भविष्यत्वोपसंग्रहः । न च
पचतीत्यादावपि पाल्थे वर्तमानत्वान्वये को दोष इति वाच्यम् । साक्षाद्वि-
द्वितिजनकस्य सन्दस्य पात्रत्वमते पाकभविष्यत्तादशायां तददृष्टकृतृव्यापा-

स्य विद्यमानतादशायां पचनीप्रयोगान् पश्यतीत्यप्रयोगान् कर्तृव्यापार-
स्यातीतत्वदशायां तादृशपाकस्य वर्तमानत्वदशायां पचनीप्रयोगादपचदित्यपि
प्रयोगात् । नन्वेवमग्निना पच्यते क्षेत्रेण पच्यते इत्यादौ यत्र वर्तमानत्वाग्रन्वय
तत्राव्यापार-व्यापार-वृत्त्योत्पत्तिनात्, साध्याद्विभिन्नजनकम्पन्दस्य पाकत्वमने
पाकावृत्त्यव्यापारासत्त्वदशायां पाकसत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगभावेन कर्तृव्यापारम-
त्वदशायां पाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगमत्त्वेन च घात्वर्थे तदन्वयस्य वक्तुमशक्य-
त्वम्, न च तत्र सुवर्धव्यापारादात्रैव तदन्वय इति वाच्य तथासत्त्वकव्युत्प-
त्तिभङ्गापत्ते, तथा तृतीयाग्रन्तपदाममभिव्याहन-पच्यतेतद्गुण-इत्यादौ वर्त-
मानत्वाग्रन्वयप्रसंगस्य द्वारंत्वात् । न च तत्रावृत्तमेव वर्तमानत्वादि-
मिति वाच्यम् । पाकावृत्त्यव्यापारस्यातीतत्वात्तागतत्वदशायां पच्यतेऽपि
तद्गुण इत्यादिव्यवहारापत्तेरिति चेत् । न । तत्र वर्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपा-
रिभाषिकवर्तमानत्वादेराद्यानापत्त्वात् तस्य च घात्वर्थेऽन्वयात्, घातो पाका
सुवृत्त्यव्यापारे लाघणिकतया घात्वर्थ एव वर्तमानत्वाग्रन्वयसमवायेति भाव

नन्वेव वा पाकजनकवर्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्तमानव्यापारत्वत्वादि-
त्यनुमेय, यदा पाकजनकयत्क्षणवृत्तिव्यापारत्वात् पाकजनकत्वक्षणवृत्तियन्
इति सामान्यश्रुती च व्याप्तिरित्याङ्गुल्य निराकरोति-न चेति । यत्नविगमे
ऽपीति । तथाच सयोगात्मकपाकजनकव्यापारत्वव्यपि क्षणे पाकजनकयत्नाभावा
व्यभिचार इति भाव । ननु समासस्यानन्तत्वात् सर्वदेव पाकजनकयत्नमत्त्वात्
सूक्तकालस्य वर्तमानत्वघटकत्वाद्वा न व्यभिचार । यद्वा चेत्योत्पत्तिक्षणे
वर्तमानत्वघटक तद्विशिष्टव्यापारत्व च हेतु विशेषतुषी च व्याप्तिरतो न
व्यभिचार इत्यत आह-धर्माति । चैत्रादिनिष्ठोत्पत्त्यर्थं, तथाच पाकजनकवर्त-
मानयत्नवान् चैत्र इति धर्मात्यादिनि भाव । ननु चैत्र पाकजनकवर्तमानयत्न-
वान् पाकजनकवर्तमानव्यापारत्वत्वात् इत्याग्रनुमेय, स्थूलकाष्ठो विशिष्य चेत्यो-
त्पत्तिक्षणां वा वर्तमानत्वघटक तेन न व्यभिचार इत्यत आह-तद्व्याधिकर-
णेति । यत्नपरिचरणस्यापि स्याद्यादिगद्यम्यादिमयोगम्यव्यर्थं, संसार-
स्यानन्तत्वात् तथाच व्यभिचार इति भाव । ननु चैत्रत्ये सतीत्यनेन हेतुर्विशि-
षणीय इत्याशङ्कते-चैत्रन्येति । अचतनेऽपि चैत्रत्वादिसकतमत्त्वाद्वा चैत्रन्यापि
नाभूदिति । चैत्रवादीनि, चैत्रत्व स्वरूपतो विशेषण, तेन चैत्रत्वत्वेन चैत्रत्वस्य
शब्दात्तुपत्तिरित्ये न धनि । तेन पाकजनकवर्तमानव्यापारेण यत्नानुमानम् ।
शोभनादेरिति । शोभनत्वस्य स्याद्यादिमापरणतया शोभनत्वे मति तादृश
व्यापारत्व न यत्नानुमापकमिति भाव । इदमुपलक्षणं, चैत्र पचनीत्यादौ श-
ब्दयोगात्कनादृशप्रतीतिरात्तुभविष्यत्वाद्येत्यपि मन्तव्यम् । तत्रेति । यत्र यत्न-
दशोपलक्ष्येऽर्थं । जनकव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्वचिद्व्यवहारा-
व्यवहारेण एव विमित्वाशयत जनकत्वमेव शक्तिव्यवहारेण इत्यपि-मैवमिति ।

जनकव्यापार जनकव्यापारत्वं, जनकयत्त्वस्य जनकप्रवृत्तित्वस्य, शक्यत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वाद्, जनकत्वप्रयोगस्याविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य ज्ञानितया तदपेक्ष्य धर्मरूपस्य व्यापारत्वस्य व्यापित्वाद्दृष्टत्वमिति भावः । जनकयत्त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रयोगस्यावश्यकतया जनकत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु लाववात् किं यत्त्वप्रयोगेनेत्यभिप्रायेण बहुक्ते—‘यत्त्वं विहायेति । यत्त्वं यत्त्वं, मात्रे सामान्ये । तथाचेति जनकसामान्ये शर्ता चेत्यर्थः । अचेतनेऽपीनि, व्यापारावृत्तविशेष्यता सन्नम्यर्थ, अचेतनस्यैव विशेष्यकेऽपीत्यर्थ । प्रयोग पचनीत्यादिप्रयोग, अग्नि पचनीत्यादिप्रयोगोऽपीनि सञ्चरितार्थं । अपचत्यपीति । पारजनवाद्येति भोजरि । पचनीतिप्रयोग स्यादिति । ननु यत्त्वशक्तिवारिणस्तत्रापि तददृष्टजनकवृत्तिकात् तामादाय तत्र तत्प्रयोगो दुर्वार जनकताविशेषनिर्देशेनातिप्रसङ्गकारणं तु यमापि नाशक्यमित्यत आह—पाकजनकैति । अनप्य । जनवाद्येति जनकवृत्ते स्वाजनकत्वादेव । इत्यादिजन्यत्व इति, आदिपदादिच्छादिपरिग्रह । साध्ये कार्यत्वेन हेतुना साध्ये तज्जनकैति शित्यादिजनकैत्यर्थ । अभ्युपेत्याह—भाष्ये वेति । तादृशेति, पाकजनवाद्येति जनकैत्यर्थ । तद्यथापि जनकसामान्ये शक्तिवारिणा त्वयापि, अन्यथा तदा तादृशप्रयोगापत्तेरन्तर्भाष्ये दुर्वारत्वाददृष्टनादायतिप्रसङ्गान्तु तत्र दुर्वार, अदृष्टनादाद्येतिद्वारादृष्टत्वेव पारजनकत्वादिति भावः । ननु कार्यस्य समवाये जनकस्य विपक्षेति सवन्वयनियतफलोपवनात्मक जनकतानिश्चेश्च अदृष्टमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यनो न्यमतनाह—यत्तन्मात्रं शक्यमिति । प्रवृत्तित्वमात्रं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थ । न च प्रवृत्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वे पक्ष्यत इत्यादौ पाकजन्यपदशालित्वरूपपाकादिर्भवत्यतीति कथं स्यादिति वाच्यम् । तत्रात्मनेपदस्य कर्मत्वे लाघणिरत्वात्, कर्मत्व पदत्व, तत्र पदमेव, जन्यतासंबन्धेन पारजदेहात्त्वस्य तत्रान्वय, पदत्व च कार्यत्व, प्रतियोगितासंबन्धेन प्राग्भावादिमध्यमिति पारदिनि भावः । विपक्षित्वं जनकत्वं वेति तात्पर्याधीनो व्यस्तित्वो विरम्य मदन्यान्तरणान्यस्य निराकाङ्क्षत्वबोधक, न तु पूर्वास्वप्ने विरम्य, तेन जनकत्वस्य विपक्षित्वमपेक्ष्य गुरुत्वेऽपि चरमनिर्देशो नावृत्तपक्षः । अधैवमस्मदादीनां पारजद्वयनानायां परमेश्वर पचनीत्यपि प्रयोगापि, तत्कृते कार्यविपक्षतया कार्यमात्रजनकतया चात्मदादिनृत्वंपाकस्यापि तद्विपक्षतान्तर्भावत्वात् । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य तन्वृत्ततामानात् न तथा प्रयोग इति वाच्यम् । तथापि पूर्वप्रवाहमानसिद्धत्वात् । न चास्त्यन्तार्थयत्त्वपदार्थयोरेवच्छेदकतासंबन्धेनैव सन्नम्यत्वात् एतत्प्रयोग, अत्राप्यपचनीत्यपि प्रयोगो नैप्यते, अहं पचामि न च पचनीत्यादौ उच्चारणविशिष्टरीत्यमेव चैवत्वादिना अस्मदादिपदशक्य, परमेश्वरो वेद वेत्तीत्यपि परमेश्वरपद शरीरपर न तु परमात्मपरमिति वाच्यम् । तथापि तदानीं शृण्वन् पचनीति

प्रयोगापत्तेर्दुर्वांस्त्वादिनि चेत् न, साध्यत्वान्यविषयिताविशेषस्य चेद्यादिद्वारा
 फलोपयानान्यजनकताविशेषस्य च ससर्गत्वनिश्चयान्, भगवत्कृतिश्च वात्मदा-
 दितृतापत्रस्य तादृशविषयितावती तादृशजनकतावती वा, अतएव पाकत्वेन
 पाकविषयिण्या हृत्तेश्च पाकत्वविषयनानियमेऽपि पचे पाकत्वे लक्षणाया पच-
 तीति प्रयोगो न योग्य, न वा उपादाननादिरूपपाकादिविशेष्यत्वात्प्रवृत्तिसत्त्वे
 ऽपि पचनीति प्रयोगो योग्य, न वा त्रियान्तरगोचरप्रवृत्तिदशायां स्वरूपयोग्य-
 तामादाय पचनीत्यादिप्रयोग, नापि पाकजननादृशजनकवृत्तिमादाय पचनी-
 त्यादिप्रयोगः । न च तथापि विषयिताया अपि ससर्गत्वे पाकाद्यनुत्पत्तावपि
 पाकादिसाध्यप्रवृत्तेर्वर्तमानत्वातीतत्वदशायां पचत्यपचदित्यादिप्रयोगापत्तेर्दु-
 र्वांसा पचनीयादानाप्यनार्थवर्तमानत्वाद्द्वारात्प्राप्तार्थवलादावेवान्वयस्य निरू-
 ष्टित्वादिनि वाच्यम् । विषयितासंबन्धमादाय तत्र तदानीं तादृशप्रयोगस्य इष्ट-
 त्वात्, फलोपयानात्मकजनकतासमर्गस्य विषयस्य एव तत्र तदानीं तथा प्रयोग-
 स्यायोग्यत्वाभ्युपगमात् । अतएव विषयिताया ससर्गत्वे शान्त्या दृष्ट्यादिमाध्य-
 कप्रवृत्तिमनि पुरेये वर्पतीति प्रयोगापत्तिर्धन्मादुत्थानसाध्यकप्रवृत्तिमनि निग-
 दनिश्चलदंष्ट्र इत्यानानुत्पत्तावपि उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि निरस्तम् ।
 साध्यत्वात्पविषयिताससर्गमादाय तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्, फलोपयानात्म-
 कचेद्यादिद्वारात्जनकताविशेषससर्गविषयकत्वे एव तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युप-
 गमादिनि भावः ।

केचित्तु विषयित्वस्य ससर्गत्वे सर्वमतज्ञापमभिसन्ध्यायैव जनकस्य वेत्यभिहित-
 मित्याहुः ।

केचिन्—साध्यत्वात्सविषयिता द्विविधा स्वरूपयोग्यतात्मिका फलोपयाना-
 त्मिका च । तत्र फलोपयानात्मिकाया साध्यत्वात्सविषयिताया एव प्रवृत्त-
 समर्गत्वाभ्युपगमाप्रोवातिप्रसङ्गः । अतएव भोजनानुत्पत्तिस्थे भोजनारि-
 साध्यप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि भोजन करोति भोजन त्रियन इत्यादयो न व्यवहारात् फ-
 लोपयानात्ससाध्यत्वात्सविषयिताया एव ह्यनुत्पत्त्या कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । न
 च साध्यत्वात्सविषयित्वादे तादृशद्वैविध्य मानाभासइति वाच्यम् । वि-
 तिदशाया तादृशप्रवृत्तौ भावस्य मानत्वादिनाह । तदसत् । केचित्
 स्यनात्मकसाध्यतावती प्रवृत्तिः, केचित् फलोपयानात्मकतद्वनीत्यत्र नि-
 द्वारत्वादिनि दिष्टः ।

वस्तुनस्तु साध्यतास्यविषयता—फलोपहितजनकत्वोभयमवन्वयेनैव ।

ह्यनुत्पत्त्यभ्युपगम, अन्यथा जनकताया सत्त्वव्यवस्थाप विषयतासम्बन्धस्यो-
 ष्टवृत्तौदासोद्धारऽपि नान्तरीयकर्मिनमोजनार्थी र्मिन शुद्धः
 द्वारत्वात्, दीधितिहारश्चिन तु वाकारस्य

(राम०) गङ्गते-अथैवमिति । एवं यत्नत्वविशिष्टस्याख्यातवाच्यत्ववि-
 र्हे, यत्नस्य यत्नत्वविशिष्टस्य, तस्य यत्नत्वविशिष्टस्य, अपदार्थत्वात् पचती-
 त्यादावाख्यातारूपस्याप्यत्वात् । तथाच शब्दीशक्तिरिति न्यायेन तस्यापदार्थत्वे
 तत्र वर्तमानत्वेन शब्दबोधविषयता न स्यादित्यर्थः । इदं च न्यायनये इपणं,
 अर्थाध्याहारमते पदाहुपस्थितस्य शब्दविषयत्वं संभवतीति तन्मतेऽपि यत्ने वर्त-
 मानत्वप्रतीत्यनुपपत्तिं दर्शयन्ति-अन्यत्रेति । स्वार्थन्यापारादन्वयप्र धात्वर्थे जाना-
 तीत्यादौ । स्वार्थन्यापारं वेत्ति, अग्निः पचतीत्यादौ पाकानुदृष्टन्यापारे । उद्वा-
 देरित्यग्निनाख्यातान्तरपरिग्रहः । वर्तमानत्वादीत्यादिपदेनातीतत्व-भविष्यत्वयोः
 परिग्रहः । तथाचाख्यातार्थवर्तमानत्वादेः प्रतिनियतान्वयन्यत्वचित्तिरोपात्तमाने
 एतेन नृद्वयो भवन्मते(वि न) संभरतीति भावः । ननु चैवः पचतीत्यादौ चैवः पाक-
 जनकवर्तमानन्यापारखानित्यन्वयबोधे जाते तत एव पक्षधर्मतामानात् पाकजनक-
 वर्तमानन्यापारत्वात्पठेदेन पाकजनकवर्तमानयत्नत्वात्प्रकारकस्मरणसहितान्
 चैवः पाकजनकवर्तमानयत्नवानित्यदमितिर्भविष्यति, तथाच चैवः पचतीत्यादौ चैवः
 पाकजनकवर्तमानयत्नवानिति प्रत्ययस्य नाहुपपत्तित्वाद्गुणशब्दमित्येव तादृशप्रत्यय-
 त्वादित्याद्यदुच्य निराहृते-न चेति । निराकरणहेतुमाह-यत्नविगमेऽपीति ।
 पाकजनकवर्तमानयत्नविरहेऽपीत्यर्थः, व्यापाराहुतेः पाकजनकव्यापारस्य स-
 ध्यादि यर्थः । एतावता पाकजनकवर्तमानन्यापारस्य पाकजनकवर्तमानयत्नस्य
 च काठिकी व्याप्तिर्निराहृता ।

ननु चैवः पचतीत्यादौ वृत्तिनिशङ्कताविशेषसंबन्धेन व्यापारत्वविशिष्टे
 धात्वर्थपाकान्वयो वाच्यत्वधाच तादृशाहुतेऽन्वयान्वयेन पाकविशिष्टव्यापारः
 पाकजनकव्यापार एव यत्न एव, स च यत्नविगमे न निरत्येरेति काठिकश्याप्ती
 नोक्तव्यविचार इत्यत्र आह-धर्मविशिष्टोपेति । चैवः पचतीत्यादौ चैवादेः सम-
 ध्यायेन पाकजनकवर्तमानयत्नानां न प्रतीयेतेत्यर्थः । काठिकसंबन्धेन व्यापकता-
 ज्ञानात्काठिकसंबन्धेन काठे पाकजनकवर्तमानाहुतित्तेत्येत्येतेरिति भावः । ननु
 तादृशव्यापारं प्रति तादृशयत्नः समध्यायेन व्यापक इति व्यापकताज्ञानादेव
 धर्मविशेषनिश्चयाप्रतीतिर्भवतीत्यत्र आह-तदधिकरणेति । पचतीति वाक्यात्
 पाकजनकवर्तमानयत्नानधिकरणानुबन्धव्यापारस्यापि पाकजनकत्वेन प्रतीतेरि-
 त्यर्थः । अथारं भावः-चैवः पचतीत्यादौ यत्ननिशङ्कताविशेषसंबन्धेन पाकव्य
 व्यापारं प्रवद, काठं पचतीत्यादौ चादृशतामानान्वयेन संबन्धेन पाकस्य व्याप-
 रत्वेऽप्य इति श्रीभरते मुक्तान्वयेदपत्या-श्रीपदं श्यादित्गुणव्यापारव्यापारवृत्त-
 तात्तामान्वयसंगेन व्यापारे पाकान्वयो वाच्यत्वधाच तादृशतामान्वयेन पाक-
 विशिष्टव्यापारस्य चैवः पचतीत्यादौ प्रतीतमान्वय पाकजनकवर्तमानयत्ने व्यभि-
 चारितया न तेन तदनुमानं विशेषरमितां व्यादिति ।

ननु चैव. पाकजनकवर्तमानयत्नवान् पाकजनवर्तमानन्यापाएवत्त्वादित्यु-
मितिजांयतामित्याद्युक्ते—चैतन्येति । अविनाभूतं व्याप्यं यच्चैवत्वादि तद्विधे-
यितेनेत्यर्थं । तेन—पाकानुवृत्तवर्तमानन्यापाएण । यन्नानुमानं पाकजनकवर्त-
मानयत्नानुमानम् । शोभनत्वं छन्दस्त्व, शोभन इति काठादिमाधारणं बोध्यम्,
तथाच शोभनत्वं सति पाकजनकवर्तमानन्यापाएवत्वं शोभनकाठादी पाकजन-
कवर्तमानयत्ने व्यभिचारीति तत्र तादृशानुमानानुपपत्तिरित्यर्थं । न च तत्रापि
चैवत्वादिविशेषितेन तदनुमानं, तत्र चैवत्वादे- शब्दादनुपपत्तिरे. प्रमाणान्तरेण च
तदा नियमतस्तदनुपपत्तिर्माणाभाव एव । तथाच शोभनः पचनीत्यादी प्रमा-
णान्तरेण चैवत्वाद्यटपस्थितिरुद्ययां तदनुमानानुपपत्तिरिति भावः ।

अथैवमिति पूर्वपक्षी समाधानमाह—सत्यमिति । तत्र शोभन. पचनीत्यादी ।
इत्थं च काष्ठ पचति अग्नि. पचनीत्यादिवद्वृत्तप्रयोगे मुख्यत्वसंपादनान् परमा-
ख्यात्वस्य व्यापारे शक्ति- कल्पने, शोभनः पचनीत्यादिप्रयोगानां चान्यत्वेन तत्र
लक्षणाकल्पनैव युक्तेति पूर्वपक्षिहृद्यम् । लाघवेनेति । जग्यत्वं धर्मत्वं वा व्यापार-
त्वमपेक्ष्य यत्नत्वस्य लक्षणेनेत्यर्थः । ननु पचनीत्यादी पचनावृत्तलक्षणावदिति, स्य-
न्त इत्यादी च स्यन्दाद्युत्प्रेषणवदिति प्रतीयते इति शुरुत्वत्वं वेगत्वं चाख्यात-
शक्यतावच्छेदक स्यात् यत्नदुःखत्वादिति चेत्, तत्र तत्र तेन तेन रूपेण प्रतीते-
रातुमविकल्पे इष्टापत्तेः । वस्तुतः पचनीत्यादी पचनावृत्तादंते प्रतीतेरातुमविक-
त्वादिति भावः । जनकयत्नत्वं जनकत्व प्रविष्टमिति तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदक
स्याह्यापवादिनाद्युक्ते—यत्नं विहायेति । तावत्तान् जनकयत्नत्वापेक्षया जन-
कत्वस्य लक्षणात् । यत्नद्वारां धीवान्तरामप्याह—तथाचेति । जनकत्वमात्रस्या-
ख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे चैतन्यं, अचेतनेऽपि काष्ठ पचति अग्नि पचनीत्या-
दावास्याने प्रयोगो मुख्य एव मवनीत्यर्थं । ननु जनकयत्नस्य शक्यत्वेऽपि
पाकजनकादृशजनकहृदरेषि पाकजनकनशा न एव दोष स्यादित्यत्र आह—पाक-
जनकेति । अतएव तत्रैवकादृशजनकहृतेस्तत्रकत्वे मानामावादेव ।
क्षिन्यादेरिति । गिति. हृतिजन्या कान्त्वान् बन्धवितरतुमानवडेनात्मदादिहृ-
तिजन्यतावापेन भगवन्वृत्तिरूपता विष्यदीति सिद्धान्त स च तत्रैवकादृश
जनकहृतेस्तत्रकत्वे भद्र स्यात्, वाताभावेनादृशजनकाम्मदादिहृतिजन्यतामादा
पापान्तरप्रमङ्गल भगवद्भूतेगच्छिदरापत्तेरिति दोषो निरस्त इत्यर्थं । अभ्युपे-
त्याह—भावे घेति । तत्रैवकादृशजनकहृती तत्रैवकत्वस्य प्रामाणिकत्वे वेत्यर्थं ।
त्ययार्पाति । जनकमात्रे आख्यातशक्तिवादिनापि । वाच्यत्वादिति । अन्यथा
पाकजनकादृशजनकयत्नस्यापि पाकजनकत्वेन तदादाय अपचन्यपि पाकजनका-
दृशजनकीभूतगद्गान्त्वानादिगोचरत्ववति पचनीति प्रयोगप्रमङ्गल्य तत्रापि दुर्वा-
रत्वादिति भावः । वस्तुन कार्याभूतपाकस्य समवार कारणीभूतहृतेऽपिपचनेत्यर्थं
सायानादिचरण्यन सामत्यवच्छिन्नजनकत्वस्य

नादिगोचरवृत्तिमादायानिप्रसङ्गस्तस्य पाकसमवायिन्धान्यादिविषयकत्वाभावेन निरुत्सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नपाकजनकत्वसंभवादिति तत्त्वम् ।

नन्वदृष्ट्याट्टं विच्छिन्नजनकत्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदके नान्यमती न पाकजनकादृष्टमादावोच्यतिप्रसङ्ग इत्यतो नान्यमते यत्ने शक्ती युक्तिं दर्शयति यत्नमात्रमिति । यत्नत्वमात्रमात्रज्यातगन्धतावच्छेदनमित्यर्थः । मात्रपदेन जनकयत्नत्वस्य जनकत्वस्यचाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वस्यपरच्छेदः । तपोर्यत्नत्व-जात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः । घात्वर्थपाकादेश्चले केनसंबन्धेनान्वय इत्या-वाङ्मारायामद्-विषयित्वमिति । तथाच पचतीत्यादौ विषयितासंबन्धेन पाक-विच्छिद्यत्ववानित्यर्थः । नन्वेवं पचतीत्यादौ पचेः पाकत्वदृष्टणायामपि पाकत्व-विषयनयन्त्रानित्यन्वयबोधोपपत्तिः । पाकविषयिण्यास्तत्तत्तत्तेः पाकत्वविषयनत्व-नियमाद् । न च विशेष्यत्वाख्यमेव विषयित्वं संसर्गं तथापि निगडनिश्चलदेहस्या-मवातजडीकृतकलेवरस्य चोत्थानविषयनवृत्तिजायते इत्यानं तु न जायते निगड-बन्धनामवातादिना दोषेण प्रतिबन्धादिति सिद्धान्तस्तथा च यदा निगडनिश्चल-देहस्योत्थानविषयिणी वृत्तिस्तदा निगडनिश्चलदेह उतिष्ठतीति प्रयोगोपपत्तिः । एवमामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानविषयिवृत्तिदशायामामवातजडीकृतकलेवर उ-त्तिष्ठतीति प्रयोगः स्यात् । एवं ' वृद्धौ वृत्तिसाप्यन्वयमे वृष्टिविषयिणी वृत्तिजा-यते, वृष्टिस्तु न जायते वृष्टिं प्रति वृष्टिविषयनवृत्तेः स्वरूपावोप्यत्वाद् ' इति मते चैवं दृष्टिविषयवृत्तिदशयां चैवोवर्तन्तीति प्रयोगोपपत्तिरित्यत आह—जनकत्वं चेति । कठोपहितजनकत्वमित्यर्थं तेन निगडनिश्चलदेहादावतिप्रसङ्गाभाव इति भावः ॥ ४ ॥

(रघु०) एवमिति । तत्रोपदर्शितानुमानेन पाकजनकयत्नानुभवनिर्वा-होऽपीत्यर्थः । यत्नस्येति । पाकजनकयत्नस्येत्यर्थः । नन्वनुमानादुपस्थिते तथा-विधयत्ने आख्यातोपस्थापितवर्तमानत्वस्योत्तरकारिकशाब्दबोधोऽन्पुनगम्या इ-त्यत आह—तस्येति । अपदार्थत्वात् पदानुपस्थितत्वात् । तथा च पदानुप-स्थितार्थस्य शाब्दबोधप्रियत्वमित्येव तथा कल्पनाया असंभवादितिभावः । ननु तत्र यत्नबोधनपदनप्याहृत्य तथाविधबोधोऽङ्गीकार्य इत्यत आह—अन्य-त्रेति । जानाति रथो गच्छति इत्यादावित्यर्थः । व्युत्पन्नत्वादिति । शाब्दो-धपदजन्यपदार्थोपस्थित्योस्तादृशकार्यकारणभावस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च जानातीत्यादायाश्रयत्वे धर्ममानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनाश्र-यत्वोपस्थापनाख्यातपदनिरूपितवृत्तिगानग्रन्थवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रसारतासंबन्धेन ज्ञादिधातुनिरूपितवृत्तिज्ञाननन्योपस्थितवैतुत्त्वकल्पनेन, रथो गच्छतीत्यादौ घात्वर्थे वर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन

साधकं च रयो गच्छतीत्यादौ लक्षणाया अकल्पनमिति चेत्सत्यम् । व्यापार-
त्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे अनन्तसंयोगविभागादिरूपजन्य-
सामान्ये आख्यातपदशक्यत्वकल्पने गौरवात् तदपेक्षया यत्नमात्रे तच्छक्तिकल्पने
लाघवस्यातिस्फुटत्वात् । यत्नस्यापि व्यापारतया तत्र तच्छक्तिकल्पनस्याप्यावश्य-
कत्वात् ।

केचित्तु आख्यातस्य समवायमात्रे शक्तिः समवायत्वं शक्यतावच्छेदकं
तयातिरिक्तं, गुल्फप्रयोगश्रं रयो गच्छतीत्यादौ पञ्चतीत्यादौ जनकयत्ने लक्षणे-
त्पाद्भुः । तदपि न सम्यक् । अनन्तसःसमवाये तच्छक्तिकल्पने गौरवान् । न च
समवायस्यैकतया न गौरवावकाशो लाघवं चानन्तशक्तिकल्पानापेक्षया स्फुटमेवेति
वाच्यम् । एकस्मिन्समवाये आख्यातशक्तिकल्पने केवलचैत्रस्य घटज्ञानव-
त्तादशायां चैत्रो घटं जानातीति यन्मैत्रो घटं जानातीति प्रयोगापत्तेः । भवन्मते
आत्मत्वादिसमवायापेक्षया ज्ञानादिसमवायस्य वैलक्षण्यभावेन आत्मत्वादिस-
मवायवति मैत्रात्मनि ज्ञानाभावदशायामपि ज्ञानसमवायसत्त्वात् । यदि चाख्यात-
पदार्थसमवायान्दये तत्तद्वात्मनिरूपितत्वविशिष्टस्वरूपस्य संबन्धत्वमङ्गीकृत्योक्त-
वाधकोदारः संभाव्यते तथापि अतिरिक्तसमवायत्वमाख्यातपदशक्यतावच्छेद-
कस्तु विशेष्यतासंबन्धेन तन्मानपिशेष्यकज्ञानादिकमित्यत्र विनिगमनाविरहेण
गौरवं दुरुद्धमेव । यत्नशक्तिवादिमते तु यत्नलस्य जातितया तदितरस्य
यत्नसाधारणस्य गौरवेण शक्यतावच्छेदकत्वस्यासंभवदुक्तिकतया लाघवस्य
ब्रह्मणोऽपि अशक्यधारणीयत्वमेवेति मुधीभिरन्यत्स्वयमूह्यम् ।

शंक्ते—यत्नं विहायेति । लाघवादिति । जनकयत्नशक्तिवादिनापि
जनकांशे शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया जनकशक्तिवादिमते एतदतिरिक्तशक्त्यक-
ल्पनेन लाघवसंभवादित्यर्थः । तथा चेति जनकमात्रे शक्तिकल्पने चेत्यर्थः ।
अचेतनेत्यादि । रयो गच्छतीत्यादौ गमनजनकनोदनाल्पसंबन्धोदादे रषादौ सत्त्वे-
नाख्यातस्य शक्त्यैव तथाप्रयोगसंबन्धेन तत्राशयत्वादी लक्षणाकल्पनापि नास्ती-
ति भावः । अपचल्यपीति । न च साधारणजनके शक्तिररीकरणीया अह-
श्चस्य साधारणकारणतया तद्वति पाकजन्यपुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वा-
च्यम् । गौरवात् । ननु पाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतया यागादिगो-
चरकृतिकालेऽपि पचतीति प्रयोगापत्तिरिति शंकां वारयति—पाकजनकादृष्टज-
नकेति । मानाभावादिति । तस्याः पाकादिजनकादृष्टाजनकत्वेन पाकप्रयोज-
कतयान्ययासिद्धत्वेन वाधादिनानुमानादिप्रमाणस्यानवधारदित्यर्थः । अत्र

एवेति । तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे प्रमाणाभावादेवेत्यर्थः । क्षित्यादेरित्यादि । अिति सकर्तृका कार्यत्वादितीश्वरानुमाने इत्यर्थः । तज्जनकेति, क्षित्यादिजनकेत्यर्थः । अर्यान्तरप्रसङ्गोऽपीति, इदमापातत तत्र सकर्तृत्वस्य अदृष्टाद्वारककृतिरन्यत्वार्यकृतयानुपपत्त्यभावादिति ।

ननु कृतीष्टसाधनताया विध्यर्थत्ववादि सौन्दर्यमते तज्जनकादृष्टजनककृतेरपि तज्जनकत्वस्य वेदयोधितत्वेन दुरपह्ववत्वात्कथमतिप्रसङ्गोद्धार इत्यत आह—भावे वेति । तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे प्रमाणसद्भावे वेत्यर्थः । तादृशकृतिवारणायैति, तादृशकृतिवकाले तयाविधप्रयोगवारणायैत्यर्थः । त्वयापीति । जनकमात्रे शक्तिवादिनापि इत्यर्थः । ननु जनकत्वत्वे आख्यातस्य शक्तिरूपने शक्यतावच्छेदकगौरवात्तदपेक्ष केवल्यलत्वविशिष्टे शक्तिरूपनस्योचितत्वात्तथैवाह—यत्नमात्रमिति । यत्नत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः । न चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टमात्रवाचकत्वे आख्यातपदयत्नपदयो पर्यायतापि तच्छक्यतावच्छेदकवच्छिन्नशक्तत्वस्य तत्पर्यायतापदार्थत्वादिति चाश्वम् । इष्टत्वात् । ननु विषयत्वस्य धात्वर्थसंसर्गताभ्युपगमे पाकानुपधायरूपाकगोचरयत्नवति पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह—जनकत्व वेति । फलोपधायकत्व वेत्यर्थः । फलोपधायकत्व च तत्पद्व्यक्तित्वाच्चिन्नजनकत्वमतिरिक्त वेत्यन्यदेतदिति भावः ॥ ४ ।

(अयं ०) एव यत्नस्यानुमानिकत्वे । तस्य यत्नस्य यत्नत्वेनापदार्थत्वात् । अर्याभ्याहारवादिमतालम्बनेनापदार्थेऽप्यप्याहृतयत्ने पदार्थसंभावितमन्वय द्युत्यक्तिविरोधेन प्रत्याचष्टे—अन्यत्रेति । चैत्र पचतीत्यादेरन्यत्र जानातीत्यादौ, धात्वर्थक्रियायां काष्ठं पचतीत्यादौ, स्वार्थव्यापारे आख्यातसामान्यस्य वर्तमानत्वातीतत्वाच्चनुभावस्त्वस्य कृतत्वात् । तदुभयमिन्नेऽप्याहृतयत्नेऽर्याभ्याहारवादिमते ऽपि नान्वयः । आश्रयत्वादिबोधकाख्यातजन्ये वर्तमानत्वादिप्रकारकशाब्दबोधे धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारबोधनाख्यातजन्ये । तदाख्यातजन्यव्यापारोपस्थिते समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या कारणत्वरूपनरूपव्युत्पत्तिविरोधापत्तिरिति भावः । यत्नविगमेऽपीति । बहिस्रयोगाद्यात्मकव्यापारवति काले पाकानुकूलयत्नार्थावाह्यभिचार इत्यर्थः । ननु पाकक्रियाफलोपधानावच्छिन्नव्यापारेण तदनुकूलो यतोऽनुमेयः । किंच नास्त्येव व्यभिचारोऽन्तत ईश्वरयत्नसत्त्वादत आह—धर्मीति । ननु चैत्र पाकजनकयत्नान् पाकजनकव्यापारजनकत्वादित्यनुमानेन सा प्रतीयेतेत्यत्राह—तत्र्यभिररणस्येति । यत्नव्यधिकरणस्य बहिस्रयोगादे सत्यापन्नति बहुपादौ दैनिकव्यासेर्व्यभिचार इति भावः । अचेतनेऽपि ।

चैनादितकेतसन्नादित आह—चैत्रन्यावितेति । वस्तुत आदिपदव्यवस्थाकथन-
नेतत् । तेन, पाकजनकृष्णापारेण । शोभन इति । अत्र शब्दाच्छोमनत्वं
प्रतीयते तद्विशिष्टे पाकजनकृष्णापारवत्त्वं च । शोभनत्वं बहुलादापिपि विभि-
न्नास्तदवस्थ एव । चैत्रादिप्रतीतिस्त्वेतदशवाक्यप्रयोगकाले न शब्दान् प्रमा-
णान्तरकृतनिवमेति भावः ।

ननु व्यभिचारिहेतुनाऽपि व्यभिचाराग्रहदशायामन्ततो व्यभिचारस्थाना-
न्यत्प्रविशेषितेन या तेन तदनुभाष वर्तमानरागेन कारणतथाशित्तर्तमानप-
त्नस्यात्ततो मानयोऽपि चैत्रादी विशिष्टयोश्च स्यादिति चेन्न । व्याप्त्यादिप्रति-
संधान विनाऽपि तादृश्यत्वानुभावात् अन्यथा वैशेषिका एव विजयेत् ।
मनसा च त्रिभिर्णय सर्वत्र न सम्भवति सदेहसामग्रीसत्त्वात् । किं च तदज्ञे
शब्दत्वानुभवो नोभयथाऽपीति दिक् ।

तत्र शोभन पचनीत्यादौ, यत्तानुभाषकप्रमाणान्तराभावशालिनि । अया-
न्तुल्यव्यापारे शक्तावपि लभ्यया यत्नप्रतीतिर्वाभ्या । तथा च लाघवाद्यत्न एव
शक्तिरस्तु । काष्ठ पस्तीत्यादौ व्यापारप्रतीतिर्लक्षणयत्यभिप्रेत्य समाधये—
मैत्रमिति । लाघवेनेति । व्यापारत्वस्य प्रकृते जन्मत्वाद्यात्मकस्यापि यत्नत्व-
पेक्षया शुक्त्वमिति भावः । पशति स्पन्दते इत्यादौ च पतनसम्बन्धानुक्त-
शुक्त्ववेगपूर्वोर्न तत्त्वेन प्रतीति किं तु व्यापारत्वेनेति शुक्त्ववेगत्वयोर्जातित्वेन
लाघवमस्तिचिक्करम् । भक्तु वा कदाचित्काम्यामपि प्रतीतिर्विनिगमकाभावात्तपो
स्यात्प्रातःशक्यतात्तच्छेदकत्वम् । अन्यथा यत्नत्वमपि तथा न स्थानियमतस्त-
नापि रूपेणाप्रतीतिस्तथाऽपि न व्यापारत्वस्य तथात्वमित्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् ।

शङ्कते—यत्नमिति । यत्नत्वमित्यर्थः । जनकत्वत्वे प्रविष्टस्य जनकत्व-
स्यैव शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । अतुगुणान्तरमाह—तथा चेति ।
अचेतनेऽपीति । तद्वृत्तवापि पाकजनकवद्विसर्पोगादिमत्त्वाविति भावः ।
ननु यत्नशक्त्याप्यलयाद्व्यापारजनककृते पाकजनकत्वात्तदापिस्तुल्येत्यत्राह—
पाकजनकादृष्टजनकेति । अत्र एव, स्तम्भकादृष्टजनककृते स्वजनकत्वा-
भावादेव अर्थान्तरमुद्देश्यमिति । तत्र ह्यनन्तादृष्टजनककृते सितिजननत्वरु-
त्तरापेक्षया त्रिविजनकत्वेनैव त्रिविकल्पनेन लोपमीति लापसरेककृतिविद्धी
तद्वाप्रवेशकत्वान् फलमुत्पन्न दोग्रायेतीत्यसिद्धिः । स्वजनकदृष्टजनककृतेऽ-
म्बनकत्वे तु कृतेन तत्कृतिन्यत्वेनैव साध्यमिद्धी नैवसिद्धिः स्यादिति
भावः ।

कर्त्तृ-कर्मणो लकारवाच्ये, चैत्रः पचति पच्यते

तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् अन्यथा पचतीत्यत्रापि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात्

ननु तनादृष्टद्वारकृतिन्यत्वस्य यत्र समनायेन कार्यं तत्र विषयता कृतिरित्येव प्रत्यासत्तिनिपतन्त्येवस्याद्यद्यदिदृष्टानुसंसाध्यत्वात्तत्सिद्धिः स्यात् अत आह—भावे वति । त्वयापीति । तवाऽपि अदृष्टाद्वारत्वेन तत्रनकृतिधारणं समानमिति तदपेक्षया यत्नत्वनिवेश एव लयीयानिति भावः । ननु निरूपितत्वविशेषसंसर्गेण पात्रादेर्धात्वर्थस्याख्यातार्थे प्रयोनकत्वे प्रयोनके चान्वयान्नातिप्रसङ्गः । अन्वया परपरया कृतानपि क्वचित्प्रयोगः क्वचित्त्रेत्यत्र तत्राप्यमगतेरित्यत्र स्वमतमाह—यत्नमात्रमिति ।

ननु पचधातो पाकत्वे लक्षणावामपि पचतीतिव्यनहारं प्रमाणं स्यात् पाकत्वविशिष्टविषयकृपलस्य पाकत्वविषयकत्वमित्यमात्, विशेष्यतैव संसर्ग इति चेत्थाऽपि वृण्धाद्यर्थं यत्मानस्य वृष्टिविशेष्यककृत्युत्वादेऽपि स्वरूपायोग्यतया ततो वृण्थनुत्वादेः कर्षतीति, निगडनिश्चलदेहे च उत्थानानुत्पत्तापि तद्विपयनकृतिमादायोतिष्ठतीति व्यनहारः स्यात् स्याच्चान्यविशेष्यककृत्या शर्करामोजने नाभुक्ते इत्यत्र आह—जनकत्वमिति । जनकत्वं च प्रागुक्तयुक्त्या प्रयोनकत्वाविशेष्यस्य बोध्यम् । वृण्थादिप्रयोनकत्वं नारमदादिदृष्टेरीति नानिप्रसङ्गः । विशेष्यतायाश्च विशेष्यतावच्छेदकैक्येनेक्यात्र विशेष्यतासमर्गत्वनापि तस्यैव अतिप्रसङ्गमद्ग इति भावः ॥ ५ ॥

(मथु०) वेदाकरणमतमुत्पापयति—कर्त्तृ-कर्मणो इति । लकार आख्यातम् इति सामानाधिकरण्यानुरोधमिति, इति अत्र, चैत्र-तण्डुलादिपदाख्यातपदयोरेकं धर्मिनो रक्तवाउतोशदित्यर्थं, विभिन्नप्रकृतिनिमित्ततयोरैकधर्मिबोधकत्वलक्षणस्य शब्दसामानाधिकरण्यस्यात्र सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् ।

ननु चैत्र-तण्डुलाद्यात्पदयोरेकधर्मिबोधकत्वमत्रामिद्धं तथाच लापत्रात् प्रकृतित्वमाह्लास्तस्य शक्यतावच्छेदकमित्यत्र आह—अन्यथेति । तयोरेकधर्मिबोधकत्वे इत्यर्थं ।

क्वचित्तु इति सामानाधिकरण्यानुरोधमिति चैत्र—तण्डुलपदार्थाख्यातार्थयोरेकधर्मिबोधकत्वात् इत्यानुरोधम् । नन्विदमेवाप्रमिद्धं तथाच लापत्रात् प्रकृतित्वमेवाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमित्यन्वरसाल्मावकान्तरमाह—अन्यथेति । कर्त्तृ-कर्मणोरनभिराने इत्याह ।

कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ-कर्मसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यां नियमः—न चैवं चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादौ विनापि तिष्ठं सङ्ख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः सुप एव सङ्ख्योपस्थितिसंभवे तिष्ठे न तदभिधागकत्वमिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादिनैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्च-इत्यपि नास्ति, कृता सङ्ख्यानभिधानात् । किञ्च एकत्वादिसंख्याभिधाने न नियमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्रादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्ततावच्छेदकशक्यतावच्छेदकयोश्च गौरवमधिकम् । तस्मादाख्यातत्वेन कर्त्तरि, आत्मनेपदत्वेन च कर्मणि एकवचनत्वादिना तराङ्गुपेण या एकत्वादौ शक्तिः, एकपदोपात्तत्वाच्च संख्याया वाच्यगामित्वम् । कर्तृ-कर्मबोधकत्वं च एकदाऽव्युत्पन्नम्, अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । कर्त्तरि य कोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैत्र इत्यादयोऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः ॥ ५ ॥

तयोः तृतीया-द्वितीययो । अनभिहिताधिकारीयत्वादिति वक्तुं-कर्मणोरनभिधानं विधाद्विशिष्टत्वादित्यर्थः । ननु द्वितीयातृतीयाद्वयान्तरस्याख्यातेन तृत्यनभिधाने कर्मणि द्वितीयेत्येवार्थ-इत्यत आह-कृत्यभिधानस्येति । अविशिष्टत्वादिति भवन्मते वृत्तमाख्याततापारणत्यादित्यर्थः । तथाच तण्डुलं पचतीत्यत्रापि द्वितीया चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न स्यादित्यर्थः । एतन्न कर्माख्यातस्यापि वृत्तिबोधकत्वमिति प्राचीनमतादुत्तारेण, तन्मते अन्ययबोधप्रकारधारे व्युत्पादनीयः ।

वस्तुतस्तु तृत्यनभिधानाभिधानस्य तृतीया-द्वितीयानियामकत्वं चैत्रो घटं जानातीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीयापत्तेः, कर्मणि द्वितीयापत्तेः । न चाख्यातेन मुख्य-भाकसाधारणकर्मत्वाभिधानानभिधानाभ्यामेव तृतीया-द्वितीयानियम

इति वाच्यम् । चैत्रेण धृषते इत्यादौ भावाख्यातस्थले कर्त्तरि तृतीयादुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

नियमान्तरमात्रद्वयं निराकरोति कर्त्तृकर्मसंख्येत्यादिना । इत्यपि नास्तीत्यन्तेनाम्बय । कर्त्तृगतसङ्ख्यायाः प्रत्ययेनाभिधाने कर्त्तरि प्रथमा, तेन तदनभिधाने तृतीया, अयं प्रत्ययेन कर्मगतसंख्यया अभिधाने कर्मणिप्रथमा तदनभिधाने तत्र द्वितीया इति नियम इत्यर्थः । अन्तरा शङ्कते-नचेति । एष एव प्रथमाभिमत एव, संख्योपस्थितिसंभव इति चैत्र. पचति तण्डुल पच्यते इत्यादौ संख्योपस्थितिसंभव इत्यर्थः । न तदभिधायकत्वं न संख्याभिधायकत्वम् । तथाच तृतीयाद्वितीयापत्तिस्तद्वत्त्वेति भावः । यद्यपि घट एतावन्तं संख्यायां एव ह्युपगच्छित्वसुपदर्शितं भवति चि चैत्रेण घट इत्यनेन, तथापि कृता संख्यानाभिधानादिति वक्ष्यमाणदुपपत्त्येव विविधोपदर्शनस्य कर्त्तं भविष्यति ।

केचिन् विद्यारहितं वाक्यमेव नाम्नीतिमते घटइत्यत्र त्रियापदाध्याहारस्यापदयत्त्वे अस्तीत्यादि निश्चयमेवाध्याहर्तव्यम् । तथाच विविगमनादिरह इति कदाचिद् व्याहृतस्तदुपेक्ष्य सत्यमेव वाक्यसुदाहृतम् । न च तथापि चैत्राभ्यां पच्यते, तण्डुलान् पचतीत्यादि विहाय कृदन्तपर्यन्तावुपादानं विकल्पमिति वाच्यम् । प्रथमायाः संख्याशक्तिमिदंरेव प्रकृतोपयोगितरान् प्रथमेतरस्यभिभवेः संख्याशक्तिमिदंरेव निर संख्याशक्तिनिराकरणशक्यत्वादिन्याहः ।

इत्यादाविति । भादिरपदात्तं चैत्रो भैत्रो विष्णुमित्रश्च गच्छन्तीत्यस्य परिग्रहः । तादृशेति द्वित्वादिसौम्येभ्यः द्वित्वादिरपदाद्गृह्यत्वपरिग्रहः । नप्यात् एतेन द्वित्वादिसौम्येभ्यः, एतन्निभर्त्तु न लक्षणोति प्रसादस्य यदिभनपथे यदिभलेच्यंग्ययाः उपादानं तद्विभनपथांतिरिभे विभनपन्तरगाकये तद्विभनेन लक्षणोपेय विपयत्वादिति वाच्यम् । एते द्वित्वादिर लक्षणानुसंधानं विनापि द्वित्वादिसंख्यादिति भावः ।

केचिन् चैत्रादिसौम्येभ्यो द्वित्वादिलक्षणायां चैत्रपथानिर्देशपदानोत्पत्तयो द्वित्वादिलक्षणायां चैत्रपथानिर्देशादेव प्रतीया चैत्र-भैत्रोभयपथाद्द्वित्वापत्ता भात् चैत्र-भैत्रोभयमिति प्रतीतिर्न स्यात् स्यात् चैत्रस्य चैत्रस्यमित्येव प्रतीतिरुत्पत्तिभवे प्रकृत्यर्थगतमात्रसंख्यासौम्यनिश्चयमात् । न चैत्र चैत्र-भैत्रपदान (एतत्) संख्या कथं चैत्रादास्येतीति वाच्यम् । दूरीकृतमामास्यनिरितिस्थत् । एत तथा विद्यमादित्याहः ।

यत्तु चैत्रो भैत्रश्च गच्छन् इत्यादौ लक्षणोपराल्लक्षणद्वित्वादिसंख्यायत्तमयात् निश्चयत् तत्र सन्निवृत्तयेव । न चात्र वा द्वित्वादासंख्यायत्तस्य लक्षणा कृती कृती एता एता एतत् प्रथमाया वा द्वित्वादिर लक्षणोपेय विविगमनाभावात् उक्तदोष इति निश्चितिरिति वाच्यम् । संख्याशक्तिम्य प्रथमाभिभवेः ।

प्रसिद्धा तत्र प्रथमाविभक्ते संख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसंबन्ध-
स्यैव लक्षणात्वादिति । तत्र । प्रथमाविभक्ते संख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्य-
त्वेऽपि शक्तिभ्रमस्य सूत्रचतया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वादिति ।

नन्वेतावता आख्याताद्विवचनादेर्द्वित्वादी शक्तिरापातु तदेकवचनस्य एकत्वे
शक्तौ द्विक्रमानं, तथाच तत्रैव वृत्तीया-द्वितीयानियमार्थं क्वांदिताख्यातपदवाच्यः
स्यादित्यत आह-लक्षणादिति । सित्वादिना एकत्वादित्त्वं शक्तिरूपने शक्यताव-
च्छेदकवाट्टुत्वापच्या आपवादेपत्रचनत्वादिनैव प्रथमैकवचनादेरेकत्वादित्त्वं शक्तिः,
तथाचापातमाख्यातैकवचनादेरेकत्वादित्त्वं शक्येत्यर्थः । अत एव 'येकयो-
र्द्विवचनैकवचने' इत्यनुशासनम् । परन्प्येकवचनत्व नैकत्वशक्यत्वमात्रमाश्रयात्,
नान्येकत्वबोधस्त्वं पदमात्रस्यैव लक्षणादिना एकत्वबोधत्वात्, तथापि सङ्केत-
विधेपसंबन्धनैकवचनपदत्वमेकवचनत्वादि, 'तान्येकवचन-द्विवचन-बहुवचन-
नान्येकश्च' इत्यनुशासनेन तिङ्शब्देकवचनादिपदस्य सङ्केतितत्वात् । न चैवं
तेन रूपेण ज्ञानं विना सित्वादिका ज्ञानादेकत्वादित्त्वापयो न स्यादिति वाच्यम् ।
विना शक्तिभ्रममिष्टत्वादिति भावः ।

अत्र नन्याः-मित्वादिना प्रातिपदिकरूपेण सूत्रिभवेरेकत्वादित्त्वं शक्यताव-
तिष्ठादिना तिङ्विभवेरेकत्वादित्त्वं शक्तिरावश्यकी चैवः पचतीत्यादावपृहीतस-
म्बन्ध्याशक्तिवलां कदाचित्तिवादेरेकत्वादिनिष्ठतिज्ञानादेपत्वादिवोपो भवत्य-
विवाद् । तथाच तिवादे. प्रवृत्तित्वं शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं वेत्यत्र
विनिगमनाभावाद्बुभयोरेव तच्छक्यतावच्छेदकत्वसिद्धे । एकत्वत्वादे शक्यताव-
च्छेदकत्वेऽपि प्रवृत्तित्वप्रकारेण बोधस्य लक्षणादिना सूत्रचतत्वात्, प्रवृत्तित्वप्रका-
रकृतिवादिबन्धबोधस्येव एकत्वादिप्रकारकतन्वयबोधस्यापि स्वारसिकत्वस्य
प्रामाणिकसिद्धत्वान् । अन्यथा बोधस्य स्वारसिकत्वमाशय विवादे पचादिपद-
स्यापि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण आपवाद् इतिणत्वादेरेकत्वतावच्छेद-
कतापत्ते नाकार्योच्छेदापत्तेश्च । एवं च प्रथमैकवचन-द्विवचन-बहुवचनानां वा
एकत्व-द्वित्व-बहुत्वेऽपि शक्ति, तिङ्शक्यवचन-द्विवचन-बहुवचनानां वा इत्यत्र
विनिगमनाभावादेकत्वादित्त्वं शक्तिसिद्धि, चैव पचतीत्यादीं अपृहीतसम्बन्ध्याश-
क्तिवलां कदाचित्तिवादेरेकत्वादिनिष्ठतिज्ञानादप्येकत्वादिवोग्यं सर्वसिद्ध-
त्वात् । न च तद्वृत्तित्वात् लक्षणाज्ञानरूपं शक्तिभ्रमरूपं वेति वाच्यम् । तद्वृत्ति-
ज्ञान लक्षणाज्ञानादिरूपं प्रथमैकवचनवादेकत्वादित्त्वं छानिज्ञान वा शक्तिभ्रम-
रूपमित्यत्र विनिगमनाभावात् प्रत्येकमादाय विनिगमनाभावेन तिङ्शक्यवचनादे-
वाट्टुत्वात्पार्थिवीतिरूपत्वादिति शक्तिः ।

केचित्तु नेत्रजाद् पचति-पचत इत्यादितः तिङ् कर्तरि लक्षणादिना या
द्वैवाकरणमने तिङ् शक्यता वा एव पाठकर्तव्यत्वादित्त्वेरेकत्वसिद्धत्वात्वात्

कर्मद्वये शक्ति, आत्मनेपदवद्वचनस्य कर्मवद्वत्त्वेन कर्मवद्वत्पु शक्ति । तथाच
 कर्तृकर्मशक्तिवादिना वैयाकरणानां कर्तुं-कर्मणोरभेदसंयोगान्वयनियामकस्यैव
 अस्माकमपि कर्त्रेणादीनां तादात्म्यसंबन्धेनान्वये नियामकत्वात्प्रतिप्रसङ्गस्त-
 दवस्य इत्यत आह-कर्त्रेणैवादिनेति । कर्त्रेणैवादिनेति पाठस्तु प्रामादिक ।
 अभिधानेऽपि, आख्यापदस्य जणत्वपि । अभिधेयत्व शक्तिविशेषत्वम् । नन्वत्र
 इहापत्तिं किंतु केष्वलकनृत्वादे शक्यतावच्छेदकत्व एव विवाद इत्यत आह-
 शकाविति । न्यायान् च पूर्यन्मिति प्राह ।

वैयाकरण स्वमतनिष्कर्षमाह-तस्मादिति । आख्यापदत्वेनेति पक्षे इत्या
 दात्मात्मनेपदेनापि कर्तृबोधनादिनि भाव । आत्मनेपदत्वेनेति, परस्मीपदत्वेन
 कदाचिदपि कर्मानुबोधनादिति भाव । एकत्रचनत्वादिनेति । आदिना द्विवच-
 नत्व-चतुर्वचनत्वपरिषद् । एववचनत्वादिरूपेणास्मान्दशाया मिवादिप्रकारक
 ज्ञानादिना शक्तिव्ययमेवत्वादिवोधो यद्यनुभवसिद्धस्तदा त्वाह-तत्सद्रूपेणवेति ।
 एवमाख्यातत्वादे शक्यतावच्छेदकत्वाभिपानमन्यापातत वस्तुतस्तु प्रायुक्त-
 युक्त्या तिष्ठतिदिनेन बोध्यम् । ननु भवतामपि सत्यान्वयनियम कथमिरयत
 आह-एकैति । चत्सुर्गो, एकेनैवाख्यापदपदेनोपस्थापितत्वाच्च इत्यर्थ । वाच्य-
 गामित्वमिति सङ्ख्या-कालापत्तिरित्याख्यातबोध्यान्वयित्वमित्यर्थ । तथाच
 विशेष्यतावच्छेदकतामन्वयेन आख्यातजन्यपर्यायप्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति
 पाठत्वेनत्वन्वापत्तिप्रकारतासंबन्धेनाख्यातज योपस्थिते कारणतया नान्यत्र
 तदन्वय । चैव पक्षतीन्यादीं एकैव एवपाकत्रवमित्य-इत्यायेवान्वयबोध ।
 अत एव एकेवचन-तिक्त्रवचनयोरेकयोरैव सार्धंनतेति भाव ।

केचित्तु कर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतामन्वयेनाख्यापदजन्यसङ्ख्याप्रकारकशब्द
 बोधोत्पत्तिं प्रति आख्यापदजन्यकर्तृत्वप्रकारकोपस्थिति कर्मलावच्छिन्नविशे-
 ष्यतासंबन्धेनाख्यापदजन्यसङ्ख्याप्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यापद
 जन्यकर्मत्वोपस्थितिर्विशेष्यतासंबन्धेन कारण, तदुभयातिरिक्तविशेष्यतासंबन्धे
 नाख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशब्दबोधोत्पत्तेरतीकतया यावद्विशेष्यतासंबन्धेना
 सङ्ख्यासङ्घातो न स्यात्तथा अन्वय-इत्याहु ।

ननु पश्यते इति प्रयोगस्य कर्तुं-कर्मोपपत्तापारणतया चैव पश्यते तण्डुल
 इत्यादी चैव पाककर्ता तण्डुल पाककर्त्तव्येति बोधो जायतामात्मनेपदस्य कर्तुं-
 कर्मोपपत्तावच्छिन्नत्वमित्यत आह-कर्तृकर्मैति । बोधरत्न स्मारकत्वम् । अण्ड
 रूपम्, एकाख्यातपदविषयकज्ञानन्यामिदम् । पदज्ञानस्य ब्रह्मोपकविपदेव
 पश्यन्स्मारकतया पश्यन्नेन तत्तज्ज्ञानव्यतिभिर्आख्यापदपदज्ञानस्यैव कर्तुं-
 कर्मोपपत्तावच्छिन्नत्वम्, अथवा न्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्व-कर्मत्वबोधस्य दुर्वार-
 त्वादिनि भाव । चैव पश्यते तण्डुल इत्यपि पश्यतेपर्यायुत्तराया कर्तुं-

कर्मस्मरणादुक्तमेवदेति । चैत्र पश्यते तण्डुल मंत्रेण पश्यते तण्डुल इत्यत्र समुदा-
लम्बनाख्यातपदद्वयज्ञानस्यैवैत्र कर्मकर्तृस्मारकत्वादेकव्याख्यातपदविशेषण,
मंत्रेण पश्यते ओदन चैत्रस्तेमनं इत्यादिष्वप्याष्टधैव कर्तृ-कर्मबोध । यद्वा
बोधकत्वमनुभावकत्वमनुपपन्नमेकाख्यातपदविषयकैवज्ञानजन्यकर्तृकर्मोपस्थिते
रसिद्ध, पदज्ञानजन्यकर्तृ-कर्मोपस्थिते शब्दबुद्धिधारणताया तत्तदुपस्थितिष्व
क्तिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य मत्समत्वादिति भाव । न प्रयोगा इति । न विना
आवृत्तिं, चैत्र पाक्कता तण्डुल पाक्कतेति बोधजनका इत्यर्थः । एतथापा
तता, सति तात्पर्यज्ञाने आवृत्तिं विनापि तादृशबोधस्येष्टत्वादिति ध्येयम् । ननु
तथापि चैत्र पच्यते इत्यत्र चैत्र पाक्कतेति बोधो दुर्वार आत्मनेपदस्य कर्तयंपि
शक्तत्वादित्यत आह—कर्त्तरीति । असाधुत्वात्, अनाकाङ्क्षितत्वात् । यगा
व्यसमभिन्वाहतादृष्ट्यां एव तत्रानाङ्क्षित्वादन्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्वबो
धस्य दुर्वारत्वादिति भाव । चस्त्वर्थे, इत्यादयोऽपि न प्रयोगा, इति सवध्यते,
न कर्तृबोधका इति तदर्थ । इदमुपलक्षण, कर्मणि श्रुतोऽसाधुत्वात् तण्डुल
पचते इत्यादयोऽपि न कर्मबोधका इत्यपि मन्तव्यम् ॥ १ ॥

(राम०) वैशारणमतमाह—कर्तृकर्मणी इति । लकार. आख्यात,
वैशारणैस्त्यादीनां लत्वेन परिभाषितत्वादित्यर्थ । कर्तृत्व कर्मत्व च समवायेन
विषयतया वा कृतिरेव शक्यतावच्छेदिकेति, पचतीत्यादौ समवायेन कृतिप्रका
रेण, पच्यते इत्यादौ च विषयतया कृतिप्रकारेण तत्तदर्थत्रोरस्यानुभक्तित्वादि
त्यर्थ । इति, इत्यत्र सामानाधिकरण्येति चैत्रपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्या
चैत्रत्व-कृतिभ्यामेकस्य चैत्रस्य वर्मिणो बोधकत्वमेव शब्दसामानाधिकरण्य, चैत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यादौ च तण्डुलपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्या तण्डुलत्व-विष-
यतासम्बन्धेन कृतिभ्यामत्रस्य तण्डुलधर्मिणो बोधकत्व शब्दसामानाधिकरण्य
मनुभवमिदं तदनुतोषाद्याख्यातसामान्यस्य समवायेन कृति शक्यतावच्छेदिका
आत्मनेपदस्य च विषयतासम्बन्धेन कृति शक्यतावच्छेदिकेति समुदायार्थ ।
यद्वा सामानाधिकरण्यानुतोषादित्यस्य चैत्रादिपदार्थे तादात्म्यसम्बन्धेनाख्याता
र्थप्रकारकबोधस्यानुतोषादित्यर्थ । अन्यथेति आख्यातस्य कर्त्तरि कर्मणि च
शक्यत्ववर्गीकारे इत्यर्थ । तयो कृतीया-द्वितीययो अनभिहिताधिकारीशूत्राभ्या
साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थ । आख्यातेन कर्तृत्वभिधाने समभिन्वाहत्प्रतिप
दिके कृतीया, एव आख्यातेन कर्मणोऽभिधाने समभिन्वाहत्प्रतिपदिके द्वितीया
इति कृतीया-द्वितीयादिविधायकमन्त्रस्यार्थमन्तथा च कृति कर्मत्व वा यथाख्या
तशक्य न तु कर्ता कर्म वा तदा कृतीया-द्वितीयाविधायकमन्त्रबोधेन चैत्र पचती
त्यादौ कृतीया चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीया स्यादेव च चैत्रेण तण्डुल
पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुलमित्यादिप्रयोगस्यापि साधुत्वावतिर्नचेष्टापत्तिस्तथा
स्तनि यथादौ साधुप्रयोगेऽप्यसाधुशब्दप्रयोगकृतदोषविरहप्रसङ्गादित्यर्थ । अत्र

वाचिहृतप्रत्ययघटितमाक्ये कर्तृपदस्य कृतीयान्तता स्यादिति भावः । ननु आख्यातघटितमाक्य एव तादृशानियम इत्यप्रत्ययघटितमाक्यस्थे तु नियमान्तरमेवत्यत आह—विश्लेषेति । एकव्यादिसत्याभिधान इति, आख्यातजन्य कृत्वा दिसत्याप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थे न नियमः, कृतिशक्तिवादिना मते न विशेष्यत्वानियमः, तथाच कुत्रचित्कर्तुं कुत्रचित्कर्मणश्च तद्विशेष्यत्वे विनिगमकस्य वस्तुमशक्यत्वादिति भावः । एतदेव स्पष्टयति—पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति । आख्यातोपस्थापितस्यैकत्वत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षादिपञ्चात्, आकाङ्क्षादिसाक्षिण्यात् । कर्तुं—कर्ममिति, तथाचोभयत्रैव सख्यान्वयात् चैत्र तण्डुलपचनित्यत्र कर्मपद प्रथमान्त स्यात् स्याच्च चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्तृपद प्रथमान्तमिति भावः । कर्त्रेकत्वत्वादिनेति । यद्यपि देवइत्येव्याख्यातार्थसङ्घान्वयापत्त्या चैत्रेण देवदत्तोऽय गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिश्च, तथापि स्वप्रकृत्यर्थत्रियाकर्त्रेकत्वत्वादिना शक्तिरल्पने तादृश्यम् । नचैव स्वतमानुगमस्यापि सत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता, प्राचा मते यत्—तत्त्वादिरत् स्वत्वस्याप्यनुगतत्वेन तन्मतमाश्लेष्येत्तदभिधानात् । कर्त्रादिरपीति । आदिपदेन कर्मपरिग्रह विशिष्टस्य एकपत्वे विशेषणान्तेऽपि शक्तिरावश्यमीति भावः । अभिधेयत्वं शक्यत्वं, तथाच कृत्रिकमिया पलायमानस्यत्यादिन्यायावतार इति भावः । इदमप्युक्त्यामयमश्रुतमथ गच्छतीत्यादावुभयकर्मजसयोगस्थले स्वप्रकृत्यर्थत्रियाकर्तृत्वस्य कर्तुं—कर्मसाधारणतयाख्यातस्य निष्ठत्वाच्च स्वप्रकृत्यर्थत्वाच्च च शक्तिसम्बन्धल्पने गौरवम् । अथ कर्त्रेकवचनाख्यातत्वादिक् शक्यतावच्छेदकमिति शक्यतावच्छेदकगौरवम् । एव शक्यतावच्छेदनगौरवं च स्पष्टमेव, कर्त्रेकत्वत्वादे शक्यतावच्छेदकत्वादिति । तथाच कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्तिरल्पने कर्त्तरि कर्मणि च विशेषणतया शक्ति स्वीकृतेव भवता, अस्ति च तत्र शक्यतादिगौरवमिति समुदायार्थः ।

वैयाकरण स्वमतमुपसहरति—तस्मादिति । एतन्नचनत्वस्याखण्डम्वित्तिभ्युपगमे रूढाह—तत्तद्रूपेणेति । नित्वादिर्नैव तित्वादिना वत्यर्थः । आख्यातत्वच दृष्टकारणाकारण उत्तरमन्यवति प्राग्वोक तत्रैवावुमभयम् । नन्वेव कर्तृकर्मसाधारण्येन सङ्घान्वयस्य दुर्वात्वादिति दोषस्यापरीहार एवेत्यत आह—एवेति । एतेनाख्यातपदेन कर्तुं—सङ्घान्वयोरभिधानात् कृति वर्तमानत्ववत् कर्तुं—सङ्घान्वयोरैव परस्परमन्वय आमतत्त्वत्वादिति सप्रदायः ।

अन्यास्तु कर्त्राख्यातजन्यमाख्यातप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्न प्रति आख्यातजन्यकर्तृपदमित्येति त्वेन हेतुत्व एवमाह । अन्याया तादृशशब्दत्वावच्छिन्न प्रति चैत्रादिपदजन्योपस्थितानामन तानां परामर्शानिमित्तवत् कार्य-कारणभाववरूपने महागौरवप्रसङ्गादिष्वेव तात्पर्यमित्याहुः ।

नन्वार्यानसामान्यस्य कर्तृशक्ततया आत्मनेपदन्यापि कर्तृबोधकत्वं कर्मबो-
धकत्वं च तस्य प्रसिद्धं तथाचैकदा कर्तृ-कर्मतात्पर्यं चैत्र. पश्यते तण्डुल इत्या-
दिप्रयोगावतिरिक्त्यन आह—कर्तृकर्मैति । अन्युत्पन्नमिति, एतदा तदुभयबो-
धाय कार्य-कारणभावान्पनादिति भावः । न चैकस्याख्यातस्वैकदा कर्तृ-कर्मबो-
धकत्वाभावे मैत्रेण तण्डुल पश्यते चैत्रस्तु तेमनं इत्यादिवैकस्मादाख्यातात् तण्डुले
चैत्रकर्तृत्वपात्रकर्मत्वस्य मैत्रे तेमनकर्तृत्वस्य च समूहात्मनशाब्दबोधो न स्यादिति
वाच्यम् । आख्यातान्तराध्याहारस्य च एवंदृशसमूहात्मनशाब्दबोधाङ्गीकारात् ।
यत्र च नाध्याहारस्तत्रैकस्मादेवाख्यातादाहृत्या क्रमेणैव कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य
च शाब्दबोधो न समूहात्मनश्च । नचाट्टित्सीकारे एवस्याख्यातस्य एतदा कर्तृ-
कर्मबोधकत्वाभावव्युत्पत्तिर्भङ्ग एव, एतादृशव्युत्पत्तादेरात्रसंधानाच्छिन्नतयैक-
स्याख्यातस्य दिग्नेपित्वादिति दिक् । ननु मास्तु उपव्युत्पत्तिविरोधेनैव दोषय-
योक्तव्यं, तथापि चैत्रे पात्रकर्तृत्वमात्रतात्पर्यं दृश्यायां चैत्रः पश्यते इति प्रयोगः
स्यादित्यत आह—कर्तरीति । असाद्युत्पादेत्यत्र चोऽप्रवारेण ॥ ६ ॥

(रु०) वैशारणमतमाह—कर्तृकर्मणीति । लकारवाच्ये आख्या-
तान्धे ङीति इत्यनेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यानुत्पत्त्यादिति, नामाख्या-
तयोरेकधर्मोपलक्षणत्वसामानाधिकरण्याद्योपलक्षणमनसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वे-
तांशानुमाने मानाभावे इत्यत आह—अन्यथेति । कर्ताख्यातकर्माख्यातयो-
र्कर्तृकर्मणोरनभिधायकत्वे इत्यर्थः । तयोरिति । द्वितीयातृतीययोरित्यर्थः ।
अनभिधिताधिकारीयत्वादिति । कर्तृकर्मनभिधायकत्वात्समभिव्याहारे अ-
भिहितत्वादित्यर्थः । यत्राख्यातेन कर्ता नाभिधीयते तत्र तृतीया, यत्र चाख्यातेन
कर्म नाभिधीयते तत्र द्वितीयाभियुक्तसमवेति भावः । नन्वाख्यातस्य कृत्प्रति-
शायकत्वानभिधायकत्वे एव द्वितीयातृतीययोर्नियामके स्तः । तथा च व्यर्थमा-
ख्यातस्य कर्ताश्वभिधायकत्वमित्यत्र आह—कृत्यभिधानस्येति । अविशि-
ष्टत्वादिति, कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः । तथा च नैयायिकनये कर्माख्यात-
स्यापि कृत्प्रियाचनतया तत्र तृतीया न स्यादिति भावः । न च नैयायिकनये
कर्माख्यातस्य कर्मलार्ग्वलया कथमेतदिति वाच्यम् । प्राचीननैयायिकनये एव-
सदभिधानात् । स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् ।

उच्यते—कर्तृकर्मैत्यादि । नियम द्वितीयातृतीययोस्तदभावयोश्च नियम
इत्यर्थः । यत्र धातुप्रत्ययेन कर्तृगतसंज्ञाभिधीयते तत्र कर्तरि न तृतीया ।
यत्र कर्तृगतसंज्ञा नाभिधीयते तत्र कर्तरि तृतीया । एवं यत्र धातुप्रत्ययेन
कर्मगता संज्ञाभिधीयते तत्र कर्मणि न द्वितीया । तेन यत्र कर्मगतसंज्ञा ना-
भिधीयते तत्र कर्मणि द्वितीयेति भावः । चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादाविति ।

न च मुप संख्याभिधायकत्वे चैत्रो रूपवानित्युदाहरणं त्यक्त्वा चैत्रेण दृष्टौ घट इत्येतावदूरपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम् । नहि त्रियारहित वाक्यमस्तीति न्यायेन चैत्रो रूपानित्यादौ गच्छतीति नियामव्याहृत्य तत्रैव सर्वत्र, सख्याबोधसम्भवेऽऽ मुप सख्याभिधायकत्वेनेति शकानिराकरणासम्भवे न मुप. सख्याभिधायकत्वे सक्रियतया तथाविधसक्यपर्यन्तानुधावनस्यानैक स्यादिति । ऋषभश्चे मुप एवेति, अवश्य सख्यादृष्टशक्ते. मुपदादित्यर्थः । न तदभिधायकत्वमिति । न सख्याभिधायकत्वमित्यर्थः । तथा च देवदत्तो गच्छतीत्यादावपि तिष्ठ सख्यानभिधायकत्वेन तृतीया स्यादिति भावः । तादृश मुपमिति द्वित्वादिसरयानोधक मुपपदमित्यर्थः । द्वित्वादिप्रत्ययादिति । तथा च तत्र द्वित्वादिबोधान्यथानुपपत्त्या तिष्ठेऽपि सरयावाचकत्वमित्यर्थः ।

यत्तु चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ मैत्रपदोत्तरमुब्यिभक्तेर्द्वित्वादिलाक्षणिकतया द्वित्वादिबोधसम्भवे तिष्ठ सरयाभिधायकत्व निर्मुक्तिरुभिति तदर्थद्वेयम् । विनिगमनाविरहेण चैत्रपदोत्तरमुब्यिभक्तेरपि द्वित्वादिबोधस्यावश्यकत्वे चैत्रद्वय मैत्रद्वय गच्छत इत्यापत्तिर्दुर्बारा स्यात् । तत्रैवचनोपस्थितैकत्वान्वित-त्वेनादौ कथं तिष्ठुपस्याप्यद्वित्वादेरन्वय इति तु नाशकनीयम्, तत्रैकत्वस्याधि-बक्षितत्वादिति । ननु तथाप्युपदर्शितयुक्त्या तिष्ठो द्वित्वाभिधायकमस्तु एतत्त्वाभिधायकत्व तु तस्य निर्मुक्तिरमित्याशकामपाकर्तुमाह—लाघवादेकवचनत्वा-दिनैवेति । तथा चैत्रवचनत्वविशिष्टमुपत्यस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात्पक्षेण एतद्वचनत्व एव एतत्त्वशक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमुचितमिति । एतद्वचनत्व चाभियुक्तेरेकवचनत्वेन परिभाषितत्व, तच्च त्रिवादिनाधारणमिति त्रिवादेरप्येकत्वसंभवेनमुपमिति भावः ।

केचित्तु पचतीत्यादावास्तुतपदाक्षराना शक्त्या वा कर्तृबोधेऽपि तत्र नियमत एतत्त्वबोधस्यानुभवासिद्धत्वात्पि एकत्वबोधकत्वमात्रस्यैकम् । न च तत्राख्यातस्यैकत्वविशिष्टकर्तारि लक्षणोति वाच्यम् । नियमत प्रतीयमानेऽप्यर्थे लक्षणान्तत्वेने यत्नेऽप्यख्यातस्य शक्तिरन्तस्य निर्मुक्तिकत्व, लक्षणैव तत्र यत्नबोधसम्भवादित्याहुः । कर्तृकर्मगतसरयाभिधानानभिधानाम्प्रामित्यारम्भ्य नास्तीत्यन्तमत्राप्र योपरि पैयाकरण समाधने—कृतेत्यादि । तथा च मुनिर्भक्तिं विना कृत्वात्यपावस्थानामभयान् कृत्वात्यवोत्तरमुप एव सख्याबोधसम्भवे मुन सख्याबोधकत्व निर्मुक्तिरुभम् । न च विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । एकवचनत्वेन मुपस्तत्र शक्तेरन्वयः कृतत्वात् । एव चैत्रो ग्राम गतवानित्यादी

गमिधानूत्तरकृत्यत्वस्य सख्यानभिधायकत्वेन तृतीयापत्तेरङ्गोऽयशक्यवारण-
त्वादिति भावः ।

ननु यत्र आख्यातेन कर्तृगतसख्याभिधीयते तत्र प्रथमा । यत्र तेन कर्तृग-
तसख्या नाभिधीयते तत्र तृतीयेति । एव कर्मणि प्रथमादिनियमो वाच्यः ।
कृत्यत्वस्थले च कर्त्रादेरभिधानानभिधानाभ्या तथा नियमो वाच्यः । तत्र
च न कोऽपि दोष इत्यत आह—किं चेति । न नियम इति । कर्त्राख्या-
तेन कर्तृगतसख्यैवाभिधीयते न तु कर्मगतसख्या । एव कर्माख्यातेन कर्मग-
तसख्यैवाभिधीयते न तु कर्तृगतसख्येति नियमालाभ इत्यर्थः । ननु तादृशनि-
यमालाभे वा क्षतिरित्यत आह—पदार्थेनावच्छेदकावच्छिन्नस्येति । एवत्वत्या-
वच्छिन्नस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षादिवशादिति । एववचनत्वानच्छिन्नशक्तिवशा-
दित्यर्थः । तथा च चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यनाख्यातेन कर्मगतसख्याबोधने
बाधनाभावेन तत्रापि कर्मणि प्रथमा स्यात् । एव चैत्रेणोदन पच्यत इत्यादि-
वातेन कर्तृगतसख्याबोधने बाधनाभावेन तत्रापि कर्त्रेण प्रथमापत्तिरिति भावः ।

ननु कर्त्रेकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्त्रेकत्वत्वं शक्यतावच्छेदकमेव कर्मेक-
वचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मेकत्वत्वं शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । तथा च श-
क्यतावच्छेदकशक्ततावच्छेदकभेदान्न सर्वत्र कर्तृकर्मसाधारणैकत्वबोध इत्यत
आह—कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधाने त्विति । कर्त्रेकत्वत्वादिना कर्त्रेकत्वादी कर्त्रे-
कवचनत्वावच्छिन्नादेः शक्तिरूपेण त्वित्यर्थः । आदिना कर्मेकत्वत्वादिपरिग्रहः ।
अभिधेयत्वं शक्यतावच्छेदकगोतिप्रविष्टत्वम् । इदमुपलक्षणम् । कर्त्रादिपदस्यापि
शक्यतावच्छेदकगोतिप्रविष्टतामित्यपि बोध्यम् । नन्वेतेन किमायातमत आह—
शक्ततामिति । शक्ततामित्यस्य गौरवमित्यभेदेनान्वयः । तथा च कर्त्रादिवदित-
धर्मनिशिते शक्तिरूपत्वेन तत्त्वदपदितधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वात्पत्तेन, कर्त्रा-
दिपदपदितधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वात्पत्तेन च महागौरव नैयायिकमते । नैयाय-
िकमते स्त्रेकत्वत्वादिना शक्यता, एववचनत्वादिना शक्ततेति व्याधर्मनिरुद्ध-
मिति भावः । नैयायिकमतमुपसंगच्छति—तस्मादिति । तत्तद्रूपेण धेति त्वित्या-
दिना धेत्यर्थः ।

नन्वेवं सति नैयायिकमतं कथं न कर्त्राद्यावत्तस्थले कर्मादौ मग्न्यान्वय इत्यत
आह—एवपदेति । कर्त्रादिसंज्ञकयोरेतावज्यानपदोपस्थाप्यत्वादित्यर्थः । वाच्य-
तामिन्वमिति । कर्त्राद्यावत्तस्थले मग्न्याया, कर्त्रादिष्वन्वयिन्वमित्यर्थः । तथा

च एकपदोपरस्थाप्यानामर्थानामसति बाधके एकनापरान्वय इति नियमेनैकत्वा-
दिनिग्रप्रकारस्तानिरूपितकर्तृनिग्रविशेष्यतासम्बन्धेन कर्ताख्यातपदज्ञानजन्यशाब्दबु-
द्धित्वावच्छिन्न प्रति कर्त्तारयातपदज्ञानजन्यकर्तृपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतु-
स्वस्य, एवमेकत्वादिनिग्रप्रकारस्तानिरूपितकर्मनिग्रविशेष्यतासम्बन्धेन कर्त्तारयात-
पदज्ञानजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति कर्त्तारख्यातपदजन्यकर्त्तारोपस्थितेर्विशेष्यता-
सम्बन्धेन हेतुत्वस्य च करपनीयतया कर्त्तारख्यातस्थले न कर्त्तारो सख्यान्वय-
इति भाव ।

ननु कर्त्तारख्यातत्वेन कर्मणि चात्मनेपदत्वेन शक्तिरूपेण चैन, पश्यते
तण्डुल इत्यादि प्रयोगापत्ति । तत्राख्यातस्य आख्यातत्वेन कर्त्तरि शक्ततया
कर्तृरुपस्थितिसम्बन्धेनात्मनेपदत्वेन च तस्य कर्मशक्ततया कर्मणोऽयुपस्थितिसम्-
बन्धेन तयोस्तत्र चैतन्तण्डुलादानभेदसम्बन्धेनान्यबोधे बाधकाभावादित्यत आह-
कर्तृकर्मत्वादि । एतदाऽऽशुल्लभमिति एतस्मिन्काले एकस्याकृतमित्यर्थ ।
तथा च तदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति
कर्मणोऽप्यहीततात्पर्यकृतदाख्यातपदज्ञानवादिना, एव तदाख्यातपदजन्यकर्मत्वप्र-
कारककर्मणिपयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति कर्तृणोऽप्यहीततात्पर्यकृतदाख्यात-
पदज्ञानत्वादिना च प्रतिबन्धरत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा आख्यातपदात् कर्तृ-
कर्मणोर्बोधोपपत्तिरिति भाव ।

केचित्तु तदाख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति
कर्मत्वबोधकमुनिभक्तिभमभिव्याहृतधानुसमभिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृ-
पस्थितेरेव कर्त्तारयातपदजन्यकर्मत्वप्रकारककर्मशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति च तृ-
तीयान्तपदसमभिव्याहृतधानुपदसमभिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानजन्यकर्त्तारोपस्थितेश्च
हेतुत्वस्य कल्पनीयतया नैकदा एतदाख्यातपदात् कर्तृकर्मणोरन्वयबोध । चैन,
चैत्रेण तण्डुल तण्डुल पश्यते इत्यादि प्रयोगे चेष्टापत्तिस्तत्रावृत्त्यान्वयबोधे
कस्याप्यविवादादित्याह ।

ननुपदर्शितरीत्या मैत्र पश्यते तण्डुल इत्यादिप्रयोगानरणेऽपि मैत्र पश्यते
तण्डुलमिथादिप्रयोगापत्तिर्दुर्कारैव, तत्र कर्मताबोधे गृहीततात्पर्यक-
नामायात् कर्त्तारोप-
स्थितिमत्वाच्च
कर्तृत्वप्रकारक + तृशाब्दबाधकतावच्छेदककोटायाख्यातपदशि यगाद्यसमभिव्या-
हृतत्वमपि निवेशनीयमिति नोपदर्शितप्रयोगापत्तिरिति भाव ॥ ५ ॥

(जय०) वैयाकरणमतमुत्थापयति—कर्तृकर्मणी इति । लकार आख्यातम् । सामानाधिकरण्येति । आख्यातस्य कर्तृकर्मशक्त्यस्य एव नामाख्यातबोधिप्रवृत्तिनिमित्तबोरेरुधर्मिप्रोधकत्वरूप सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः । ननु कृत्यभिधानानभिधानाम्यामेव कर्तृभिधानानभिधानयोः कर्माभिधानानभिधानयोश्च नियमो भविष्यति तत्राह—कृत्यभिधानेति । कर्मप्रत्ययेनापि कृतेरभिधानमिति प्राचोक्ततेनेद, स्मरते तत्र कृतीयाया एव कृत्यभिधायकृत्य बोध्यम् ।

नैवापिकमत वृषयति—कर्तृकर्मसंरयेति, इत्यपि नास्तीत्यन्तेन । नियम इति । आख्यातेन कर्तृकर्मसख्याया अभिधाने प्रथमाऽनभिधाने कृतीयाद्वितीये इति नियम इत्यर्थः । तथा चाभिहिते कर्मणीत्वाद्यनुशासनेऽभिहितसंख्यान्वयित्वमेवाभिहितत्वमिति भावः । न तदभिधायकत्व, सख्याभिधायकत्वम् । तथा च चैत्रः पञ्चतीत्यादौ कृतीया एनादिति भावः । तादृशसुपं द्वित्वादित्येव सुपम् । न चानेक(त्वं)धर्मितानच्छेदकद्वित्वधीः, कुतः ? एकत्वस्याविवक्षितत्वात् । विवक्षितत्वेऽप्येकं द्वयमितिरीत्या बोध इत्यन्ये । एकेनत्वमात्रावच्छेदेनैव न द्वित्वधीरिति ।

नन्वत्रास्तु सुवैक्यचनस्य द्वित्वे लक्षणा, न च सुब्धिभक्तौ लक्षणसत्त्वे धृति, स्वादेत्यादौ प्रथमादेक्षुत्थार्थार्थे लक्षणया प्रयोगसम्भवाद्भवत्यपानुशासनं व्यर्थं स्यादिति न तत्र लक्षणोक्ति वाच्यम् । तद्वैक्यार्थपत्त्या सख्याभिन्न एव सुब्धिभक्तेर्लक्षणानुपगमात् । एकस्यां दारा इत्यादिप्रयोगात् । वस्तुतो व्यत्ययानुशासनं न प्रथमादेक्षुत्थार्थादिस्मारकत्वसंबन्धबोधकं तदर्थशक्तिमाहृक वा ध्रुवमाणाप्रथमादितो लक्षणया चतुर्थ्यार्यार्थोपसम्भवे पदान्तररमृतेः शक्यन्तरस्य वा कल्पनाया अन्यायत्वत् । किं तु वत्या विभक्तेर्ये वा विभक्तिर्विधीयते तद्विभक्त्यर्थे तदन्यविभक्तेर्लक्षणयाऽनापुत्वमित्येतपरत्वाया सार्थकम् । अत एव षट् लज्जातीत्यादौ द्वितीयादेर्विपयित्वादी लक्षणा निष्पत्स्युहेति चेत्या गुन्विगतते, प्रत्ययार्थानुगतसख्यातोषकत्वनिश्चयत् चैत्रोमैत्रश्च गच्छत इत्यादितक्षेत्रद्वयमैत्रद्वययोधापत्ते, । न च चैत्रमैत्रपदे चैत्रमैत्रान्यतरपरे सभेदे नान्यतरवैक्यमिति वाच्यम् । बोधवैक्यम् । वस्तुत एवस्मिन्नेवचनमित्यादिसमाख्याद्यनुशासनरत्वादेकत्वादी शक्तिसिद्धेर्द्वयोरेत्याद्यनुशासन एकवचसादानुशुल्लापकमिति नात्र लक्षणसंभव, । एतेन चैत्रमैत्रपदे शक्यता चैत्रमैत्रयोर्लक्षणया मैत्रचैत्रयोर्बोधके इति न बोधवैक्यमिति दिक् ।

नन्वेवमपि द्वित्वादिषु आख्यातद्विवचनादे शक्ति कल्प्यतां नन्वेकवचना
ख्यातस्यैकत्वे इत्यत आह—छाद्यवादिनि । मुत्वात्त्वादिना शक्तिकल्पने च
नानाशक्तिः स्यात्सुबेकवचनत्वेन तत्रैव तु गौरवादेकवचनत्वेनैव तत्त्वमित्याख्या
तैकवचनस्याप्येकत्वे शक्तिरागतेति भावः । नन्वन त्रिभेकवचनत्व नैकत्वश
क्तत्वमात्माश्रयप्रसङ्गात् । न च सकेतविशेषबन्धेन एववचनपदवत्त्वं तत् ।
तद्रूपेणाशानदशायां मुत्वादिना ज्ञानादेकत्वादिप्रत्यय शक्ततावच्छेदकभ्रमादे
वेति वाच्यम् । एकवचनपदस्थानन्त्याच्छक्त्यान त्वप्रसङ्गात् । शक्ततावच्छेदक-
भेदात् । त्रि चैकवचनत्वेनाज्ञानेऽपि मुत्वादिना ज्ञानाद्भेदेऽस्त्वादिधीः ।
मुत्वादिनाऽज्ञाने चैकवचनत्वादिना ज्ञानेऽपि नेति मुत्वादिभेदेवास्त्वव्यतिरेका-
भ्यां शक्ततावच्छेदक (एक) वचनादिपरिभाषाविशेषविषयत्वादिज्ञान च एकत्व
शक्तत्वशापकतयोपयुज्यते । तदवच्छेदेन व्याकरणादेकत्वादिष्वुत्पत्तेः । अत
एव स्वादेरेकवचनत्वेनाज्ञानदशायां क्वचित्तैकत्वादिर्धीर्द्विवचनत्वादिना ज्ञाने च
द्वित्वादिशक्तत्वभ्रमाद्वित्वादिधीः । सहाकरणस्य चैतदपि फल यत्तत्संज्ञया
बहुना निर्देशः । प्रत्येक निर्देशे ग्रन्थनाहुत्वापत्तेः ।

अत्र वदन्ति—मुत्वादिभेदे शक्ततावच्छेदक तथाऽपि त्रित्वादिभ्यं तथा
पचतीत्यत पाठकर्ता एक इति बोधात् । न च कर्तारि लक्षणावश्यकत्वादेक-
त्वविशिष्टकर्तार्येण साऽस्तु विशिष्टे लक्षणाप्रतिसन्धानविरहेऽपि तथा बोधात्, वै-
यान्तरणानां शक्तिभ्रमेण बोधाच्च । न चैकत्वाशेऽपि शक्तिभ्रमो बाधका-
भावात् । न चैव कर्तार्यपि शक्तिरस्तु तत्र कदाचित्कृतिप्रकारन्योधस्याप्यनुभव
सिद्धत्वात्, कृत्तौ छाद्यवान् शक्तौ कर्तुं शक्तिभ्रमाहङ्गणान्श्च लाभमभवस्यैव
बाधकत्वात् । न चैव मुपि कृतैकत्वादिशक्तेस्तिष्ठि भ्रमादेकत्वादिबोधसंभवाच्च
निवादे शक्तिः । घटपदे शक्तौ बलशपदे तदभाजप्रसङ्गात्, स्वरमतस्तदर्थप्रती-
तिसुल्लेखः । किं च विनिगमनाविरहादेव निवादे शक्तिभिन्ने मुप एव फलत्वा-
(इतत्त्वा)रेषाच्छब्दबोधस्य मुवचत्वान् । न च तिटा वाहुल्यं, तथाऽपि प्रत्येकं
विनिगमकाभावात् । न च मुपां सार्वत्रित्यमेव विनिगमकम् । पचतीत्यत्रैव
तदभावात्, वारि इत्यत इत्यत्र एतद्विभक्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि त्रित्वप्र-
त्ययाच्च । तत्र एतस्य प्रतिसन्धानं कल्प्यत इति चेत् चैत्रेण ह्यो घट इत्यत्र
प्यस्तीतित्त्वं प्रतिसन्धानस्य संभवात् । न चैत्रं गङ्गापदस्यापि तीरे शक्तिरस्तु ।
तत्र तद्भेदे प्रमात्ये बाधकाभावादिनिगमनाविरहाद्येति वाच्यम् । तत्र त्रिक्र-
मोशादेरेव बाधकत्वात् । न चेद तथा, द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचन इति सामान्यत
एवानुशासनसत्त्वात् ।

यत्प्राख्यानस्यैकत्वात् अत्र पञ्चनि एक पञ्चतीत्यादिवाक्यत्वापि योग्यव्यवस्थात् । आख्यायानोपस्थापितमावनामात्रस्यान्वयमभवात् । तस्मादेकत्वादि-
सख्यामावनयारेकत्रोचरणस्तभावेन शक्तिरसख्यातस्य पुष्पवन्तादिपदवदिति
सख्यान्ययिन्येव भावनान्वयापनायोग्यत्वम् । न चैवमेकस्मिन् शाराः पश्यन्ति
जापो विद्यन्ते इत्यादौ सख्याया अप्यन्यथो न स्यादिति वाच्यम् । अत एव
तन्नायन्यथादिवृत्तेस्तद्गुणादिवृत्तेर्ना बहुत्वस्य परस्परत्वाऽपि स्वीकार्यम् । न
चैवमवयवादिवहुत्वमादाय एको गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । एवत्वपरिभाषा-
वच्छेदकनहुत्वप्रकारात्प्रत्ययच्छाया कारणत्वोपगमादिति तत्र । तथाऽपि
मनुष्यो गच्छन्तीत्यादि वाच्यत्वादेव द्वयमिति न्यायेन बहुत्वैकत्वयोरन्यथा
भवात् तथा प्रयोगापत्तिरतः क्षदाभाषुत्वमेवोपेयमिति बहवो गच्छति इत्या-
दावपि तथा । किं च जानानीत्यादायाश्रयत्वलाक्षणिकाख्याते का गतिः ? स्वार्थ-
सख्यान्वयिभ्येन भावनान्वय इति निवम एदेकत्रोचरणेन्यादेरर्थ इति चेत् न ।
द्वौ गच्छत इत्यादौ सर्वत्रैवास्तभवात् । उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयत्वासभवेन
तत्र सख्याया अनन्वयात् ।

यदभुपपुत्रं हृदये हृदयते हृदयन्ते चारि हृदयते हृदयन्ते इत्याशयेकत्वा
दित्याचित्वादिसमभिव्याहारेणैकत्वादिवाचिसुप कथयितुं शक्यत्वाच्चिदादरे-
कत्ववाचिनासिद्धिरिति । अदपि न । द्विनादिसाकल्यया यहीतविरादे सम
भिव्याहारेण तत्कल्पनाभावादेकत्रोचरितया यहीतत्वादिसमभिव्याहारेण कल्प
नाच्चैकत्ववाचितया यहीतविरादीति वाच्यम् । तथा च कुतस्तद्वारिनासिद्धिरिति
द्विनादिसाकल्यया यहीतान्यविवादिममभिः साहारात्कल्पनमित्यथाह । (?)

यत्तु पञ्चतीत्यादौ चारि हृदयत इत्यादौ च तिसादरेकत्वबोधेऽपि न तत्र
शक्तिः । अन्यथा पञ्चतीनिवाक्यत्वात्पञ्चता एक पाठकर्त्ता चैत्र एक इति
बोधे कृत्येनारेऽपि अख्यातशक्यत्वापत्तेः । अप चैत्र पञ्चतीति वाक्यभरणे
कर्तुंशेनादभ्यान्वयो बोवाशरणेनाभवासे चैत्रे च शक्यभावनिर्णयात् भ्रमत्व
विशेषाद्दर्शनकालीनकल्पनाया इत्युच्यते तर्हि प्रकृतऽपि तुल्य, चैत्र पञ्चति चैत्रो
दृष्ट इत्यादिविशेष्यसमभिव्याहृतविभक्तिन्यामेवैकत्वबोधसमवात्, अनुशासनं
त्येकत्व प्रतिपाद्ये एकवचनमित्ययं रूपं न तिसारेकत्वव्यपितप्राहकं सम
भिव्याहृतैकवचनात्पिदाख्यपदादेवैकत्वप्रतीतिसमवात्, शक्तिरणादेरिव क
र्तारि । द्विवचनस्य तु द्वित्व शक्तिरनुशासनबलादेव, चैत्रोमेवमेवत्यादौ
तदलाभात् क्यपादेरिया मेच्छादाविति । तत्र । प्रासुक्तयुक्तेरेकत्वशक्तिमिदे ।

कर्तरि तु न शक्तिर्गौरवात् । न वा चैत्रादावनुशासनानुग्रहाभावादिति दिट् ।

श्रुतेति । तदुत्तरमुप एव सख्योपस्थितिसमवात् श्रुतो न सख्याया शक्तिरिति चैत्रो ग्राम गत इत्यादावपि तृतीया चैत्रेण ग्रामो गत इत्यादावपि द्वितीया स्यादिति भाव । नन्वाख्याते न कर्तृसख्याभिधानानभिधानाम्या नियमो भविष्यतीत्यत आह—किं चेति । न नियम । कर्तुरेव कर्त्राख्यातेन कर्मण एव कर्माख्यातेन सख्याभिधीयत इति नियमो न, समवतीति शेष । असमभवमेवोपपादयति—पदार्थतेति । एतत्त्वत्वाद्यच्छिन्नस्येत्यर्थ । कर्तृकर्मैति । तथा च कर्तृकर्मविहिताभ्यामप्याख्याताभ्यां कदाचित्कर्मकर्तृगतसख्यारोधसमवाच्चैत्रेण पचति तण्डुलश्चैत्र पच्यते तण्डुलमित्यपि स्यादिति भाव ।

ननु कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्यत्वयोग्यतावशादेव न साधारण्यमत आह—कर्त्रे केति । आदिपदात्कर्मैकत्वत्वपरिग्रह । अभिधेयत्वमिति विशेषणतयेति शेष । ननु कृतिमदेकत्वमेव शक्यतावच्छेदकम् । कृतिमत्व च सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरण्य च कर्तृकर्मैकत्वयो कृतिसमवायिनि कृतिविशेष्ये च समवेतत्वमिति कर्त्रादिर्नाभिधेयत्ववार्ताऽपीत्यत आह—शक्त्याविति । ममैक्यचनत्वादिनैकत्वाद् शक्तिप्रयमाख्यातत्वेन कर्तृर्थात्मनेपदत्वेन कर्मणीति शक्तिपञ्चकम् । तव कर्त्रादिविहितैकत्वत्वादिना च कर्त्रेकत्वाद् शक्तिपङ्क सुवेक्यचनत्वादिना चैकत्वाद् शक्तिप्रयम् , आख्यातत्वेन कृतावित्येका , आत्मनेपदस्थले च तस्या विशेष्यान्वय इति श्रुत्पत्त्यन्तर, फलविशेष्यस्य कर्मत्वे तत्रापि शक्यत्वतरमिति दशैकादश वा शक्य इति शक्ती गौरवम् । ममैक्यचनत्वादिना शक्यत्व तव कर्तरि विहितैक्यचनत्व शक्ततावच्छेदकम् । तत्तद्रूपणैवेतिमते तुल्यत्वाच्छक्यतेत्युक्तम् । अत्र चैत्र ग्राम नयति सैन इत्यादी कर्मणोऽपि कर्तृत्वान्तत्त्रियत्कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्यत्वस्य वाच्यत्वादनिगौरव शक्यतावच्छेदके, शक्यत्वानन्त्य च बोध्यम् ।

ननु तत्रैव कथं सख्यान्यनियम ? कथं वा न गौरवमत आह—तस्मादिति । आख्यातत्वेनेति । आत्मनेपदस्यापि कर्तरि प्रयोगादिति भाव । आत्मनेपदत्वेनेति । परस्मैपदस्य कुत्रापि कर्मण्यप्रयोगादिति भाव । एक्यचनवादेर्दुर्वचत्वादाह—उत्तद्रूपणेति । एवमाख्यातत्वादेरपि दुर्वचत्वे तित्त्वादिर्कं तथेति बोध्यम् । एकपदेति । तथा च तत्तदाख्यातत्रयसख्याप्रकारकबोधे तत्रदाख्यातत्रयकर्तृकमोपस्थिते कारणत्वान्नान्यत्र सख्यान्य इति भाव । अत्र चैत्रश्चैत्र चानातीत्यादी कर्मणाऽभिधायिनि नियवरूपकर्मत्वेन नाभिधानमाशयत्वरूपमाकर्तृवेनैव तदभिधानादिति बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति-भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः समानप-
दोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च
विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्त-

कर्तृकमेति । एरुदेति । इदतरस्योपसामभ्याः प्रतिबन्धकत्वं फलबला-
त्कल्प्यते । यद्वा—समर्कघानूतराख्यातजन्ये कर्तृरोधे कर्मयोग्यकविभक्ति-
समभिव्याहृताख्यातजन्यरूपसिद्धेः, कर्मरोधे च तृतीयान्तपदसमभिव्याहृता-
ख्यातजन्यरमोसिद्धे कारणत्वे तात्पर्यं, तेन ' गैरेण तेमनं चैत्रस्तण्डुल पश्यते
मुग्धम् ' इत्यतो बोधः । मुपटः । एतत्वरूपे चैत्रः पञ्चतीत्यादौ तण्डुलमित्याद्य-
भ्याहारेणैव बोध इति बोध्यम् । अत्र इति । इतरस्या पश्यत इत्यस्य कर्तरि
कर्मणि च साधुत्वान्मैत्र पाककृतां तण्डुलः पाफकमेति बोधस्य तत्रो दुर्भार-
त्वादुभयत्र प्रथमा स्यादेवेति भावः । नन्वेवमपि कर्तृमात्रतात्पर्यकान्मैत्र, पञ्चत
इत्यतः कर्तृमात्रबोधः स्यादन्नाह—कर्तरीति । चरुत्पर्यं, ॥ ५ ॥

(मथु०) वाच्यशालयातस्य यत्न एव शक्ति संख्याभिधानानभिधाना-
भ्यामेव प्रथमा-तृतीयादिनिपमस्तत्र च संख्यायाः कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबो-
धापत्तिरेव सूत्राधिका भतस्तान्मैत्रोदरनि,—भावनेति । आख्यातार्थभावना-
विशेष्ये इत्यर्थं । तादृशभावनानिषेधणीभूतपात्वयांश्चाख्याय विशेष्येति, तथाच
तादृशभावनया विशेष्यत्वेनान्वयं यत्रियामक तदेव संख्यान्वयेऽपि नियामक,
विनियमत्वं च प्रनियोगितेतरसम्बन्धेन बोध्यं तेन न पञ्चतीत्यादौ न कर्मर्णे सं-
ख्यान्वय इति भावः । भावना चात्र यत्नोप्यापार आधयत्वादिश्च न तु
यत्नमात्रं, तेनापि पद्यति चैत्रो जानातीत्यादौ लक्ष्यार्थस्यापि सम्यह, वर्ण-
मानत्वादं इतिमाप्येष्टतापनत्वादेभासंयद ।

वेचित्तु कालेऽप्यनुराधनिरिजाख्यातायो भावना इत्याह । तरुणम् ।
तथा सति कर्मविभक्त्यर्थस्य कल्प्यापि भावनत्वेन पच्यते तण्डुल इत्यारौ
व्यभिचारभेदेनापे कतात्तरानुगतरणस्यासाङ्गनत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

एकान्वयि-इत्येति । एतद्विशेष्यान्वयित्वस्यानुमित्तत्वादित्यर्थं । अत्रमानप्र-
कार्थ—भावाद्यानौरग्याविनयत्वात् भावनानिषेध्यान्वयिनी वाजापनिरिजत्वे
सति तदुपस्थापनपरम्पारित्यात् भावनानिषेधिति भावः ।

क्याख्यातार्थभावनाया एव विशेष्यत्वेन इत्याप्येव इत्यत्र भाव—भावा-
जायाश्चेति । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि पात्वपदिर्भारनायां विशेष्यत्वे-
नान्वयादुक्तं विशेष्यत्वेनेति । कर्मन्वाद्यनयदन्त इति । अत्र प्रथमान्तस्यो-
पस्थाप्यत्वमात्रोत्तराने तण्डुल पद्यति चैत्र इत्यादौ प्रथमाया कर्मन्ने कर्मिभमेन

लक्षणाज्ञानेन वा यदा तद्वृत्तमकेत्यादिवोऽस्मदानी तद्वृत्ते भावतान्वयाप
 निरत कर्मसाधनवच्छ इति, कर्मत्वागविशेषणीभूत इत्यर्थं । तेन पदं मुच्यते
 तद्वृत्तस्य पादो भवतीत्यादौ पाककर्म—तद्वृत्तकर्मादिविशेष्यकनदन्वयो
 नातुपपन्न । कर्मत्वादिपदं च स्वरूपकथनमविशेषणत्वमात्र विवक्षितम् ।
 अत एव यदा साक्षात्परम्परासाधारणपञ्चनीकानिरूपितारम्भकताभयत्वप्रका-
 रकान्वयबोधे वदुरभिप्रायः, तदा एको दृष्ट पञ्च नौका भवतीत्येव प्रयोगः,
 तत्र नौकाया प्रथमार्थनिरूपितत्वविशेषणतया तत्र भावतान्वयाममवेनाख्या-
 तापमंख्यान्वयामभवान् । यदा च पञ्चनौकाश्च दृष्टनिरूपितोत्तराध्यायत्वप्रका-
 रकान्वयबोधे वदुरभिप्रायः तदा तु भवतीत्येव प्रयोगः । प्रथमस्य साक्षात्पर-
 परामाधारणत्वस्य दृग्गदानात् साक्षाद्द्वारम्भकमहावपानां नाशेऽपि न धति,
 द्वितीयास्य तस्योपादानात्साक्षात्परतया दृष्टारम्भकताशून्यानामेव सङ्घाव-
 यवित्तां साक्षात्परारम्भकत्वेऽपि न धति । (१)

केचिन्तु एकदृष्टपदं परपरैकदृष्टारम्भकारस्येऽन्यपरं, धानुपदं च साक्षात्पर-
 र्भकतापरमेव । यदा नौकापदं साक्षात् तदारम्भकपरं, धानुपदं च साक्षात्पर-
 नौकायाः सङ्घाताः सङ्घातव्यविषयस्वरूपत्वे तु नौकापदं तादृशविद्वेषणमयो-
 गपरमित्यमत्रप्रहनेन ।

न चैव मृतं घटो नार्त्नीयादौ घस्यामावाशे विशेषणत्वादाख्यानापार्थ-
 यत्वस्यामात्र प्वान्वयान् घटं संख्यान्वयोरपि न स्यादिति वाच्यम् । तादृश-सु-
 र्यनिर्दिष्टत्वेण तत्र भावनाविशेष्यप्रतिरोगिन्नेन संख्यान्वयात्तद्वदुपपत्त्या
 विशेषणतार्थवन्धेन मृतदृष्टित्वाभावस्य प्रतियोगितामन्वयेन भवत्यपि—
 वस्य वा तरे विनाशोऽस्ति—

मा भावनाप्रकारकशाब्दबोधे तदुपस्था-
 पकपदं प्रथमविभक्तिमभिप्रायसो घटुत्तरमाख्यातं चाकाङ्क्षा । तस्यार्थ-
 तन्त्रस्यविशेष्यक—भावनाप्रकारकशाब्दत्व कापेतावच्छेदकम् । अतः प्रथमार्थ-
 कर्मत्वादिविशेषणीभूते तद्वृत्तानी न तदन्वयः । द्विविधविषयतासाक्षिवोध
 तान्तरमधे इत्यत एव । अत एवामेव इत्यत इत्यादौ एवकारायांन्यवि-
 शेषणत्वेन दृग्स्थितस्य भावनाविशेष्यत्वेतान्वयो नातुपपन्न । नतु तथापि चैव
 पचन चैव पचनीयादौ चैवदिशि कथं न भावतान्वयः । न चाख्यात—प्रथम
 योरेवतमाख्यातानि तन्त्रत्वमिति वाच्यम् । चैवो मैवत्र गच्छत इत्यादौ व्यभि-
 चात्प्रादिति । मैवम् । आख्यातैकवचनोपस्थाप्यस्य यन्नादे प्रथमेकवचनान्तोप-
 स्थान्य एवान्वयः, तद्विद्वेषणोपस्थाप्यस्य भावनादे क्वचिद् द्विवचनान्तोपस्थाप्यं
 क्वचिदेकवचनान्तोपस्थाप्येऽपि तन्त्रोपगमात् । एवमन्यत्रापि कर्तृकस्यातुपा-
 देयत्वादिति भावः ।

पदोपस्थाप्यैः । तत्रैवाकाङ्क्षितत्वात् । चैत्रः पचति पच्य-
ते तण्डुल इत्यादौ कर्तृ-कर्मणी प्रथमान्तपदोपस्थाप्य-
तया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव संख्यान्वयः । चैत्रेण
सुप्यते गगनेन स्वीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभा-
वात् धात्वर्थस्य भावनायां विशेषणतयैवान्वयस्य व्यु-
त्पन्नत्वात्, भावनाया वाधितत्वाच्च, भावनाविशेष्यवि-

धेचित्तु दृश्यते चैत्र पचति, गच्छति चैत्र पचतीत्यादौ एकस्य द्वयमिति वदे-
षाख्यातार्थद्वयेऽप्यवच्छेदकीकृत्यापराख्यातार्थान्वयमारणाय-कर्मत्वाद्यनव-
रुद्ध इति । आख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविशिष्टइत्यर्थं, तेन पक्व भुज्यते, तण्डु
लस्य पात्रो भवतीत्यादौ पात्रकर्मत्वतण्डुलकर्मत्वादिमिति भावनाया अन्वयो
नाह्यपत्र । मचैव पृथग्देश्यतयाग्रे दर्शनत्रिपयत्वतात्पर्येण प्रयुक्ते धृति स्वाहा
शाचते इत्यादावन्वयापत्ति, तत्र प्रथमाया एव चतुर्थ्यं लाक्षणिकतया तदव-
शदत्वेऽप्याप्यातोपस्थाप्यतत्त्वरुद्धत्वाभावादिनि वाच्यम् । इहत्वात् । अन्यथा
प्रथमतोऽप्यप्रतीकारात् । इतिताप्यत्वेऽसाधनत्वादावरमंकत्रियाया धात्वर्थे च
तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति । तथाच तद्विशेष्य-भावनाप्रकार-
पञ्चाद्विधेः पूर्वोक्तद्वयमाकाङ्क्षा यथातदपूर्वाजानात् तत्तद्वर्गदृश्यतावच्छेदकी
इत्य तदनन्तरप्रकारत्वात्त्वयोधोऽनुभवसिद्धस्तत्तदात्पूर्वाजानस्य विशिष्य तात्
शाचयवधे हेतुतया दृश्यते चैत्र पचतीत्यादौ न तथाचप इति भाव इत्याह ।

ननु प्रथमात्तपदोपस्थाप्यस्य भावनाया विशेषणत्वेनैव कृतो नान्वय इत्यत
आह-तथैवेति । विशेष्यत्वेनैवेत्यर्थं, बोधयेति शेष । आकाङ्क्षितत्वात्, आ-
काङ्क्षाया वर्णनात् । नन्वेव भावप्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यविरहात् सङ्ख्यान्वयो
न स्यादित्यनेटापत्तिमाह-चैत्रेणेति । इत्यादाविति, भावनाविशेष्यविरहादन-
न्वितेन सङ्ख्येयमेतन्नेनान्वय । भावनाविशेष्यविरहे हेतुव्यमाह-प्रथमान्ते-
त्यादि । ननु उपस्थितभावनाया अनवयापत्तिदोषेण भावतिरिपस्थले एव
प्रथमान्तपदापेक्षा भावस्थले तु धात्वर्थ एव भावनाविशेष्य इत्यत आह-धात्व-
र्थस्येति । ननु अनायत्या तादृकव्युत्पत्तिरपि भावप्रत्ययस्थले त्यज्यतामत
आह-भावनयाया इति । चैत्रइतिस्वापनिर्दिष्टाभयत्व-गगननिष्ठस्थितिनिष्-
पिताभयत्वादेरेव प्रष्टत भावनात्वेन तस्य धात्वर्थन्वाप-स्थित्यादा शायदित्य-
र्थः । एनभापातत, निरूपयत्वसम्भवेन तस्य तथा वयमभ्यात् । वस्तुतोऽत्र

१ ख. 'स्थाप्य एव साक्षाद्भावात् । चै' । २ मयुरानामास्तु चैत्रेणसुप्यते, इत्यतः
प्रागिद वाक्य व्याचक्षते ।

भावनायाश्च कर्तरि आश्रयत्वेन कर्मणि पुनर-
न्यथान्वयः, तव कर्तृ-कर्माभिधायित्ववचास्माकमपि
तथान्वयवोधकत्वम् । अतो मैत्रेण पचति तण्डुलः
तण्डुलं पच्यते मैत्रः, मैत्रः पक्ष्यन्ते तण्डुल इत्यादयो
न प्रयोगाः । भावना च व्यापारमात्रोपलक्षिका अचेत-

श्रवण-व्यञ्जनविषयेऽपि श्रुतिपद-न्यक्तिपदप्रयोगाच्च । कर्मवाचकपदाभावेन वृद्ध-
भिहितानि न्यायस्य तत्रास्तभवादित्यलमप्रवृत्तेन ।

ननु यदि भावनाविशेष्य एव सख्यान्यस्तदा पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुला-
दिषु कथं तदन्वयः तथाश्रयतासङ्घनेन भावनाया वाधितत्वेन भावनाविशेष्य-
त्वान्नावादित्यत आह-भावनायाश्चेति । स्वाश्रयत्वेन, स्वाश्रयतासङ्घनेन ।
कर्मणीति कर्मप्रत्ययस्यैव इत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणत्रमेण । तथा चाश्रयता-
सङ्घनेन वाधेऽपि प्रकारान्तरेण विशेष्यत्वे न वाधकमिति भावः । ननु कदाचि-
दाश्रयतासङ्घनेन कर्तृत्वस्य क्वचिच्च कर्मणि अन्यथान्वय इत्यत्र किं नियाम-
कमत आह-तथेति । तत्राण्यदास्य कर्तृ-कर्मबोधकत्व तुभ्यं ममापि आख्या-
तस्य कर्तृयाश्रयतां भावनाबोधकत्व कर्मण्यन्यथा तदन्वयबोधकत्वमित्यर्थः ।
तथाच यथा त्वन्मते परस्मैपदस्य न कर्मबोधकत्व तथा ममापि परस्मैपदस्य न
कर्मणि भावनाया अन्यथान्वयबोधकत्व किंतु कर्तृयाश्रयत्वेन तद्बोधकत्व, यथा
तत्र कर्तरि यत्ने-साधुत्व तथा ममापि कर्तृयाश्रयत्वेन भावनाश्रयबोधे तस्यासा-
धुत्व, यथा तत्र एकदा न कर्तृ-कर्मबोधकत्व तथा ममाप्येकदा न कर्तृयाश्रयत्वेन
कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः ।

कर्मणोऽसर्वाणं प्रयोजनमाह-मैत्रेणेति । परस्मैपदेनापि तिषा कर्मणि तण्डु-
ले विषयतया भावनाया अन्वयबोधने तदर्थसख्याया अपि तत्रैवान्वयात् तत्र
प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याऽप्युत्पन्नतया मैत्रे आश्रयतया भावनान्व-
यात् तद्बुद्धिसख्याया अप्यनभिधानात् तत्र तृतीया स्यादिति भावः । तण्डुल-
मिति । कर्तृयाश्रयतया भावनाश्रयबोधेऽपि यत्र साधुत्वे पच्यते इत्यात्मनेपदेन
कर्तरि मैत्रे तेन सङ्घनेन भावनाया आश्रयबोधनात् तदर्थसख्याया अपि तत्रैवा-
न्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याऽप्युत्पन्नतया तण्डुले भावना-
या विषयत्वेनान्वयात् तद्बुद्धिसख्याया अप्यनभिधानात् तत्र द्वितीया स्यादिति
भावः । मैत्र इति, एतदा उभयान्वयबोधस्याप्यभ्युपगमे पश्यत इत्यनेन भाव-
नाया कर्तृयाश्रयतया कर्मणि चान्यथान्वयबोधनात्तद्बुद्धिसख्याया अप्य-
भिधानेनोभयैत्रेण प्रथमा स्यादिति भावः ।

आख्यातापभाषणाविशेष्ये सख्यान्य इत्यत्र भावनापदार्थं निर्वक्ति-भाष-
ना चेति । भावना न प्रयत्नत्वमात्रविशिष्टा अपि नु व्यापारत्वविशिष्टाप्यन्यथा ।

व्या स्वबोधनपरप्रतिपाद्यार्थान्तरान्वयित्वमिति वैद्याकरणमतमेव युक्तं तापसा-
दिति चेत् । न । कर्तृत्वस्य कृतिमत्त्वरूपस्य हि शक्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तकृतीन
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिर्धर्मिणोऽन्यदभ्यस्य शक्यतापत्तिश्चेति महागौतमं स्यात् ।
न च स्वाश्रयसमवायित्वादिलक्षणपरपरासंबन्धेन कृत्स्नमेवाख्यशातशक्यता-
वच्छेदकं वैद्याकरणमतेऽपीति न शक्यतावच्छेदकानात्वगौत्वमिति वाच्यम् ।
समवायेन कृत्स्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षया निरुक्तपरंपरामबन्धेन कृत्-
स्नस्य तथात्वे गौरवस्वापरिहासात् । इतिसमानपदोपात्तान्वयित्वस्य नियामकत्वे
तु न गौतमं, वैद्याकरणस्याख्यातजन्यस्वरूपाप्रयत्नशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आ-
ख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वेन हेतुतावदस्माकमपि तादृशशब्दत्वान्च्छिन्नं प्रति
प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनादिति भावः

ननु चैवस्तप्युक्तं पचतीत्यादौ भावनान्वयस्तद्बुद्धादावपि स्यात् तथाच कर्तृ-
मंसाधारण्येनेत्यादिवाचकापरिहार इत्यत आह—भावनयाञ्चेति । प्रथमान्तप-
दाद्युपस्थान्यस्यापि धात्वर्थस्य भावनयां विशेषणत्वेनान्वयादाह—विशेष्यत्वे-
नेति । ननु कर्मत्वादेर्विशेषणतयोपस्थितं चैवस्तप्युक्तं पचतीत्यादौ तण्डुलादिव-
मेव भावनविशेष्यतया अन्वितमिति किं नाङ्गीक्रियते इत्यस्योत्तरदानायाह—
कर्मत्वादीति । आदिपदेन करणत्व—संप्रदानत्वापादानत्व—संबन्धाधिकरणत्वा-
दीनां छरधानां परिग्रहः । तथाच तेषां कर्मत्वादिविशेषणतया उपस्थितत्वेन
भावनया विशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षत्वमित्युत्तरमभिप्रेतम् । ननु यदि कर्मत्वा-
दिविशेषणतयोपस्थितत्वमेव भावनविशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षतायां तदा
धात्वर्थस्य भावनविशेष्यतयान्वये निराकाङ्क्षता न स्यात्तस्य कर्मत्व—करणत्वा-
दिविशेषणतयाद्युपस्थितत्वादित्यत आह—प्रथमान्तेति । तथाच कर्मत्वादिवि-
शेषणतयोपस्थिते धात्वर्थे च भावनया विशेष्यत्वेनान्वयबोधस्याजायमानतया
तद्धारणाय भावनया विशेष्यत्वेनान्वयबोधे प्रति प्रथमान्तपदन्योपस्थितित्वेन
हेतुता कल्प्यते इत्यर्थः । ननु विशेषणतयोपस्थित एव कथमाकाङ्क्षा नास्तीत्यत
आह—तथैवेति । कर्मत्वादिविशेषणतयाद्युपस्थितेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनेव
विशेष्यत्वेन भावनान्वयस्य साकाङ्क्षत्वादित्यर्थः ।

अशयं भावः—प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य विशेष्यत्वैवान्वयनिषेधेन विशेषणता-
चाङ्क्षता, भावनयाद्य विशेषणत्वेन विशेष्यसाकाङ्क्षतेति भ्रशाशब्धरचन्यायेन
प्रथमान्तोपस्थाप्यं विशेष्यीहृत्य भावनयास्तद्विशेषणत्वेनान्वयः । न च प्रथमा-
न्तोपस्थाप्यस्य भावनयां विशेषणतया अन्वयोऽस्तु चैव पचतीत्यादौ चेरीया
प्रकाशपूर्ण कृतिरित्यन्वयबोधसंभवादिति वाच्यम् । सर्वार्थविरक्तिविभक्त्यर्थ-
साध्याद्विशेषणतया प्रातिपदिकार्थं शब्दबोधरिपयत्वानङ्गीकारादिति । एतेन
प्रथमान्तपदोपस्थान्यत्वमेव भावनया विशेष्यत्वेनान्वये नियामकमस्तु तावदे-
वानतिप्रसङ्गादिति किं कर्मत्वापनवच्छेदकस्य तन्नियामकत्वकल्पनयेत्यस्ताम् ।

कर्मत्वायनवरुद्धत्वस्यापि तन्नियामकत्वेन माभिधानं किन्तु कर्मत्वायवदं
भावनाया आकाङ्क्षा नास्तीत्यगत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवाकाङ्क्षेति प्रथमा
न्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्नियामकमिति सूचनाय परं तदभिधानमिति ।

केचित्तु कर्मत्वायनवरुद्धत्वमात्रोक्तौ धात्वर्थसाधारण्यमिति प्रथमान्तोपस्था
प्यत्वम् । एतन्मात्राभिधाने चन्द्र इव सुख तिष्ठतीत्यादौ इवार्थसाधारण्यविशेषणी
भूतचन्द्रसाधारण्यं स्यादिति कर्मत्वायनवरुद्धत्वमुक्तमित्याहुः । तदसत् ।
उक्तादीत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रस्य तन्नियामकत्वकल्पनयैवानतिप्रसङ्गेन
कर्मत्वायनवरुद्धत्वस्य तन्नियामकत्वे मानाभावादिति । एतेन प्रथमान्तोपस्थाप्यत्व-
मात्रस्य नियामकत्वे चैत्रस्तण्डुल पचतीत्यादौ साधुत्वधमदशायां तण्डुलपदोत्तर-
पथमाया कर्मत्वादिशक्तिभमदशायां च तण्डुले भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयापत्ति-
रिति कर्मत्वायनवरुद्ध इति । एतन्मात्राभिधाने च धात्वर्थस्यापि तथात्वापत्ति-
रिति, प्रथमान्तेति । यद्वा चैत्र स्व पश्यतीत्यादौ अव्ययीभूतत्व पदार्थे प्रथ-
मान्तोपस्थाप्ये भावनान्वयापत्तिरिति, कर्मत्वादीति । तत्र प्रथमाया एव कर्म-
त्वार्थकत्वादिति तेन तद्वारणं धात्वर्थवारणाय प्रथमान्तेतीत्यपास्तम् । उक्ती
स्या प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्यैव नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गादिति ।

यत्तु प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति कर्मत्वादिविशेषणतयोपस्थित्यभावसहकां-
रिणी भावनाविशेष्यत्वेनान्वयबोधेतिरिति, तदपि तुच्छं, तादृशोपस्थित्यभाव
स्य सहकारित्वे मानाभावाच्चैत्र पश्यतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय कर्मत्वादि-
तात्पर्यरहितप्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुताया गुरुलघुत्वात् । अन्तु वा
स्व पदादेरपि तत्र द्वितीयान्तता, अव्ययोत्तरं प्रथमैकवचनमेव भाषाख्यातव-
दित्यत्र मानाभावात्, भाषाख्यातस्थले च भावः सत्ता औत्सर्गिकमेकवचनमे-
वेति विशेषाद्युपसन्नस्य सत्त्वात् न ह्य तदभावादिति संक्षेपः ।

नन्वाख्यातेन कर्तृसंख्यानाभिधान एव तृतीयेति पर्यवसितम् । तथाच यत्रा-
ख्यातभेदेन युगपत्कर्तृ-कर्मसंख्यानाभिधान तत्र तृतीया न स्यादिति चैत्रस्त-
ण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इति युगपत्प्रयोगोऽसाधु स्यादित्यत आह-
चैत्र इत्यादि । तत्रैव संख्यान्वय, चैत्र पचतीत्यत्र कर्त्राख्यातेन कर्तृपर्य-
संख्यान्वय । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र च कर्माणि तण्डुल एव कर्माख्या-
तार्थसंख्यान्वय । तथाच तदाख्यातपदेन यत्र कर्तृसंख्यानाभिधाने - - - - -
ख्यातैकवचनत्वमात्राभिधाने - - - - -

अत्र भावनाविशेष्ये प्रथमान्तोपस्थाप्य एव यदि संख्यान्वयस्तदा चैत्रेण
उच्यते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभाषात्संख्यान्वयो न त्यादित्याद्युक्त्यामिहाप

स्योत्तरमाह—चैत्रेणेति । ननु चैत्रेण सप्यत इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेऽप्यवाधेन चैत्रवृत्तिचक्षुर्निमीलनाद्यदुक्तकृतेर्जन्यतासंबन्धेन स्वाधे धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु । तथाच स एव भावनाविशेष्यतया सख्यान्वयी भवितुमर्हत्येवेत्यत आह—गगनेनेति । अत्र च गगनवृत्तिस्थितिरित्यर्थं, तथाच पूर्ववदत्र भावनान्वयो धात्वर्थे न सम्भवति धात्वर्थस्य नित्यत्वेन भावनान्वयस्य बाधितत्वादित्यगत्या सख्यान्वय एव स्वीक्रियत इति भाव । ननु गगनेन स्वीयत इत्यत्रापि प्रथमान्तपदाभावेऽपि जानातीत्यादाविविधाभयत्वात्मिकाया भावनाया एव विशेषणत्वेन धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु । तथाच गगनवृत्त्याश्रयतानिरूपिना स्थितिरित्यन्वये भावनाविशेष्यीभूतायां स्थितायेव सख्यान्वय स्यादित्यत आह—धात्वर्थस्येति । गगन तिष्ठतीत्यादावाश्रयत्वरूपभावनाविशेषणत्वेनैव धात्वर्थस्थित्यन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया तद्गङ्गाप्रसङ्गेनाभयत्वविशेष्यतया धात्वर्थान्वयो न सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु विविगमनाविरेहेण उभयत्र भिन्नभिन्ना व्युत्पत्तिः कल्पनीया, अन्यथा भावाख्यातस्य ङीयव्युत्पत्तिविरोधेन गगन तिष्ठतीत्यादावन्वयोऽस्तुत्यत्र इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह—भावनाया इति । गगनवृत्त्याश्रयत्वरूपभावनायास्तद्वृत्तिस्थितौ बाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थः । यद्यपि निरूपकतासंबन्धेन गगनवृत्त्याश्रयत्व तद्वृत्तिस्थितायबाधितमेव तथापि प्रलये गगनेन स्वीयते न नष्टघटेन इत्यादौ नान्वयान्वयादुपपत्त्या निरूपकत्वसंबन्धेन तदन्वयो न सम्भवति निरूपकत्वस्य दृश्यनिषामकतया प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वविरहेण तत्स्य चावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक्याश्रयत्वाभावबोधस्यासम्भवादित्यत्र तात्पर्यम् । न च न नष्टघटेनेत्यतौ घटवृत्त्याश्रयताया आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे एव प्रतीयतामिति नोत्तदोष इति वाच्यम् । तथा सति न घटेनेत्यादिषु न गगनेन स्वीयते इत्यादेरपि प्रसङ्गात्, गगनवृत्त्याश्रयताया आश्रयतासंबन्धेनाभयत्व गगनवृत्तिस्थितौ सत्त्वादित्यलमधिकेनेति दिक् ।

ननु यदि भावाख्यातानां (न) सख्याबोधनत्वं तदा गगनन स्वीयत इत्यादौ वर्तमानत्वाश्रयत्वे तात्पर्याभावस्थले भावाख्यातप्रयोग एव न स्यात् प्रयोजनाभावात् । तेषां सत्त्वाबोधकत्वनिषेधे च निषेधेन सख्याबोधार्थमेव तत्तत्प्रयोग उपपद्यते इत्यत आह—एकवचन स्थितिः । वर्तमानत्वादित्यात्पर्याभावदशायांमपि गगनेन स्वीयते इत्यादावाख्यातैरुचन वित्यर्थः । साधुत्वार्थं तत्रत्यभातो साधुत्वस्यस्ये । भावाख्यातस्यभिन्वादात् विना तत्र पातोस्साधुत्वापत्त्या अन्वयाबोधकत्वप्रसङ्गात् भावाख्यातप्रयोग सप्रयोजन इत्यर्थः । न चाबोधकत्वस्यभिन्वादात्तेन साधुत्वस्यपादकत्वमिति [आश्रयनादीनां ?] स्वार्थकविचरणादीनां सम्भिन्वादात्स्यापि साधुत्वस्यपादनत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । भावाख्यातस्य सख्याबोधकत्वे वाचक भावाख्यातस्यैव उचनतायां

शक्तिश्च षडष्टम्भकम्भडेन दर्शयति-अतएवेति । भावाख्यातस्थले संख्या-
न्वयादेवेत्यर्थः । स्यापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽपीति तथाच यथेकवचनभावाख्या-
तस्य एकत्वसंख्याबोधकत्वं तदा तुल्यन्यायतया स्वापादिगतद्वित्वादितात्पर्यं
सत्ते भावस्थले द्विवचन-बहुवचनयोरपत्तिः । यदि च भावस्थले धात्वर्थगतद्वि-
त्व-त्रित्वादिसंख्यायां कदापि कस्यापि न तात्पर्यमिति न तत्र द्विवचनादीत्स्य
प्यने तदा एकत्वसंख्यायामपि तथैवेत्येकवचनस्याप्यनुपपत्तिरिति वाचकमि-
त्यर्थः । औत्सर्गिकमिति ननु...

द्विवचनादेः संभवे

किं तु शीघ्रोपस्थितिः तथात्वाभावेन शुक्तिरेत्यर्थः ।

ननु भावाख्यातस्थले यदि वृत्तिव्यापारो वा नार्थमन्दा भावाख्यातस्य बोधः
दुत्र वा भावाख्यातानेन वर्तमानत्वादिवोर इत्याहाह्वयामाद-अतएवेति । भा-
वाख्यातानां संख्याबोधकत्वविरहादेरेत्यर्थः । यथायथमिति भावदृश्यते
वर्तमानत्वं भावविनिश्चये इहसाधनत्वचेत्यर्थः । तच्च वर्तमानत्वादिकं च ।
ननु वृत्ती ध्यापारं वा तदन्वयोऽप्रवसिद्धो न तु धात्वर्थोऽतीत्य आह-तथै-
वेति । भावाख्यातस्थले धात्वर्थगतत्वेनैव वर्तमानत्वेऽहसाधनत्वप्रत्ययादित्यर्थः ।
भावाख्यातानादिहसाधनताप्रतीतिस्तु चैत्रेण पच्यतेत्यादौ विधिभावस्थले बो-
ध्या । यदि च धात्वर्थे वर्तमानत्वादिवोचो नाङ्गीक्रियते तदा चैत्रोमानाती-
त्यादौ धात्वर्थज्ञानादिगतत्वेन वर्तमानत्वबोधादुपपत्तिरिति भावः । यस्मि-
हसाधनत्वं धात्वर्थ एव सर्वत्र मणिकारमते भासते इति तदभिधानमसंगतं,
तथापि वृत्तीहसाधनतावादिमतमाश्रित्य इदञ्चकं, दृष्टान्तार्थं तदुच्यमिति मा-
न्या । ननु यथा पाक इत्यादौ घन्नादीनां प्रयोगसाधुतामारं प्रयोजनं न तु व-
र्तमानत्वादिवोरकत्वं तथा भावाख्यातानामप्यन्तु तदेव प्रयोजनं न तु वर्तमा-
नत्वादिवोरकर्तारान्यत्र आह-तद्वोचकानामिति । वर्तमानत्वावबोधका-
नामित्यर्थः । तुल्यदोऽवधारणार्थं । तथाच घन्नादिस्थले वर्तमानत्वावबोधभा-
वेन वर्तमानत्वबोधकत्वाभावः । भावाख्यातस्थले वर्तमानत्वबोधस्यानुभविक-
त्वेन न तथेति दृष्टान्तदाटान्तिकवैषम्यमित्यर्थः ।

ननु चैत्र पचनीत्यादौ प्रथमान्तपरोपस्थाप्यं येन केनापि संबन्धेनान्वयस्वी-
कारे अपचन्यपि मैत्रादौ वाटिकसंबन्धादिना पाकादुल्लूहृतिमत्त्वात् पचनी-
त्यादिप्रयोगपत्तिरेवं तादात्म्येन पाकादुल्लूहृते स्वात्मकगुणे सत्त्वाद्गुणे प-
चनीति प्रयोगापत्तिरित्यत्र आह-भावनायाश्चेति । तथाच चैत्र पचनी-
त्यादौ यदि चैत्रपदार्थं शरीरं तदा अवच्छेदकताख्याश्रयतासंबन्धेन वृत्तेरन्व-
यः, यदि च शरीरविशेषावच्छिन्नत्वात् तदर्थमन्दा समशयाख्याश्रयतासंबन्धेन
तत्र तदन्वय इति नियमः स्वीकार्यो न तु येन केनापि संबन्धेन तदन्वयः स्वीक-
र्य इति बोधोप इति भावः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नन्वेवं चैत्रेण पच्यते

तण्डुल इत्यादौ भावनायाश्चैत्रस्तिपात्रकृतेराश्रयत्वस्य तण्डुलादौ बोधेन कथं तत्र तदन्वयस्तथाच तत्र भावनाविशेष्यत्वविरदात् संख्यान्वयो न ह्यदित्यत आह—
कर्मणि पुनरिति । कर्मप्रत्ययस्थले तण्डुलादावित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाण-
प्रकारेण । ननु पचतीतिपरस्मैपदरूपात्तस्य यदा कर्तृत्वबोधे तात्पर्यविरहः, किंतु
कर्मत्वे तदा तण्डुलस्यैव भावनाविशेष्यतया संख्यान्वयित्वेन कर्तृ-संख्याया अतु-
त्वात् वृत्तीपापत्तिः । एवं पच्यत इत्यादौ कर्माख्यातस्य यदा कर्मत्वबोधे तात्पर्यं
नास्ति किंतु कर्तृत्वबोधे तदा चैत्रस्यैव भावनान्वयित्वात् तण्डुलादेर्भावनाविशे-
ष्यत्वविरदितया संख्यान्वयित्वेन कर्मसंख्याया अतुत्वे द्वितीयापत्त्या तण्डुलं
पच्यत इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह—तवेति । यैदावरणस्यैत्यर्थः । तथाच
भवन्मते यथा परस्मैपदेन नियमतः कर्तुरभिधानमिति तत्र न वृत्तीया, एवं चे-
त्रेण पच्यत इत्यादौ कर्मबोधकत्वमेव न तु कर्तृबोधकत्वमिति तत्र न द्वितीया,
तथा मयापि परस्मैपदेन कर्तृत्वं बोध्यते न तु कर्मत्वं, पच्यत इत्यादौ चा-
ख्यातेन कर्मत्वं बोध्यते न तु कर्तृत्वमिति नोक्ताविप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु पचति
पच्यत इत्यादवसाधुत्वात्कर्तृत्व-कर्मत्वबोधो मास्तु, पच्यत इत्यादवसाधुत्वात्-
स्योभयत्र साधुत्वात् एकदा कर्तृत्व-कर्मत्वबोधमादाय द्वितीया-तृतीययोरुप-
त्तिरित्यत आह—पच्यत इति । तथाच पच्यत इत्यादवसाधुतया अन्यथा वा
यथा वैकदा कर्तृत्व-स्योभयबोधकता तथा मयापीति नानिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु भावना कृतिस्तिपात्र रयोगच्छतीत्यादौ भावनाविरेहेण तद्विशेष्यताप्रति-
ध्या संख्यान्वयो न स्यादित्यत आह—भावना चेति । ध्यापारोति । मात्र-
पद कृत्स्नार्थकं, तथाच रयोगच्छतीत्यादौ पात्रार्थवृत्त्यापार एव भावना-
पदार्थ इति नोक्तदोष इति भावः । अचेतनानुरोधत्वात् रयो गच्छतीत्याय-
चेतनविशेष्यताबोधोपाधरोपाधः । ननु कर्तरि कर्मणि च यदि नाख्यातस्य शक्ति-
स्तदा चैत्रपदाख्यातपदयोर्विभक्तरूपाभ्यामेकत्र मिश्रत्वस्वरूपसामानाधिकरण्यात् न
स्यादित्यत आह—भिन्नाभ्यामिति । एकधर्मिश्रितत्वमप्रतिबन्धमिति नैयायिकै-
रन्वयप्रमाणमिति भावः । संभवदिति, भिन्नाभ्यामेकधर्मिविशेष्यता-स्योप-
जनकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यं न वार्यते न नैयायिकैरस्माभिरपि निवार्यते
वृत्ति-चैत्रत्वान्तरां भिन्नाभ्यामाख्यातपद-चैत्रपदाभ्यामेकत्र चैत्रस्य शब्दबोध-
जननादिति भावः ॥ ६ ॥

(रघु०) नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते—अत्र वदन्तीति । नैयायिकानपे लाप-
वसिद्धकृतिव्यादिनाक्यतावच्छेदककारुणात्पदेनोक्तानुक्तविभागानुकीभूतकर्तृस्म-
गतसंख्याभिधानानभिधानविधातक कर्तृकर्मतापारम्प्रेणान्वयबोधोपादानेन नियकर्तृ-
त्वाद्भावनाविशेष्य इति । समानपदोपात्तत्वेनेति । एकपदोपस्थाप्यत्वेने-
त्यर्थः । एकान्वयित्वस्य बाधकं विना नियमसिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेकपदोपस्था-

प्यानामेकार्थान्वयित्वनियमोऽप्रयोनकत्वादुपेक्षणीय इति चे-मैवम् । तथाविध
नियमस्वीकारे लाघवस्यैव प्रयोनकत्वसम्भवात् । तथाहि आख्यातपदोपस्था
न्यभावनारूपैकार्यस्यान्वयबोधार्थमवश्यं पदार्थान्तरचैनाद्युपस्थितिकल्पनमावश्य
कम् । अन्यथा पदार्थान्तरस्य चैत्रादे पदजयोपस्थित्यभावे शब्दबोधेऽभा
नापत्त्या तत्र भावनान्वयस्यानुपपत्तेः । तथा सरयाया अपि चैनाद्यन्वयस्वी
कारे पदार्थान्तरोपस्थित्यन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेवेत्युक्तनियमाम्यु
पगमः । न चोक्तनियमाम्युपगमे पचेदित्यादौ कृतिसाध्यत्वान्वितपाके सख्या
न्वयापत्तिरिति वाच्यम् । आख्यातपदज्ञानन्यसख्याप्रकारकशब्दबहुद्वित्याव
च्छिन्न प्रति चैत्रादिपदन्याख्यातपदार्थमावनाविशेष्योपस्थिते विशेष्यतासव
धेन हेतुत्वस्य कल्पनीयतयोरदर्शितापत्तेरभावात् । न च तद्याप्युपदर्शितनिय
ममङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्यथानुपपत्त्या तादृशनियमे कृतिसाध्यत्वेऽसा
धनत्वाद्यतिरिक्तत्वेनैकपदोपस्थाप्यस्य विशेषणीयत्वादिति सारम् ।

ननु भावनैव कुत्रान्वेति कुत्र नेयत्र किं नियामकं तत्राह-भावनयायाश्चे-
त्यादि । अन्वययोग्य इति । तथाविधान्वय कार्यकारणभावसिद्ध इत्यर्थः ।
तथा च कर्मत्वाद्यनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये एवात्मानार्थभावनया विशे
ष्यत्वेनान्वययोग्यत्वस्य कार्यकारणभावसिद्धतया अन्यत्र भावनया नान्वय इति
भावः । ननु कीदृशकार्यकारणभावसिद्धस्तथान्वयत्वत्राह-तत्रैवेति । भाव
नानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासवधेनाख्यातपदज्ञानतयशाब्दबहुद्वित्यावच्छिन्न
प्रति विशेष्यतासवधेन [आख्यातपदसमभिव्याहृत] प्रथमान्तनामपदज्ञानज
न्यकर्मत्वाद्यनवरुद्धार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेनेत्यर्थः । साक्षाद्भूत्वादिति । शब्द
बोधपदनयोपस्थित्यो कार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः । तथा च तादृशकार्यका
रणभावनात् तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनया विशेष्यत्वेनान्वय इति
भावः । ननुपदर्शितकार्यकारणभावे कारणतावच्छेदकज्ञोर्गो कर्मवाद्यनवरुद्धत्व
विशेषण व्यर्थम् । यदि च कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्व विशेषणमनिवेश्य तथाविधान्व
यदुद्धि प्रति प्रथमान्तपदन्योपस्थितेहेतुत्वे चन्द्र इव मुखमस्तीत्यादौ प्रथमा
न्तपदोपस्थितिविषये चन्द्रे सादृश्ये च भावनान्वयप्रसङ्गलदा प्रकृतशब्दबोधे
इतराविशेषणत्वार्थकं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं तत्र कारणतावच्छेदकज्ञोर्गो निवेशनीय
मिति विभाव्यते, तथापि तत्र पदे प्रथमान्तत्वविशेषण व्यर्थमेव, द्वितीयान्तर
दजन्योपस्थितिविषयीभूतार्थस्य शब्दबोधे कर्मत्वविशेषणतरेतराविशेषणत्वविर
हादेव तत्र भावनया अन्वयबोधार्थविशेषणसंभवात् ।

एतेन भावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासवधेन आख्यातपदज्ञानजन्यता

अध्वदित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योरक्षिपतेविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वं वाच्यते
 ननु तत्र कर्मत्वाद्यनवबद्धत्वमपि निदर्शयते तस्य निर्वाचनानुसन्धात् । न च प्रह-
 रताभ्रबोधे इतराविशेषणत्वमेव तत्, प्रहृतत्वं च प्रथमान्तपदजन्यत्वमिति
 वाच्यम् । चन्द्रवन्मुग, चन्द्रो राजते, इत्यादिवाक्यद्वयजन्यसमूहात्मन्बोधे
 चन्द्रेभाषनान्वयानुपपत्तेः । न च प्रथमान्तपदजन्यशाब्दबोधे विशेष्यत्वाभावरूढत्वे
 सति तथाभिधनाभ्रबोधे इतराविशेषणत्वमेव तदिति वाच्यम् । तथा सति
 एतारशाधर्मत्वोपरिर्गितकारणतावच्छेदकबोध्यो निरीये परस्परं विशेष्यविशेषणमपि
 विनिगमनापिरहेण कार्यकारणभावबाहुल्यस्य दुष्परिहरत्वात् तथाविधान्वयमुद्धि-
 मति स्वीयपरिषेधत्वाभावरिषिष्टप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधस्यैव कार्यकाल-
 श्रुतितया प्रतिबन्धकत्वकल्पननुचितम् । तादृशप्रतिबन्धकामासादिकारणत्वक-
 ल्पिका व्युत्पत्तिः कर्मत्वाद्यनवबद्ध इत्यादिग्रन्थेन दर्शिता । तादृशव्युत्पत्तौ
 तथाविधविशेषणानुपादाने तादृशप्रतिबन्धकभाषणत्वे हेतुत्वात्तास्या चन्द्रवन्मु-
 लमस्तीत्यादौ चन्द्रादिपदार्थं भाषनायाः अन्यप्रसङ्ग इति तत्र तदुपादानमि-
 त्यपि परास्तम् । उपदर्शितप्रतिबन्धकभाषणत्वे हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपरिषिपति-
 कारणतावच्छेदकबोध्यो पदसि प्रथमान्तत्वविशेषणोपादानस्य स्पर्धतया तत्र तदु-
 पादानसंगतद्वयनयाविशेषणस्य व्युत्पत्तौ निरीये प्रयोजनाभावादिति चेन्मैवम् ।
 तत्र तदनिरीये द्वितीयाधिमन्वन्ताद्यनेकपदैषु तथाविधोरपरिषिपतिनिष्ठकारणता
 वच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् । अहमन्वये प्रथमान्तपद एव तत्कल्पनमिति ला-
 पवत्स्योपदर्शितकारणतावच्छेदकबोध्यो पदसि प्रथमान्तत्वनिरीक्षणसंपादक-
 तया उपदर्शितव्युत्पत्तयपि तादृशविशेषणनिरीक्षणस्यावश्यवत्त्वात् । अन्यथा तद-
 नुसारेण उपदर्शितविशेषणपरिष्कृतकार्यकारणभावकल्पनाया अपयोगादिति । ननु
 भाषनाया इत्यादि ग्रन्थस्य उपदर्शितरीत्या व्युत्पत्तिरत्वे तथैवेत्यादिग्रन्थस्य
 कोऽर्थ इति चेतमनेहि-तथैवेति । तादृशव्युत्पत्त्यनुसारेण तदनुसारेणैवेत्यर्थः ।
 तथाविधप्रतिबन्धकभाषणत्वात्तादृशपदजन्यपदार्थोपरिषिपित्वादिनैरेति तु निर्गन्ति-
 तार्थः । साकाहुत्वादिति । कार्यकारणभाववाक्बाहुविषयत्वात्त्वत्पत्तौत्व-
 मिति यावत् । तथा नोक्तव्युत्पत्त्यनुसारेण उपदर्शितकार्यकारणमात्रं कस्यचित्त्वा
 भाषनाया अन्यनियम उपपादनीय इति मात्र । उपदर्शितव्युत्पत्तौ किं मान
 मिति तु नाशङ्कनीयम् । तत्रानुभवस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अन्यथा व्युत्प-
 त्तिमानस्यैवोच्छेदः स्यादिति कृतं पक्षवितेन ।

तत्रैवेति । भावनाविशेष्ये कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । ननु भावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्वीकारे चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ संख्यान्वयापत्तिः, तत्र भावनाविशेष्यविरहादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—चैत्रेण सुप्यत इत्यादिना । प्रथमान्तपदाभावादित्यस्य भावनाविशेष्यविरहादित्यप्रिमत्तनेनान्वयः । ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थ एव भावना विशेष्यत्वेनान्वेतु, तथा च तत्रैव संख्यान्वयसंभवे किमर्थमुपदर्शितस्थले संख्यान्वये इष्टापत्तिरित्यत आह—धात्वर्थस्येति । व्युत्पन्नत्वादिति । तथा च भावनाया विशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तिसिद्धस्य चैनः स्वपितीत्यादौ स्वापादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति आख्यातपदजन्यभावनोपस्थितेः विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनात्, चैत्रेण सुप्यत इत्यादेः स्वापादौ भावनायाः विशेष्यत्वेन अन्वयावोधकत्वमिति भावः । ननु भावनाया विशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वय इति व्युत्पत्तेर्भावाख्यातस्थले सक्रोचः कल्पनीयः । भावाख्यातस्थले च धात्वर्थस्य भावनाविशेष्यत्वेनान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरमङ्गीकृत्य कार्यकारणभावात्तरं कल्पयित्वा उपदर्शितस्थले धात्वर्थविशेष्यरुभावनाप्रकारकबोधङ्गीकारे अतिविरहादित्यत आह—भावनाया धाभितत्वाच्चेति । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ आख्यातार्थाश्रयत्वरूपाया भावनायाः स्वापे बाधेन तथान्वयासंभवादित्यर्थः । ननु निरूपकत्वसंबन्धेनैव तत्र तस्यान्वयः संभवतीति चेत्, तथा सति चैत्रेण सुप्यते न भेदोत्पत्त्यादौ ननर्थानन्वयापत्तेः । न च निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्य स्वापेऽन्वयसंभवात् तत्र ननर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नृत्वनियामकसंबन्धस्याभासप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानाश्रयत्वाभासस्यालीकृतया तत्र तदन्वयासंभवेनोपदर्शितानुपपत्तेर्दुर्बलात् । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ एककालीनत्वादिसंबन्धेन टरापे आश्रयत्वस्यान्वय इति नाशङ्काल्पदमपि । तत्र तेन संबन्धेन आश्रयत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षात् । मैत्रस्य जाग्रदशायां चैत्रनृत्याश्रयत्नमादायापि मैत्रेण सुप्यत इति प्रयोगप्रसङ्गाच्चेति । ननु तत्रैकवचनार्थसंख्याया अनन्वये एकवचनं व्यर्थमित्यत आह—एकवचनं त्वित्यादि । अत एव भावाख्यातस्थले एकवचनस्य साधुत्वादेवेत्यर्थः । औत्सर्गिकमिति प्रथमोपस्थितमित्यर्थः । अन्यथा तत्र स्वापादौ संख्याया अन्वयस्वीकारे स्वापद्वित्त्वनङ्गत्वे भावाख्यातस्थले द्विवचनबहुवचनारसे तत्र चेष्टापत्तिर्न संभवति, अभिपुक्तस्मरणविरुद्धत्वादिति भावः ।

१ पुस्तकत्रये ' इत्यादौ स्वापादेर्भावनाविशेष्यत्वेनान्वये बाधक (त्व) मिति भावः । इति पाठः ।

ननु भावाख्यातस्थले संख्याभावनयोरनन्वये भावतिङ्नैरर्थक्यमित्यत आह—
एवं चेति । भावाख्यातस्थले संख्याभावनयोरनन्वये चेत्यर्थः । यथायथमित्य-
त्यादि । वर्तमानत्वे लट्दर्शः, इष्टसाधनत्वं लिट्दर्शः । इष्टसाधनत्वादिकमित्य-
त्रादिपदमर्तात्तल्लट्त्विसाध्यत्वाद्यर्थकम् । ननु लिट्येष्टसाधनत्वादेरुच्यतेऽतीत-
त्वादेः कृत्रान्यवस्तानाह—तथेत्यादि । लिट्येष्टसाधनत्वं लट्त्वातीतत्वादिकं
चेत्यर्थः । ननु यथान्वये मानामात्र इत्यत आह—तथैवेति । लिट्वादिसममि-
त्याहारस्थले घात्वर्थविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकाररूपबोधस्वेवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।
इदमत्राप्येवं—चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ वृत्तिन्वं तृतीयार्थः । वर्तमानत्वं भाव
तिट्दर्शः । घात्वर्थः स्वापः । तथा च चैत्रवृत्तिवर्तमानः स्वाप इत्यन्वयबोधः
एव चैत्रेण सुप्येत्यादौ भावलिङ् इष्टसाधनत्वादिकमर्थः । तथा च चैत्रवृत्ति
स्वाप इष्टसाधनं वृत्तिसाध्यभेत्वाकारकान्वयबोधः । एवमन्यत्रापि इदमदर्शमि-
भिनन्तनीयमिति । तदर्थोक्तानामिति वर्तमानत्वान्नबोधकानामित्यर्थः ।

ननु भावनायाः प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये केन संख्येनान्वयः ? न तावदाभय-
तासंख्येन, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुले आख्यातार्थवृत्तिरूपान्-
भावनाया वाधितत्वादित्यत आह—भावनायाश्चेति । आधितत्वेन आभ-
यतासंख्येनेत्यर्थः । अन्यथैति वक्ष्यमाणपरंपर्येत्यर्थः । तथान् मात्रात्परंपरया
वा भावनाविशेष्य एव संख्याया अन्वयनियम इति भावः । नच संख्याशास्त्रि-
रिक्ताख्यातार्थमात्रस्य भावनापदशक्यतया कर्माख्यातस्थले कर्मत्वस्याप्याख्या-
तार्थतया साञ्जान्नावनाविशेष्य एव संख्यान्वयनियमोऽस्तु अलं तत्र परम्परया
नेत्यस्य निवेदानेनेति वाच्यम् । प्राचीनमते कर्माख्यातस्यापि कृत्यर्थकतया कर्म-
त्वार्थकत्वाभावेन कर्मत्वस्य भावनात्वविरहादुपदर्शितानुपपत्तेरभावादिति । ननु
यथा चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र नैयायिकमते परम्परया कर्मणि कृतेरन्वय-
स्त्वया चैत्रेण पचति तण्डुल इत्यत्रापि कथं नान्वयबोधः । एव नैयायिकमते
चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्रैव चैत्रः पच्यते तण्डुलमित्यत्रापि आभयतासंख्येन
कृतेरन्वयबोधोपपत्तिरेवं चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्र वा कथं तन्मते एवदा कर्तु-
कर्मणोर्यथोक्तरीत्या कृतेर्नान्वयः ? उपदर्शितस्थलेषु सर्वत्राख्यातपदात्कृतेरप-
रिचितसत्त्वादित्याशङ्क्यभिप्रायार्जुमाह—तथैति । वैयाकरणस्येत्यर्थः । तथान्वयबो-
धकत्वमिति । कर्तुर्कर्मणोः कृतेर्बोधकत्वमित्यर्थः । तथा च वैयाकरणमते
तादृशातादृशागाद्बुद्धित्वावच्छिन्न प्रति यादृश यादृशानुपूर्वीतान्त्वेन कारणता
नैयायिकमतेऽपि तादृशातादृशान्ताद्बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशातादृशानुपूर्वी-

ज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनाज्ञानुपपत्तिरिति भावः । तथाविधकार्यकारणभावकल्पनावीर्यं स्वयमेव स्पष्टयति—अत इति । तथाविधकार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः । न प्रयोगा इति । न तादृशशाब्दबोधजनका इत्यर्थः ।

ननु भावनायाः कृतिरूपत्वेन तद्विशेष्ये सख्यान्वयनियमस्वीकारे रथो गच्छतीत्यादौ कथं रथे सख्यान्वयः, भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह—भावना चेति । सख्याव्यतिरिक्ताख्यातार्थमात्रमेव उक्तनियमघटकीभूतभावनाशब्दार्थः । अचेतनानुरोधादिति । रथो गच्छतीत्यादौ रथादौ सख्यान्वयानुरोधादित्यर्थः । तथा चाख्यातस्य कर्त्तादिगतसख्याभिधानानभिधानाम्यामेव तृतीयादिनियमोपपत्तावाख्यातस्य कर्त्तादिशक्तिसम्युपगच्छता वैयाकरणानां मतमनादरणीयमेव लघुकृतिसक्तियादिनैयायिकनये श्रद्धधाने, गुधीभिरिति भावः । ननु नैयायिकमते आख्यातपदत्रयपदयोर्विभिन्नरूपेणैकधर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यानुभवोऽनुपपन्नः । तथा चानुभवकृतविश्रामाणा कथं तन्मतमनुमतमित्यत आह—विभिन्नाभ्यामित्यादि । तथा च तादृशानुभव एवासिद्ध इति भावः । अन्यादृशं विवृणोति । एकधर्मिनिष्ठभिन्नधर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यामित्यर्थः ।

अत्र वैयाकरणमतानुयायिनः—आख्यातस्य कर्त्तादिशक्तिकल्पने नैयायिकमतमपेक्ष्य लाघवसमवाप्तयैवोचितम् । तथाहि—तन्मते कर्त्तृप्रकारकज्ञानाभावविषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानादिघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेऽपि तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले कर्त्तृप्रकारकज्ञानाभावासत्त्वेन विषयसत्त्वैव तथाविधलौकिकप्रत्यक्षानुत्पादेन तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनाभावप्रयुक्तलाघवमतिस्तुमेव । नैयायिकमते तु तथाविधशाब्दबोधसामग्रीकाले तादृशज्ञानाभावरूपविषयसत्त्वेन विना तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनं तथाविधप्रत्यक्षवारणमशक्यमिति तत्कल्पने महद्गौरवम् । न च वैयाकरणमते कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षं प्रति तथाविधशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनावश्यकतया क्व नैयायिकमतमपेक्ष्य लाघवावकाशः ? नैयायिकमते तथाविधकल्पनाभावादिति वाच्यम् । वैयाकरणमते कर्त्तृपरिधितकाले कृतिप्रकारकज्ञानसत्त्वत्वावश्यकत्वेन तथाविधशाब्दसामग्रिकाले विषयसत्त्वैव कृतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षवारणसमवेन तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाकल्पनयोपदर्शितलाघवरथाशुष्णत्वात् । यदि च नवीनोच्छ्रूलरीत्या क्लृप्तेन निर्गते वन तथाविधप्रतिबन्धकभावहेतुत्व नाधिकमिति

१ कर्त्तृत्वम् इति पाठः ।

मन्यते तथापि तादृशप्रतिबन्धकामात्रे तयाविधप्रत्यक्षहेतुत्वसंबन्धकत्वान्न गौरवाय नैयायिकानामित्याहुः । तदपि न विचारसहै, गुरुशरीरपाकानुबूलकृत्याश्रयप्रकारकयोभ्यताज्ञानत्वतयाविधपृथक्त्याश्रयभेदज्ञानाभावत्वात्मकभाषाभावत्वादिरूपगुरु-धर्मावच्छिन्नप्रादिघटितशाब्दबोधसामग्र्यभावे अनन्तघटपटादिप्रत्यक्षकारणत्वसंबन्धकत्वपनेन नैयायिकरणमत एव गौरवसंभवात् इत्यास्तां विस्तरः ॥ ६ ॥

(जय०)—नैयायिकोक्तसंख्याभिधानानभिधानेनोक्तानुक्तिभागे संख्या-याः कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयापत्तिरेव मुख्यं बाधकमतस्तदुद्धरति—भावना-विशेष्य इत्यादि । धात्वर्थादिद्युदासाय विशेष्य इति । समानेति । तत्पदा-काङ्क्षासांनिध्यादेस्तेन पदेन सह ब्रुत्वत्तात्तदेकार्यस्वोपापरण्यस्थाप्यन्वयस्तत्पदार्थ एवेति भावः । गन्वर्गभेदेनाकाङ्क्षादेः कार्यकारणभेदात्नेदं युक्तम् । संख्याबोधे आख्यातसमभिव्याहृतप्रथमान्तजन्वोपस्थितिहेतुत्वे गौरवमाख्यतातजन्वकर्तृपस्थि-तिहेतुत्वे लाघवादिदि चेत् । लाघवात्तद्विशिष्टसिद्धौ तद्रीस्वरः फलमुस्तत्वे-नादोपत्वात् । भावनान्वयविशेष्यत्वस्यैव संख्यान्वये तन्त्रत्वाच्च । नन्वस्य वाश-चित्तस्य सार्वत्रिकनिपतप्राकृलीनत्वाभावः । एकदाऽपि भावनासंबन्धयोर्बोधा-दिति चेत् सत्यम् । इत एवाख्यरसाप्रव्यनयान्ते कल्पति 'तिदुपस्थाप्यायाः संख्याया भावनाया इय प्रथमान्तोपस्थाप्येनैवान्वयः' इति । तत्रये 'आख्यातार्थ-मायनासंख्यान्वयत्वबोधे कालेष्टसाधनत्वादतिरिक्ताख्यातार्थबोधसामग्र्येक्यात्त गौर-ववार्ताऽपीति दिक् ।

भाषान्वयबोधसामग्रीमाह—भावनायाश्चेति । विशेषणत्वेन भावनान्वयो-च्छ्रव्यादावपीति तत्र नेदं नियामकमणो विशेष्यत्वेनेति । कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । चैरस्तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिदृष्टिमत्तया दृशीतप्रथमान्तोपस्था-प्यस्य तण्डुलदेवाराणाय । न घात्रासाधुत्वात् न शान्दपीः । उदशानदशाया-स्तत्संभवात् । कर्मत्वादिविशेषणतयातुपस्थितेति तदर्थस्तेन प्राप्तस्य समनं भवती-त्यादौ पट्टधर्मकर्मत्वविशेष्यत्वेनोपस्थितेऽन्वयोपः । आदिना धृतिः स्वाहा-ज्ञापते इत्यादौ चतुर्थ्यर्थप्रथमान्तोपस्थाप्यस्य धृत्यादेर्नीलो धरोऽस्तीत्यादौ नीलादेः चन्द्र इव मुखं दृश्यत इत्यादौ चन्द्रतत्सादृश्यादेर्ब्रह्मो भुक्त्या तिष्ठतीत्यादौ काठ्यस्य साधुत्वमात्रार्थप्रथमान्तोपस्थाप्यस्य वारणार्थं चतुर्थ्यादिसंग्रहः । न च चन्द्र इव मुखमाहादयतीत्यादौ चन्द्रादावाल्हादकत्वान्वयो न स्यादित्था-प्यो च हंसीय भवत्तन्त्र इत्यादेर्दुष्टोपमात्वं न स्यादिति वाच्यम् । धर्मोपादाने उपात्तधर्मसौभोत्सर्गताया इत्यर्थतया स्वगिशिष्टाधारत्वस्य तत्रैव धात्वर्थमायनार्थ-

शया पुंस्त्वविशिष्टघात्वर्थस्य तत्रैवार्थत्वासमवेन दुष्टोपमात्वसमवात् । न चैव
 मिदानी चैत्रेण मैत्र एव दृश्यते इत्यादावेवार्थावबुद्धेऽपि मैत्रादौ भावनान्वयो
 न स्यात् । आदिना नत्रर्थतिरिक्तस्य सप्रहाद्बस्तुविशेषणत्वमात्रेणानुपस्थितत्वमन-
 वबुद्धार्थ । ललेकपोतन्यायेनान्वयबोधेऽविशेषणस्यातिप्रसक्तत्वादानुपस्थितेर्वा-
 त्तत्रेण तात्पर्यविपर्ययकम् । इत्य च चैत्रक्षेत्र जानातीत्यादावपि नानुपपत्ति । न
 चैत्रं प्रथमान्तोपस्थाप्य इति व्यर्थं चैत्रेण मुप्यत इत्यादौ घात्वर्थमारकत्वात् ।
 यदि च तात्पर्यधीर्न शाब्दबोधमात्रे हेतुस्तत्त्वे भावनाद्यन्ययतात्पर्यधिय एव तद्धे-
 तुत्वसमवादिदिति नेदं युक्तमित्युच्यते, तदा विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्त-
 त्पदानुपस्थितत्व तदर्थं । प्रथमान्तोत्ततण्डुलादिपदजन्योपस्थितेर्विरोधित्वं पञ्चि-
 तार्थं । इत्य च चैत्रस्तण्डुल पचतीत्यादौ तण्डुलपाकादिवारणायाप्याह—प्रथ-
 मान्तपदोपस्थाप्य इति तादृशपदजन्योपस्थितिहेतुत्वामिप्रायम् । विशेषणत्वमा-
 त्रप्रयोजकतत्प्रथमान्तपदान्यप्रथमान्तपदजन्योपस्थितत्व वा दलद्वयतात्पर्यम् ।

अयं भूतले धर्मो नास्तीत्यादौ भावनाया, अभावान्वयित्वं सख्याया प्रति-
 योगिगामित्वं च कुत इति चेत् । भावनाबोधेऽन पदादिपदजन्योपस्थिते संख्या-
 बोधे नभूतदजन्योपस्थिते प्रतिषेधकत्वात् । न च तत्तदनुपूर्वीज्ञानस्य तत्तद्विशेष-
 यकभावनाबोधे कारणत्वज्ञानमदृष्टत्वं तत्र कारणत्वे किमनेनेति वाच्यम् । प्रथ-
 मान्तपदजन्योपस्थितेऽपि तत्र हेतुत्वं जानतस्तां विना तद्विधेयतादिति दिक् ।

यत्तु दृश्यते चैत्रं पचतीत्यादावकाख्यातमुदेस्वतावच्छेदकीकृत्यापराख्याता-
 न्ययवारणायाख्यातोऽप्यवर्तमानत्वाद्यविशेष्यत्वार्थकं तदिति तत्र । तथाऽपि
 चैत्रो गच्छति रूपान्नित्यादेराख्यातार्थानुदेस्वतावच्छेदकरूपमदाद्यभेदबोधप्र-
 द्वापरमात्स्यार्थनिर्दिष्टेयतासाक्षिबोधन्यस्थापनात्कार्यतावच्छेदकत्वादेव नोदेस्व-
 तावच्छेदकतयाख्यातार्थमानमिति तद्वारणाप्येतदुपादानं युक्तम् । यदप्यव्ययाद्य-
 भेदेति मते स्व परवतीत्यादौ कर्मत्वादिममर्गावबुद्धस्वर्गादिवारणाप कर्म-
 त्वादिममर्गानवबुद्धत्वार्थकं यदिति तदिति न । नरकं याति न ररित्वादानन्व-
 यारणे । अथ एतद कर्मत्वे कृदमित्यप्याह ।

नन्वेव मायप्रत्यक्षरूपे भावनाशियेत्पामत्रा सख्यान्वयो न स्यादत्राह—चैत्रे-
 षेति । चैत्रेण मुप्यत इत्यादौ भावनाशियेत्परिहादनन्वियैव सख्येत्यन्यप ।
 भावनाशियेत्परिहादे हेतुत्रयमाह—प्रथमान्त इत्यादि । भावनाप्रकारबोधे
 प्रथमान्तपदजन्योपस्थिते हेतुत्वमिति भावः । ननु भावनाख्याताजन्ये तद्विधे सा-
 ख्येत्यन्ये तु घणुबुद्ध्यापिपिन्नुवाच्ये इत्याह—वात्वं श्येति । विशेषणतय

भावनाशाब्दबुद्धौ धात्वजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य पचतीत्यादौ ऋतस्वात्तसंकोचा-
 न्यादृशकल्पनयोरनौचित्यमित्याशयः । अनुभवसत्त्वे नानौचित्यमित्यनाह—भाव-
 नाया इति । नन्विदममुक्तमाद्ये परपरया स्वापप्रयोजिनायाः कृतेः सभवादु-
 भयनाश्रयत्वस्य साध्याज्याद्रावनाया ध्यापारमात्रोपलभकत्वस्य स्वरमेव धाच्य-
 त्वादन्वया चैत्रः स्वपिति, गगन तिष्ठतीत्यादावपि संख्यान्वयानापपेस्तया च
 चैत्रनिष्ठकृतिजन्यः स्वाप इत्यर्थः । तत्र निष्ठत्वं तृतीयायाः कृतिराख्यातस्वार्थो
 जन्यत्व सवन्धोऽस्तु वा चैत्राश्रितः स्वापो गगनाश्रिता स्थितिरित्येवार्थः ।
 चैत्राद्यन्वितस्वात्प्रातार्यस्य आश्रयत्वनिरूपकतया स्वापाद्यन्वयादिति चेत् । न ।
 बाधितत्वादित्यस्यानुभवबाधितत्वादित्यर्थात् । चैत्रः स्वपितीत्यादौ हि धात्व-
 र्थस्य नामार्थे साध्यादनन्वयादन्वयानुपपत्त्याश्रयत्वाद्दौ लक्षणा स्वीकृता । नन्विद
 तस्वीकारे बीजमत एव मुप्यत इत्युक्त्वा गगनेन स्थीयत इत्युक्तम् । अत्र
 मुख्यार्थस्यासंभवाद्गणायामन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यस्य चावस्थापेक्षितत्वाधेनाश्रितः
 स्वाप इत्यादावाश्रितत्वं तु तृतीयायाः । रथेन गतमित्यादौ तत्र तदर्थत्वस्य श्लु-
 त्वात् । नन्वेवमनुभवविरोध इत्यनाह—अत एवेति । संख्यान्वयादेवेत्यर्थः ।
 अनुभवस्यसिद्धोऽन्वयासिद्धत्वाद्यनुभवार्थं द्विवचनाद्यापचेरिति भावः । औत्स-
 र्गिकमिति साधुत्वार्यं प्रथमपठितमेकवचनमेव कल्प्यत इत्यर्थः ।

नन्वेव भावतिहामानर्थक्यं स्यादनाह—एवं चेति । भावस्थले भावना-
 सख्ययोरनन्वये चेत्यर्थः । गथायथमिति । लडादेर्वर्तमानत्वादेरिष्टसाधनत्वादी-
 त्वर्थः । ननु पचति पचेतेत्यादौ भावनत्यामेव वर्तमानत्वाद्यन्वयात्तस्या अभावे
 अत्र वर्तमानाद्यन्वयः कुत्रेत्यनाह—सचेति । तथैवेति । इदमुपलक्षणं जानाति
 शिष्य जानीयात् तिष्ठति कारया तिष्ठेदित्यादौ धात्वर्थवत्तदन्वयभौज्यात्पचतीत्या-
 दावपि तथैव । न चारम्भमात्रकाले तव यत्नसत्त्वे पाकाभावात्तन्तीति न स्वाद्य-
 दननिवृत्तौ पाकानुवृत्तौ तत्रापि तदनापत्तेः । स्थूलकालेन समाधानं तुल्यमिति
 बोध्यम् । अत्र वर्तमानत्वं विद्यमानकालकृतित्वम् । अतीत्यर्थं विद्यमानत्वंस-
 प्रतिपोगिकालकृतित्वम् । उपस्थित्य विद्यमानकालकृतित्वमात्रभावप्रतियोगिकाल-
 कृतित्वम् । विद्यमानत्वं च तत्तत्प्रयोगाधारत्वम् । प्रयोगो नाम तत्तदर्थोप-
 स्थित्यनुभूतो व्यापारो लिप्युच्चारणसाधारणः । तत्र च तदादेर्द्विस्त्वबल्लडादेः
 शक्यताच्छेदकतत्कालानुगमनम् । तथा च लडादिकं प्रयोगाधारकालकृतित्यादौ
 शक्तमित्यादात् इतिग्रहः । अस्तु वा तत्तत्कालकृतेरेव शक्तिः । उभयपन्नापि
 शाब्दबोधो विधिष्वेवेत्यतीतपाकइत्यादिमति न पचतीत्यादीनांनुपपत्तिः । पच-
 तीत्यादितः कालत्वेनैव विद्यमानकालो भासत इति कालकृतित्वत्वेनैव शक्तिः ।

न पचतीत्यादी तत्कालवृत्तिवेन निरूढलक्षणम् । न चैवं पृथ्यादेरपि स्वामित्वादी शक्तिर्नेदं चैत्रस्येयादी निरूढलक्षणेत्यस्त्विति वाच्यम् । तत्र स्वामित्वादे स्वत्वादितो गुरुत्वादित्यन्ये । प्रागभावध्वंसविशिष्टकालवृत्तित्ववर्तमानत्वमित्यन्ये । अत्र वर्तमानत्वघटकतया कालभावे प्रयोगाधारत्वस्य शनबुद्धिरस्यत्वादेरपि शक्यतावच्छेदकघटकतया स्वातन्त्र्येणैव वा तत्रम् । वस्तुतः पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञान स्वाधिकरणवृत्तितत्कालवृत्तिपाकवृत्त्यादिबोधे कारणम् । नात पूर्वेण पचतीत्यादिप्रसङ्ग । एवमपचदियाद्यानुपूर्वीज्ञानस्य स्वाधिकरणनिष्ठध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिपाकवृत्त्यादिबोधे हेतुत्वाभावापचदित्वादिप्रसङ्ग । इदं चानुवादातिरिक्तस्थले, तत्र च हृतप्रयोगाधिकरणकाल एव भावते तेन जगतः पितरो वदे इत्यादावाधुनिकानुवादे न दोषः ।

इदं तु बोध्यं न पचतीत्यादी वर्तमानवादिक् नत्रथ एवान्वेति न कलञ्जमश्वदेदित्यादी विध्यर्थवत् । नात पचत्यपि न पचतीत्यादः प्रामाण्यम् । न वा सिद्धमत्र न पचतीत्यादी प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । नश्यति नङ्घति नष्ट इत्यादी वर्तमानानामगतातीता चोत्पत्तिर्यथायथमर्थः । कालविशेषादिश्रोतृत्वावन्वेति । नातश्चिरनष्टे नश्यति श्रोभाविनाशके परश्चो नङ्घतीति प्रयोगः, नवा नष्ट इत्यस्यायोग्यत्वनाशस्यातीतत्वाभावादिति बोध्यम् ।

तदबोधकानां वर्तमानत्वाद्यबोधकानाम् । प्रयोगेति । कचलधातोरसाधुत्वादिति भावः । मात्रेणार्थसाधुताव्यवच्छेदः । वैयाकरणेषु स्तोत्रपाकस्तोत्रपाक इति द्विविधप्रयोगदर्शनात् क्रियाविशेषणतया स्तोत्र, घनाद्यर्थविशेषणतया स्तोत्र इति ध्रुत्वादयतो घनादीनामपि धात्वर्थतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नन्वेव पच्यते तण्डुल इत्यादी कर्माख्यातस्थलेऽपि तण्डुलादी भावनाया बाधितत्वेनानन्वयात्सख्यावयो न स्यादत आह—भावनाया इति । अन्यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण तथा च तत्र भावनावय इति भावः । तत्र वैयाकरणस्याख्यातमात्रेण कर्तृबोधे यन्नियामकं तन्ममाश्रयत्वेन भावनाबोधे नियामकम् । तवा मनेपदत्वेन कर्मबोधे यन्नियामकं तन्ममान्यथासवधेन भावनाबोधे इत्यर्थः । नियामकानभिधाने दोषमाह—अत इति । मैत्रेणेति । यगादिसहकारस्य कर्मबोधे इवा यथावयबोधे नियामकत्वादिति भावः । न च पचतीत्यत्र परस्मैपदस्य कर्मणि शक्यत्वाभावात्कर्मकर्तृसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वाच्च कर्मबोधसमये मम यत्र न सहकारिताकलनमिति वाच्यम् । पच्यते इत्यतः कर्तुरबोधकादपि कर्मणो बोधप्रसङ्गाच्चैत्रेण पच्यते इत्यतः कर्तुरबोधकादपि

अथ तण्डुलं पचति चैत्रः इत्यादावाश्रयतया
चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः मैत्रेण पच्यते तण्डुल
इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयनयेति चेत्, रथेन
गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभिधानेका

कर्मणो बोधप्रसङ्गाच्च । मम यगादिसङ्कारेण कर्तुरगोधस्तावथाश्रयतया
कृतेरप्यगोध इत्याह—तण्डुलमिति । तथैकदा कर्तृकर्मोभयनोभवन्ममाप्ये-
कदाश्रयतातदन्यससर्गाभ्या न बोध इत्याह—मैत्रः पश्यत इति । ननु यत्र
व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा तत्र भावनान्वयामावात्सल्यान्वयो न स्यादत
आह—भावना चेति । अत्र व्यापारपदमाख्यातसामान्यवृत्तिविषयपर, तेन
जानातीत्यादिषाधारण्यम् । अचेतनेति अचेतने सख्यान्वयानुरोधदित्यर्थः ।
अत्राचेतनपदमपि तादृशाख्यातान्वयिपर, तेनाश्रयताधारण्यमिति बोध्यम् ।

नन्वाख्यातशब्दादिपदयो सामानाधिकरण्यामेवावति वाधके एकधर्मिसक्ति-
साधकमिति प्रकृते कर्तृकर्मणो शक्तिसिद्धिरिति वैशारण्योक्त प्रत्यान्वये—
भिन्नाभ्यामिति । अत्रैकधर्मिनोपपत्तत्वं षटो षट् इत्यादावप्येकषट्स्मारनेऽस्ति ।
न चान सामानाधिकरण्याव्यवहार इत्यत आह—भिन्नाभ्यामिति । तादात्म्येन
स्वार्थान्वितार्थशाब्दबोधाननङ्गत्वमिति फलितम् । तेन नीलो षटो गुणवद्वयमिति
द्रव्यषटयोपि व्युदास इति बोध्यम् । नन्वत्र बोधकत्व शक्त्या शक्तिलक्षणाव्य-
तरत्वेन वादे असिद्धमिति, द्वितीये लक्षणयाऽपि निरुक्तसामानाधिकरण्यासम्भ-
वान् तत्रो धर्मिसक्तिसिद्धिरित्याह—संभवदिति । न वार्यत इति
कृत्वा नृक्तर्पासीति शेष । शक्तिसिद्धौ सामानाधिकरण्यादिद्विर्पिति तस्मिंश्च
तज्ज्ञानाच्छक्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयो नाशङ्क्य । विनाऽपि सामाधिकरण्यामात-
वाक्यादितस्तज्ज्ञानसम्भवात् । अन्यादृदा तादात्म्यानन्तभावेन स्वार्थान्वितार्थ-
बोधकत्वमात्रमित्यन्वये । अत्र शक्यताबन्धेदके शक्तेरभावेकैर्नर्थ शक्तिर्ननु कृता-
वन्तत्वादित्येके । नैतद्गुण, शक्यताबन्धेदकत्वस्य कृतित्वविशिष्टे कल्पनायां
गीर्वादित्यपरे ॥ ६ ॥

(मयु०) कर्मणि प्रवरण्यया, इत्यप्यप्याशब्दार्थं निषेधितुं चकृते—अयेति ।
कथमिति केन सन्धेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः । उत्तरपति—विषयतयेति ।
उत्तर निराकरोति—रचनेनेति । कथमाख्यातोन्मितया गमनापदवृत्त्या-
पाररूपाया भावनाया निषेधो ग्रामादिरित्यर्थः । तत्र गमनादनुभवापारण्य
नोदनादुत्पत्त्याद्यदिमिति भावः ।

गतिः । अत्र प्राञ्चः—मैत्रेण पच्यते तण्डुलइत्यत्र मै-
त्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषयपा-
कजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षात्पर-
म्परया भावनाया विशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते ग्राम
इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली
ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्राम इति ॥७॥
मैत्रनिष्ठेति । अत्र निष्ठना तृतीयार्थं, सा चाख्यातार्थभावनान्वयिनी,

विषय इत्यत्र विषयत्व ससर्गं । पात्राकर्मण्यपि तण्डु-
लपाकभावनाविशेष्यत्वस्य सत्त्वात् तत्रापि मैत्रेण पच्यत इति प्रयोगप्रसङ्गात्,
कर्मण्यतस्थे फलप्राप्तप्रतीतेरुभयसिद्धत्वाच्चाह—मैत्रनिष्ठेति । अत्रापि
निष्ठत्व तृतीयार्थं, भावना आख्यातार्थं, नतु निष्ठत्व ससर्गं, भावना तृतीयार्थं ।
समानपदोपात्तत्वेनाख्यातार्थभावनाविशेष्य एव तदर्थसङ्घान्वय इति प्रागुक्त-
व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । भावनाविषयत्व च भावनाविषयकत्व(?) भावनाजन्यत्वमिति
यावत् । अथवा पाकत्वरूपेण मैत्रकृतिविषयचैत्रनिष्ठकृतिजन्यपाककर्मण्यपि
तण्डुले मैत्रेण पच्यतेऽयं तण्डुल इति प्रयोगापत्तेः । फलमपि कर्मण्यतार्थं,
फलत्व कार्यत्व, प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावादिमत्त्वमिति यावत् । अत एव
व्यापारतो भेद, जन्यत्व शाब्दिक च ससर्गं । पदानां स्वार्थान्वयपुटितपदार्थां
न्तरावोचकत्वव्युत्पत्तेश्चात्र नादर, स्वर्गकामो यजतेत्यादौ विध्यैष्येष्टसाधनत्व-
कृतिभ्यां पुटितस्य धात्वर्थस्य घटो भविष्यतीत्यादावाख्यातार्थवर्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वाश्रयत्वाभ्यां पुटितस्योत्पत्तिरुपधात्वर्थस्य चावयवाभ्युपगमेन तद्व्यु-
त्पत्तेरसावधिकत्वादिति भावः ।

नन्वेवमाख्यातार्थभावनात्वविशिष्टविशेष्य कथं तण्डुल भावनात्वस्य प्रयत्न-
व्यापारत्वादिरूपतया फलत्वस्यातथात्वादिरित्यत आह साक्षादिति । पूर्व
साक्षात्पर परपर्येत्यर्थः । रथनिष्ठेति । अत्रापि शाब्दिक जयत्वमड्डुल
स्वञ्च ससर्गं, फलस्य व्यापारजन्यत्व धात्वर्थद्वारा तत्प्रयोज्यत्व, निष्ठत्व तृती-
यार्थं, अवयवस्य धात्वर्थगमने नतु व्यापारे अथदीययामगमनाड्डुलनोदना
दिमिति विश्लेष्यपि रथे अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः । अत एव
प्रागेव रथनिष्ठव्यापारजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यत्रयो नोक्तः । व्यापा-
रविशेष्य इति । परंपरया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशेष्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(राम०) नतु भावनाविशेष्य यदि सख्यान्वयस्तदा कर्मप्रत्ययस्थले भावना-
विशेष्यन्वयिरहादाख्यातार्थमख्यातव्यपित्वावुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते—अथेति ।
भावनाविशेष्य इति, आख्यातार्थमख्यातार्थं च स्यादिति शेषः । कथमित्यत्र

भावनाविशेष्य इत्यनुपपद्यते । अत्रान्तरमाशङ्कते—विषयतयेतीति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलभ्रैप्रकृतिपाकभावनविषय इत्यन्वयो वाच्यस्तापाच तत्र तण्डुलस्य भावनविशेष्यत्वेनाख्यातार्थसंख्यानवदित्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । रथेनेति । रथहतेर्मनानुबुद्ध्यापाररूपभावनयाः सत्येऽपि तस्या नोदनादिरूपतया निर्विषयत्वेन तद्विषयत्वान्वयासंभवादित्यर्थः ।

सचेतनवर्तुक्रियास्थले सर्वत्र तात्पर्यभेदेन द्विविधान्वयवोधं प्रदर्शयित्वा तत्रवर्तुक्रियास्थले एकविधमन्वयं प्रदर्शयिष्यति—मैत्रेणेत्यादि । ‘पाक- भावनाविषय इत्यस्य वक्ष्यमाणतण्डुल इत्यनेनान्वयः । मैत्रनिष्ठेति । अत्र निष्ठत्वं वृत्तीपार्थः, भावना आख्यातार्थः, विषयत्वं जल्पत्वं च संसर्गः, कलमात्मनेपदार्थः, आङ्गित्वाभयतररूपं संसर्ग इत्यर्थः । साक्षादिति प्रथमबोधो- स्तरेण, परम्परयेति द्वितीयबोधोस्तरेणेति । अचेतनवर्तुक्रियास्थले एक- विधनेवान्वयं दर्शयति—रथेनेति । व्यापारविशेष्य इति । तथाच पर- म्परया भावनविशेष्ये ग्रामे संख्यान्ययो नानुपपन्नः साक्षात्परम्परया वा भावनविशेष्यत्वमात्रस्याख्यातार्थसंख्यान्यनियामकत्वादिति भावः । एवमन्य- नापि कर्मप्रत्ययस्थले ॥ ७ ॥

(रूप०) कथमिति । केन संबन्धेन भावनाया विशेष्य इत्यर्थः । सिद्धान्ती शंक्ते—विषयतयेति । [अन्वयश्चास्य कथं पदार्थकदेशे भावनाया विशेष्ये] तथा च चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलो विषयतासंबन्धेन भावनविशेष्य इत्यर्थः । सविषयव्यापारैति । सविषयव्यापारानभिधानस्थल इत्यर्थः । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ नोदनाख्यसंबन्धोक्तव्यापारस्याख्यातार्थ- तया तस्य च निर्विषयतया विषयतासंबन्धेन ग्रामादावन्वयामात्रेण उपदर्शितरी- तेत्यन्तासंभवदुक्चिनेति भावः ।

मैत्रनिष्ठपाकभावनेति । मैत्रनिष्ठा या पाकानुबुद्धिभावनः तद्विषयस्तण्डुल इत्यर्थः । तण्डुले तथाविधभावनविषयत्वं भावनोद्देश्यफलकत्वं कर्माद्यातस्थले कर्मस्यप्रकारककर्मविशेष्यकबोधस्यानुभवविषयत्वे स्यात्—मैत्रनिष्ठेति । प्रती- यत ह्यनीति तादृशान्वयजन्यबोध इति शेषः । साक्षात्परम्परयेति । अत्र बो- पदर्शितबोधद्वयानुरोधेन तथा चैत्रहिरकोनादानमिति ध्येयम् । रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामे भावनान्वयप्रसारमाह—रथेन गम्यते ग्राम इत्यादिना । तथा च कर्माख्यातस्थले भावनाया धात्वर्थेऽन्वयः, क्वचिद्विषयतया अत्रचित् जन्यतया कर्मणि तु परम्परयेति भावः ॥ ७ ॥

(अप०) कथं केन संबन्धेन भावनविशेष्य इत्यनुपपद्यते । उत्तरं— विषयतयेति । सविषयेति । तत्रानुबुद्ध्यापारस्य नोदनात्मकसंबन्धोक्त विष- यत्वाप्रसिद्धेरेति भावः ।

नन्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्व-
मात्रं तृतीयार्थोऽस्तु संख्यामात्रं वा, संबन्धस्तु पच-

सविषयनिर्दिश्य व्यापारभिधानभेदेन सिद्धान्तयति—अत्र प्राञ्च इत्यादि
मैत्रनिष्ठेति । निष्ठत्व तृतीयार्थं संसर्गो वा पापान्वितारयातार्थभावनायां
सते । विषयत्व तु भावनाया कर्मणि ससर्ग इति बोध्यम् । ननु कमाख्यात
क्रियाजन्यफलरूपकर्मत्वप्रकारान्वयबोधस्यानुभविक्त्वानेद युक्तमत आह—
मैत्रनिष्ठ इति । अत्र मैत्रनिष्ठत्वस्य तत्संसर्गेण मैत्रस्य वाऽऽख्यातार्थभावना
तस्या धात्वर्थे तस्य फले इत्यादिकं बोध्यम् । न वेव भावनाविशेष्ये सख्यान्व
इति व्युत्पत्त्या भङ्ग इत्यत्राह—साक्षादिति । प्रथमे प्रकारे साक्षात्, द्विती
धात्व्यादिना परपरयेति बोध्यम् । रथनिष्ठेति । रथनिष्ठत्वस्य धात्वर्थे गम
नेऽन्वयो नत्वाख्यातार्थव्यापारे, रथस्य गमनेऽन्यदीय इत्यादिना निरस्तत्वात्
धात्वर्थनामार्ययोर्भेदेनावस्थाप्युपगतत्वात् । धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे तत्
फल इत्यादि बोध्यम् । एतेनात्रापि कर्मत्वप्रत्ययानुरोधेघाद्रथनिष्ठव्यापारान्वयगम
नजन्यफलशालीत्यन्वय इत्यपास्तम् । पूर्वोक्तप्रकारेण फले व्यापारस्य स्वान्वय
धात्वर्थनयत्वेनाव्याप्तात्त्वर्थान्वयत्वस्य संसर्गतया फले लभ्यात्कर्मत्वलभ इत्य
मिष्येत्वैव क्षीणितिवृत्ता प्रकारभेदो नात्र लिखित इति बोध्यम् । व्यापार-
विशेष्य इति । परपरयेत्यादि । अत्र नरीनोक्तकर्तृत्वस्य त्रीयबोधानुसारेण रथ
निष्ठगमनान्वयफलशालिग्राम इत्येव युक्तम् । न च व्यापारप्रवरो आख्यातार्थ
व्यापारस्याप्यभावात्सख्यान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । जानातीयाद्यनुरोधे
नाश्रयत्वादेरपि भावनापदेन तत्र ग्रहणात् । अत्र निष्ठत्वस्यैव भावनार्थत्वात् ।
न चाश्रयत्वस्याख्यातार्थतया भावनात्वे फलस्यापि तत्रात्तदुल्लेखमादे साक्षादेव
फलविशेष्यत्वात्परपरयेत्याद्युक्तमिति वाच्यम् । वर्तमानत्वादीप्रमाधनत्वा
दिप्रार्थनादिव्यावृत्तये भावनापदस्याख्यातसामान्यगृहीतविषयपरत्वेन व्याख्यात
त्वात् । आश्रयत्वादी लक्षणाया आर्यातमामान्वीयत्वेऽपि पचतीत्यादी मुख्यार्था
वाधानापर्याभावान् तद्वोध । भविष्यसामीप्ये वर्तमानेत्याद्यानुशासनिकी
लक्षणा तु न सार्वत्रिकीति प्राचाभाशय । इदं तु बोध्यम् । माझापरपरया
भावनाविशेष्यत्वं । धात्वर्थोदिमाधारणमत एव नव्यनये तत्राग इति ॥ ७ ॥

(मधु०) प्राचा मते दूषणाभिधानपूर्वकं मतातरमाह—नन्यास्त्विति ।
भावना यत्र । आदिपदान् व्यापारत्वविशिष्टपरिग्रहः । संख्यामात्रं चेति ।
संबन्धेन पचने इत्यादमित्यादि । संबन्धस्तु निष्ठत्वरूपत्वपक्षः ।

तीत्यादाविव वाक्यार्थः । अस्तु च फल-कर्मणोरपि
संबन्धस्तथा फलं तु कस्यार्थः । न च तदपि तथा,
प्रकारीभूय भास्मानत्वात् । फलावच्छिन्नक्रियाया
घात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफलालाभात् विशेष्य-
विशेषणभावविपर्ययस्यावश्यकत्वात् । तस्मात् फ-
लमात्मनेपदार्थः, इत्थं च आख्यातोपस्थापिताया

भावनायाः क्रियाविपर्यय्याः फलेऽन्वये फलस्य क्रि-
याक्यार्थे 'ससर्गमयांश्चा टम्य' । एतेन गम्यते इत्यादी पुनराधेयत्वं तृतीयाविभ-
क्तेरार्थं, नामार्थं-घात्वर्थयोर्भेदान्त्वयत्प्राप्त्युत्पत्तत्वात् । न च चैत्रेण पच्यते इत्य-
प्राधेयत्वस्य संसर्गत्वे चैत्रं पच्यते तण्डुल इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम् ।
साहस्रान्त्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात् । चैत्रं पच्यते तण्डुल चैत्रो पच्यते
तण्डुल इत्यादी द्वितीयापुपस्थिताधेयत्वाद्यन्वयाभावेन त्वयापि आप्तेयत्वं तृती-
योपस्थाप्यत्वस्य निषान्करयावश्यं वक्ष्यत्वादिति भावः । फलकर्मिति ।
सम्बन्ध शक्तिरूपः । तथा वाक्यार्थः । अपिशब्दात् क्रिया फलयोग्यांसारम्भ-
टयोः सङ्गस्य । तत्रापि जन्यत्वस्य वाक्यार्थत्वात् । न चेति । तदपि फल-
मपि । तथा ससर्गं । तथाच भैरवनिष्ठवाक्यभावनावान् तण्डुल इत्यादिरन्वयबोधः ।
स्वगम्यत्वपर्यय विपर्ययवियान् यवत्वं वा सम्बन्धं ननु भैरवनिष्ठभावनाविप-
र्ययात्कशालितण्डुल इत्यन्वयबोधः । अतो घात्वर्थं-नामार्थयोर्भेदान्त्वयत्प्राप्त्यु-
त्पत्तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

ननु फलावच्छिन्नक्रियाया घात्वर्थत्वात् घात्वर्थं एव फलमित्यत आह-फला-
वच्छिन्नेति । विक्रिन्ति-मयोगात्प्राप्तमकटविक्रितेत्यर्थः । वैशिशिष्य च जन्यज-
ननभासः । क्रियाजन्येति । पच्यते तण्डुल इत्यादी पात्रजन्यफलशाली तण्डु-
ल एतेन गम्यते ग्राम इत्यत्र एतनिष्ठगमनज यकलशाली ग्राम इति बोधस्यात-
मवसिद्धस्याभासप्रसङ्गादित्यर्थः । विशेष्य विशेषणभावेति । पद्विक्रिन्ते
हृत्तिष्ठस्तद्विक्रिन्तेत्यर्थेन पदेन बोधनादिति भावः । इदमप्युक्तं, घात्वर्थं-ना-
मार्थयोर्भेदाविपर्ययत्प्राप्त्युत्पत्तत्वात्, इतरविशेषणत्वोपस्थितत्वात्प्राप्त्युत्पत्तत्वात् विशेषण
त्वेनान्वयत्प्राप्त्युत्पत्तत्वात् । घात्वर्थकदेशस्य कर्मणि साध्यादन्वयासम्भवात् फल-
त्वेन फलाभावप्रसङ्गात्, विक्रिन्ति-सयोगत्वाविरूपेण फलस्य भात्वर्थतावच्छेद-
कत्वादित्यपि बोध्यम् । आत्मनेपदार्थ इति ।

एतावत्पर्यन्तं प्राचीनमतविरोधेन तद्रूपमिति-इत्ये चेति । भावनायाः क-
स्य, एतावत् पच्यते तण्डुल इत्यादा, तथाच तत्र पात्रविपर्ययवृत्तिजन्यफलशाली

तथाच यथा कत्राख्यातार्थभावनान्वये कर्मतापनप्रवृत्तप्रयमान्तपदोपस्थाप्यत्वं
नियामकः तथा तिरुधर्मसंख्यानव्येऽपीति भावः । एतच्च प्राचीनग्रन्थानुरोधेनो-
क्तम् । तत्र आख्यातार्थभावनान्वये तदर्थसंख्यान्वय इति नियमं यत्रत्या-
पारत्वविशिष्टस्यैव भावनानुपदान्तया विशिष्य व्याख्यातत्वान् । वस्तुतस्तु भाव-
नापरं व्यापारत्वविशिष्टस्यैव वर्तमानत्वत्वादीदृशाभनत्वत्वादीनराख्यातप्रतिपाद्य-
ताविच्छेदप्रकारवमंत्रावरूपभावनानुरविनिष्ठत्वरूपेण कलत्रविशिष्टस्याप्युपलब्धं,
तथाच भावनान्वयविशिष्टविशेष्ये संख्यान्वय इत्येव नियमो व्याख्यान इति
बोध्यम् ॥ ८ ॥

(राम०) कस्यात्मनेपदार्थत्वं व्यरस्थापयितुं न्यमत्तं दर्शयति—
नप्यास्त्विति । तत्र कलत्रस्य पदान्तरालम्ब्यत्वं दर्शयितुं भावनानुरोधादि क-
र्मार्थ इत्यन्तं, चैत्रनिष्ठभावनानुरोधादि भावनानुरोधादि कर्मार्थ इत्यन्तं, चैत्र-
मानत्वपरिग्रह । आधेयत्वमात्रमिति, मात्रपदेन इति परच्छेदः । ननु चैत्रेण
पच्यते तदुक्त इत्यादी आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चैत्र पचति तदुक्तमित्यादी
यागन्तोऽर्था आद्रबोधविषयास्तादृशिकपदाधेय आद्रबोधविषयत्वापत्तिस्ताथा-
सादृश्यविशेष । कर्मप्रत्ययत्पठे यागन्तः पदार्थो भासन्ते तावत्तमसंख्या
एव पदार्थः कर्मप्रत्ययत्पठेऽपि भासन्ते इत्यस्य सर्वसिद्धत्वादित्यत आह—
संख्यामात्रं वेति । मात्रपदेनाधेयत्वव्यच्छेदः । ननु तृतीयार्था आधेयत्वार्थं
पचतामसं इति चैत्रनिष्ठत्वस्य द्वयोः काम इत्यत आह—सम्बन्धस्त्विति ।
चैत्रत्वोत्पत्तिरूपस्य पचन्त्यन्वयापेक्षः । पचतीत्यादाविति, यथा चैत्रे पचन्-
तुल्यत्वेनाधेयत्वस्य संगमोक्तया चैत्रेण पच्यते इत्यादी चैत्र—हृत्पदोपस्थापयतामामं
इति तस्य पदाधेयत्वविशेष्ये न धत्तिरिति भावः । फलेति पात्रकल्पकविशि-
त्यादि—तदुक्तमित्यर्थसंज्ञेयत्वात्पत्त्यस्य संगमोऽपि वाक्यार्थ इत्यर्थः । पात्रपा-
थत्वं च तत्तत्पदार्थाङ्गादित्यन्वयः । तदपि कर्ममपि, तथा संगमोऽपि
वाक्यार्थः । प्रकाशयति । तथाच कलत्रपदार्थोपादानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु कलत्रविशिष्टव्यापारत्वोपपत्त्यस्य एव कलत्रात् इत्यत आह—कलत्र-
विशिष्टमिति । विनोक्तमिति, यादृशविशिष्टो व्यपदेशः तत्तत्पदान् तादृशविशि-
ष्टार्थं पदाधेयत्वस्य अन्यथाविग्रहान् । तथाच कलत्रविशिष्टव्यापारत्वोप-
पत्त्यात्वात् कलत्रविशिष्टव्यापारत्वोपपत्तेऽपि कले विप्राकृत्यत्वात्काम एव एषादिति
भावः । नन्वेवं कलत्रात् एव न एषादित्यस्य दूषणमाह—तस्मादिति । चैत्रेण
पच्यते तदुक्त इत्यादी कलत्रस्य पदान्तरालम्ब्यत्वात् इत्यर्थः । आत्मनेपदार्थं
इति । आत्मनेपदत्वव्यच्छेदेन कले कतिरिति भावः । अन्वयत्वं च तत्तत्पदा-
नुरोधादि पदार्थोपपत्त्य इत्यादि कलत्रोपपत्तेः तस्यापि प्रमाणत्वात्तदपि
प्रमाणत्वेन कलत्रविशिष्टव्यापारत्वोपपत्तिरिति भावः ।

कर्मप्रत्ययत्पठे तृतीयार्थत्वेत्यस्य इति न्यमत्तं प्रमाणविशुद्धतापत्त्यर्थं इति

रन्वय इति प्राचां मने दूषयति-इत्यञ्जेति । कर्माख्यातगण्डे षडभ्यामे
 पदार्थत्वे इत्यर्थः । षडभ्यामनेपदार्थत्वामात्रे कले भावनान्वय एव नास्ति ।
 तद्विचारवान्तांतीर्नात्वं चेत्यस्य नातुपगनिरिति भावः । आख्यातेति । चैवे
 पच्यते तण्डुल इत्यादी चैववृत्तिपाकभावनाप्रयोज्यकण्डशादी तण्डुल इत्यन्व
 र्वाकार इत्यर्थः । न ह्यभ्येतेति । तथाचातुभयविरोर इति भावः । ननु चै
 वृत्तिभावनाविषयपाकजन्यकण्डशादी तण्डुल इत्याकारक आख्यातार्थभावन
 विषयकः शाब्दबोरो वाच्य इत्यन आह-भावनेति । आख्यातार्थभावनेत्यर्थे
 अन्यये अन्यवर्वाकार । तितुपस्यापितेति कर्माख्याते चैवस्तण्डुलं पचनी
 त्यादी चैवस्तण्डुलकर्मकपाकातुलवृत्तिमानितदन्वयबोरान्तर च घात्वर्थविशेषण
 कस्वार्थवृत्तिविशेषणान्वयबोरजनकत्वव्युत्पत्तिः कृमा मा च भण स्यात्, यदि
 चैवैव पच्यते तण्डुल इत्यादी आख्यातार्थवृत्तिविशेषणको घात्वर्थपाकविशे-
 ष्यकथेनवृत्तिभावनाविषयपाकजन्यकण्डशादी तण्डुल इत्याकारकान्वयबोरः स्वी-
 क्षियत इत्यर्थः । ननु पचरातुममभिध्याहनकर्मोख्यातजन्यवृत्त्युत्पत्तिः वृत्ति-
 विशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्वं पचरातुममभिध्याहनकर्मोख्यातजन्यवृत्त्युत्प-
 त्तिनेव पाकविशेष्यक-वृत्तिप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति विशेषण एव
 व्युत्पत्ती अर्थाकारे तयोश्च न भङ्गः । सामान्यतश्च पचरातुममभिध्याहना-
 ख्यातजन्यवृत्त्युत्पत्तिनिश्चायच्छिन्नत्व न वृत्तिविशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्वं
 कार्यतावच्छेदकव्युत्पत्ते येन तद्विरोर, स्यादिति चेत् । न । उक्तकार-कारण
 भावद्वयकल्पनमपेक्ष्य कारणेन सामान्यतः तादृशस्यैकस्यैव कार्य-कारणमा-
 वस्य कल्पनाया युक्तत्वात् । तथाच तादृशसामान्यकार-कारणभाववदेन चैवैव
 पच्यते तण्डुल इत्यादावपि वृत्तिविशेष्यक-पाकप्रकारक एकबोर स्यादित्येव
 प्रवृत्ते कत्वव्युत्पत्तिमद्गतप्रसङ्गपदार्थः । अयं च बोरोः कत्वत्र द्विराजन्यत्वा-
 तामयमद्वेन इति एवेति भावः ।

नन्वेवं कर्माख्यातगण्डे वृत्तिताम एव न स्यादिति तदाभाय स्वमत्रं द्रव्य-
 यति-तस्मादिति । कर्मप्रत्ययगण्डे आख्यातोरप्याप्यमादनासामन्वयासंभ-
 वादित्यर्थः । वृत्त्यनभिधायकेति । चैवस्य पाक इत्यादिभाववृत्त्यर्थे षडर्थ-
 वृत्तेरन्यतामंत्रत्वेन पाके अन्यत्वं, चैवैव षडभ्यस्तण्डुल इत्यादिकर्मवृत्त्यर्थे तृती-
 याथवृत्तेरन्यतामंत्रत्वेन घात्वर्थपाकत्वव्य इत्यर्थः । नल्लभशक्येति । क्वत्ता
 शक्तिरस्या इति वदुर्नाहि । तथाच कारणेन एता-वृत्तीनासाधारणवृत्त्यावच्छेदेन
 वृत्तिशक्तिरन्यत्वं कर्माख्यातगण्डेऽपि ह्य एव एव तृतीयात्त, वृत्तितामो मधि-
 यतीति भावः । ह्यगण्डे च पचरातुममभिध्याहनकर्मजन्यवृत्त्युत्पत्तिः पाक-
 विशेष्यक-वृत्तिप्रकारकशाब्दत्वमेव सामान्यतः कार्यतावच्छेदकमिति न ह
 गौरवं न वा तत्र तद्वृत्त्युत्पत्तिप्रयोजक-सुबोधकत्वेत्येति । ननु तथापि भाव-
 कर्मवृत्तेरव वृत्तिशक्तिरस्यु विनिगमद्यभाववदिति चेत् । न । कर्तृ-कर्मयो वृत्ति

नित्यमित्यदुशासनेन पदार्थां शक्ते सिद्धत्वात् । तस्मादेव कर्तरि वेत्यादिवृत्ती-
याविधायकसूत्रादपि तृतीयायामपि कृतिशक्तिसिद्धिः । अन्यथा तत्सूत्रस्य तृती-
यावाचनत्वानुपपत्तिः, समानविषयत्वाभावादिति भावः । इदं तु बोध्यं—सुप्त्या-
वच्छेदेन कृतिशक्तौ कल्याणां प्रथमाद्यप्यपि कृतिशक्तिरापाता, तथाच क्षेत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यादी प्रथमान्तृतीयाभ्यामेव स्मृताया कृते पाकेऽन्य-
यत्तैः सपेदे नान्यतरस्यैवर्षमिति न्यायात् । अत एव सुवर्षकृतेऽश्वेत्युवाच ग्रन्थकारः ;
अन्यथा तृतीयांशकृतेऽश्वेत्येव वक्तव्यं स्यात् इत्यस्मदीयो बुद्धिप्रकाशः । उर्षाभिः
श्लाघनीयः । ननु क्षेत्रेण गुण पच्यते इति प्रयोगापत्तिः, क्षेत्रकृतिशक्तिजन्यपाक-
जन्यवित्तिःयादिरूपतण्डुलावयवकृतिविजातीयसयोगात्प्रत्यक्षस्य तादात्म्येन स्व-
स्मिन् गुणे सत्त्वादित्यत आह—कर्तृ-कर्मधञ्जेति । तथाच मयन्मते यथा प-
च्यते इत्यादी आश्रयतासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टस्यैव तादात्म्येन तण्डुलादान्वय
इति नोपदोषः, तथा अस्मन्मतेऽपि फलस्याश्रयतासम्बन्धेनैव तद्वान्वय इति
नोपदोष इत्यर्थः । कर्तृ-कृत्योरभिधानं तु दृष्टान्तार्थमवज्ञानार्थं भावनाया
कर्तृश्रयत्वेनेत्यादिपूर्वग्रन्थे कृत्यन्वये नियमस्योक्तत्वात् तेन न पौनरुक्त्य
मिति भावः । नातिप्रसङ्गः न क्षेत्रेण गुणः पच्यते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः ।

ननु एतस्मादेव पच्यत इति वाक्यादेवदा क्षेत्रे पाककर्तृत्वस्य तण्डुले पाक-
कर्मत्वस्य च बोधे तात्पर्यइत्यायां चैवस्तण्डुल पच्यते इति प्रयोगापत्तिरित्यत
आह—न चेति । तथाच तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्म-
त्वशब्दसामर्थी, एवं तदाख्यातजन्यकर्मत्वशब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्द-
सामर्थी प्रतिबन्धिकेत्येवदोषशब्दसामर्थीस्थले परस्परप्रतिबन्धेन न कस्यापि
शब्दबोध इति न तथा प्रयोगापत्तिरिति भावः । इदमपि प्राशुकस्य स्मरणाय ।
तेन न पौनरुक्त्यम् । ननु यदि क्षेत्रेण पच्यत इत्यादी आख्यातात्तार्थभावनाया
नान्वयस्तदा भावनाविशेष्यविरहात् ह्यत्र कर्माख्यातार्थसंख्यान्वयो भविष्यतीत्यत
आह—तिडुपस्थापिताया इति । यथा पचतीत्यादी प्रथमान्तोपस्थाप्यत्व
भावनान्वये नियामक तथा क्षेत्रेण तण्डुल पच्यत इत्यादावप्याख्यातजन्यस-
ख्याप्रकाशे शब्दबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेव नियामकं वक्तव्यमित्यर्थः ।
अनुत्पन्न इति । चैव पचतीत्यादी क्लृप्त इत्यर्थः । तथा आख्यातजन्यसख्या-
प्रकारकशब्दत्वान्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदज्ञ-बोधस्थितित्वेन कर्तृ-कर्माख्यात-
जन्योपस्थितिमाधारणी हेतुतेति भावः ॥ ८ ॥

(१३०) प्राचीनमतं दूषयन् नवीनमतं दर्शयति—नव्यास्त्विति ।

ननु कर्माख्यातस्थले आपेयत्वस्य तृतीयांशत्वे कर्माख्यातस्थले च न भावनावि-
शेषणत्वेनान्वेति कर्माख्यातस्थले स एव भावनार्था विशेषणत्वेनान्वेति इत्यनु-

मवविलोपापत्ति । एव तादृशवाक्येन तथाविधबोधनने आधेयत्वे तृतीयापदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरव चेत्यत आह—सरयामात्रवेति । मानपदेन आधेयत्वव्यवच्छेद । सन्नन्ध चैत्रभावनयो सन्नध इत्यर्थः । वाक्यार्थ इति । तथाविधवाक्यानुपूर्वीज्ञानरत्नाच्छाब्दबोधे भासत इत्यर्थः । तथाच तथाविधश्चेदनुभव तदा सरख्यामात्र तृतीयार्थः, आधेयत्वसंबन्धमर्थादया भासत इति भावः । तत्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थः । तदपीति फलमपीत्यर्थः । तथेति । वाक्यार्थसंबन्ध इत्यर्थः । भासमानत्वादिति तथा च नामार्थघात्वर्थयो भेदान्वयबोधानभ्युपगमेन कर्माख्यातस्थले फलप्रकारबोधघातुमवापलापेन च तत्र फलस्य सन्नधविधया मानासमवादिति भावः । क्रियाजन्यफलाभावादिति । जन्यतामकन्धेन क्रियाविशिष्टं यत्फल तस्य घातुतोऽलाभादित्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावेत्यादि । फलविशेष्यकक्रियाविशेषणबोधस्य घातुतोऽभाक्यत्वादित्यर्थः । एतारता प्राचीनमत दूषयित्वा नवीनमतमुपसहरति—तस्मादिति ।

इत्थ चेति । फलस्यात्मनेपदार्थत्वे चेत्यर्थः । न लभ्येतेति । तथा च कर्माख्यातस्थले फलविशेष्यकजन्यताससर्गाकक्रियाविशेषणबोधोऽनुभवसिद्धः । स चानुपपन्न इति भावः । फले अन्वये । जन्यतासन्नधेन फले अन्वये । अन्यत्र कल्प इति, कर्त्राख्यातस्थले कृत इत्यर्थः । तथा च तत्राख्यातार्थान्तरे वर्तमानत्वादी घात्वर्थस्यान्वयापत्तिनारणाय घात्वर्थनिष्प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतासन्नधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति आख्यातपदनन्यवृत्त्युपस्थिते विशेष्यतासन्नधेन हेतुत्वस्य कल्पनात् घात्वर्थे विगेषणत्वेन तिर्य्यकृतेरन्वय इति भावः । कृत्यनभिधायनेति । कृत्यनभिधायको यो भावकर्मविहितवृत्त्यत्यवतद्योगेन भावनायां कृतशक्ते तृतीयारूपमुप इत्यर्थः । व्युत्पन्नत्वादिति । चैत्रेण शत्रमित्यादिभावादिविहितवृत्त्यत्यवस्थले कृतत्वादित्यर्थः । तथाविधकृत्यत्यवस्थले मुख्यवृत्तिनिष्प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतासन्नधेन शाब्द प्रति घातुपदनन्योपस्थितेविशेष्यतासन्नधेन हेतुत्वस्य कृतत्वान् मुख्यवृत्तिप्रकारकक्रियाविशेष्यकरोधे बाधकामावादिति भावः । ननु आख्यातस्य कृतिकर्मत्वाभिधायकत्वे चैत्रेण पचति तण्डुलं, तण्डुलं पच्यते चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह—कर्तृकर्मवदिति । वैयाकरणमते यथा कर्त्राख्यातत्वं कृतशक्तत्वावच्छेदकं यथा च कर्माख्यातत्वं कर्मशक्तत्वावच्छेदकं तथा नैयायिकमतोऽपि कर्त्राख्यातत्वं कृति

शक्ततावच्छेदकमेव कर्माख्यातत्व कर्मत्वशक्ततावच्छेदकमित्युपदर्शितस्यै कृ-
तिकर्मत्वयोर्बोधाभावाभ्योपदर्शितप्रयोगापत्तिरिति भावः ।

कृतिकर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदके कर्माख्यातत्वकर्माख्यातत्वे उच्येते ना-
ख्यातत्वमित्यत्रापष्टम्भकान्तरमाह—न वेति । तथा सति पच्यते तण्डुलो मैत्र
इत्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारिति भावः ।

केचित्तु आख्यातत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदक व्याख्यात् । न चैवमुक्तप्रयोगा-
पत्तिः कृतिविशेष्यकाख्यातपदनित्यपितशक्तिज्ञानेन कृतिशान्दबोधे जननीये चैन-
स्तण्डुल पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनादेव कर्मत्वविशेष्यकाख्या-
तपदनित्यपितशक्तिज्ञानेन कर्मत्वबोधे जननीये चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्याद्यानुपूर्-
वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनाद्योक्तानुपपत्तेरभावादिति । एवमन्यत्राप्यापत्तिश-
ङ्कापङ्कोऽप्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वरूपसल्लिख्यधाराधोरणीभिरपनीय इति प्राहुः ।

ननु कर्माख्यातस्य चैत्र कृत्यपरनामकभावनार्थक्यत्वं तर्हि कुतो भावना-
न्वयिनि सख्यान्वयनियमः, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादी भावनान्वयिनि
तण्डुले संख्यान्वयेन व्यभिचारादित्यत आह—तिङ्गुपरथापिताया इति ।
तथा च संख्याया प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एवान्वयनियमो न तु भावनान्वयिनि
उपस्थान्वयनियम इति भावः । नन्वाख्यातपदोपस्थाप्यान्वयिन्येव सख्यान्वयनि-
यम. किं नाम्युपेत., तथा सत्यपि कर्माख्यातस्यलेऽनुपपत्त्यभाव इति चेन्न, तथा
नियमाङ्गीकारे नश्यतीत्यादौ धर्ममानत्वादिविशिष्टेऽपि सख्यान्वयप्रसङ्गादिति ॥ ८ ॥

(अथ०) प्राचीनोक्त्यर्थविवेचनेन प्रकारद्वयमपि दूषयन् सिद्धान्तित नवीन-
मतमाह—नव्यास्तियति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्रेति शेषः । भावना गतः
आदिपदाद्व्यापारादेर्यथाप्य परिग्रहः । आधेयत्वमिति । रयेन गतमित्यादा-
। धाधेयत्वस्य तृतीयाधेयत्वादिति भावः । लाघवात्पचतीत्यादाविव भावनाया
आधाराधेयभावस्य ससर्गतया मानस्यानुभवमिद्वयात्माह—संख्यामात्रं वेति ।
। वाक्यार्थः ससर्गमयोदालभ्यः । तृतीयाधेयत्वर्थस्य चैत्रादेः साक्षादेवाख्यातार्थ-
। नार्थनामो भेदेन प्रकारत्विंसंभवात्तार्थपालार्थयोरेव भेदेनान्वयस्यान्युत्पन्नत्वा-
दिति भावः । न चाख्यातार्थेऽपि प्रातिपदिकार्थस्य विशेषणतयाऽन्वयो न
। न्युपेक्षे । अन्यथा चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावपि तादृशयोधापत्तेरिति
चाप्यम् । तादृशान्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात् । अन्यथा चैत्रे पच्यते-
स्तण्डुल इत्यादितः सप्तम्यन्वयेवत्योपस्थितिसत्त्वात्तथा शान्दबोधस्य तथापि
दुर्वारत्वात्पत्तेः । तृतीयोपस्थाप्याधेयत्वोपस्थितिसन्त्रमिति चेत् तृतीयोपस्थि-
तिरेव लाघवात्तन्वमसु । न च सख्यातिरिक्तार्थभावे प्रथमा स्यादिति चाप्यं

कर्तृगतसख्यानभिधाने तृतीयाया एव साधुत्वादिति भाव । फलकर्मणोरपीति । अपिना क्रियाफलयो समुच्चय । तथा वाक्यार्थ । एतदपि फलमपि तथा वाक्यार्थ । तथा च मैत्रनिष्ठपाकभावनावास्तण्डुल इति बोध । भावनाया कर्मणि स्वजन्यफलवत्त्व स्वविषयक्रियाजन्यफलवत्त्वं वा संबन्ध इति भाव । प्रकारीभूयेति । एतावतैव प्राचा प्रथमप्रकारोऽप्यपहृत इति द्वितीयप्रकारद्रूपणेनैव तस्य दूषितत्वात्स्वातन्त्र्येण(न) तद्रूपन्यास इति बोध्यम् । ननु धातो फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वात्त एव फललाभोऽस्त्वत आह—फलेति । फलविशिष्टत्वर्थ । वैशिष्ट्य च जनकतया । तथा च क्रियाविशेषणतयोपत्तिस्तस्य फलस्य क्रियाविशेष्यत्वेन नावयो निराकाङ्क्षत्वादिति भाव । ननु फलविशेषणतया शक्यत्वेऽपि विशेष्यतया स्मरण स्यादत आह—विशेषणेति । यद्रूपविशिष्टे वृत्तिप्रदस्तद्रूपविशिष्टस्यैवोपस्थानादिति भाव । फलमिति । न च फल लक्षणैवास्तु । फलस्य सयोगविभागादे वृत्तितुल्यत्वेन तदयोगादिति भाव । नन्वस्तु प्राचामपि फलमात्मनेपदार्थ । ननु तत्र भावनाया अपि तदर्थत्वादित्यत आह—इत्थ चेति । फलस्य आत्मनेपदार्थत्वे चेत्यर्थ । अपदार्थत्वे तदन्यविचार एवानुचित इति भाव । न लभ्येत इति । तथा च कर्मत्वप्रकारिका प्रतीतिर्न स्यादिति भाव । नन्वाख्यातार्थफलभावनयोरपि विशेषणतया क्रियान्वयोऽस्तु क्रियाविशिष्टभावनायाश्च फले । तथा च क्रियाजन्यक्रियाविषयकभावनाजन्यफलशाली तण्डुल इत्यादिबोध स्यादिति चेन्न । वाक्यभेदापत्तरनुभवबाधादाख्यातजन्यभावनादिबोधनियामकसमाभिव्याहारस्याभावाच्च । नन्वात्मनेपदस्यले आख्यातार्थभावनेव धात्वर्थविशेषणतया मासताम् । तथा च भावनाविषयक्रियाजन्यफलशाली तण्डुल इति बोधोऽस्त्वत आह—भावनेति । अन्यत्र पचतीत्यादी । कृत्पर्याभिधायकेत्यनेनानन्यलभ्यत्वमुक्तम् । कृप्तशक्तेरित्यनेन शक्यन्तरकल्पनातो व्युत्पत्त्यन्तरमेव कृप्तशक्तिकस्याख्यातस्य युज्यत इति निराकृतम् । सुपस्तृतीयाया । ननु कृते क्रियाविशेष्यत्वेनैवाव्यय इति सामान्यव्युत्पत्ते कथमेवमित्यत्राह—सुबर्थेति । व्युत्पन्नत्वादिति । चैत्रेण पकमित्यादी तृतीयाजये वृत्तिप्रकारकपाकविशेष्यकबोधे धातुजन्यपाकोपस्थिते कारणवकल्पनाच्च व्युत्पत्तिमद्ग इति भाव । कर्तृकर्मवदिति । कर्तृकर्मणोरिवेत्यर्थ । पूर्वं ससर्गभिदेन नियम उक्तोऽधुना तु पदार्थभेदेनैवेति विशेष । अतिप्रसङ्ग चैत्र पच्यत इत्यादी कृतेस्तण्डुल पचत इत्यादी फलस्य प्रत्ययप्रसङ्ग । शरादिसहकारेण कर्तुरिव इत्येव सहकारेण कर्मण इव फलस्यैव प्रतीतेरिति भाव ।

न वेति । एकदा कर्तृकर्मणोरिव कृतिफलभोरप्यबोधादिति भावः । नन्वेवं कर्माख्यातस्थले भावनान्वयभावात्संख्यान्यवो न स्यात् । न च भावनाफला-
न्यतरविशेषत्वं वर्तमानत्वादीदृशाधनत्वादीतराख्यातार्थविशेषत्वं वा तद्वियामकं,
वादाचित्कस्य तद्विशेषत्वस्यासार्थत्रिकत्याजियतप्राक्कालीनस्य तत्त्वात् । एतेन
मुख्यविशेष्ये संख्यान्यव इत्यपास्तमित्यत आह—तिहुपस्याप्याया इति ।
अत्र कर्मात्वाद्यनवच्छेतरविशेषणत्वेनानुपस्थितत्वादिरूपं शाब्दबोधसाधारणं,
नीलो घटो द्रव्यमित्यादितोऽपि नीलो द्रव्यमित्याद्यभोधादतस्तादृशं त्यक्त्वाह—
प्रथमान्तोति । नन्वाकाशो मैत्रश्च गच्छत इत्यादितो मैत्रमात्रे भावनाया
आकाशमैत्रयोर्द्वित्वस्यान्वये तात्पर्यं गच्छतोऽपि तथाबोधभावेन भावनान्वय-
बोधसामग्र्या एव संख्यान्यवबोधे कारणत्वमुचितम् । न च संख्यान्यवसाम-
ग्र्येव भावनान्वयबोधे हेतुस्तु द्वौ गच्छत इत्यादी व्यभिचारात् । न च
तथाऽपि भावनायाः कृतिफलादिरूपतयानुगमाद्यभिचारः । कृतिसंख्योभय-
प्रकारकशब्दबोधे कृतिप्रकारकबोधसामग्र्याः फलसंख्योभयप्रकारके फलप्र-
कारकबोधसामग्र्या हेतुताङ्गीकारादिति चेन्न । एव सति संख्यान्यवबोधसा-
मग्र्या अपि विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात् । द्वौ गच्छत इत्यादाद्युभय-
प्रकारकबोधभावेन व्यभिचारभावात् स्यात् । उक्तोभयप्रकारकबोधे प्रथमा-
न्तपदजन्योपस्थितेरेव कारणत्वमुचितम् ।

नन्वेवं द्वौ गच्छत इत्यादी केवलकृत्यादिप्रकारकबोधे कार्यकारणभावान्तर-
कल्पनमावश्यकम् । वैवाकरणस्य च तत्रापि द्वित्वविशिष्टे द्वित्वविशिष्टगमनानु-
कूलकर्तृत्वादिविशिष्टाभेदो मासत एवेति न कार्यकारणभावान्तरकल्पनम् ।
गच्छन्तौ गच्छत इत्यत्र च नोभयोरन्यवबोध इति वैवाकरणगत एव निवृ-
त्तानुभावकृतानिर्वाह इति चेन्न । गच्छतिपञ्चतीत्यतो गमनकर्ता पाककर्तृत्व-
न्यवबोधवारणाय प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेस्तेनापि कारणत्वस्यपि वाच्यत्वात्सं-
ख्यान्यवबोधे आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितेः पृथकारणत्वे सौरवात् । आनुपूर्वी-
भेदेन कार्यकारणभेदात् द्वौ गच्छत इत्यानुपूर्वीशानकार्यतायच्छेदकस्य तन्म-
तेऽतिगुणत्वाच्च । किञ्च कर्तृकृतशक्तिवादिनोर्द्वयोरेवोभयविधः शाब्दबोधः
सिद्ध एवेति तदनुच्छेदकारणभावादिकल्पनं द्वयोरेव समानं, परंतु कर्तृरि-
वा शक्तिभ्रमः कृती वेत्यत्र विचारे कर्तृर्येव भ्रमत्व कल्प्यते । अत्र शक्तिकल्पने
गौतमादिति दिक् । अत्र प्रथमान्तैत्यस्य समानवचनप्रथमान्तैत्यर्थः । तेन चेत्
पञ्चतीत्यादिवक्त्यान्नान्यवबोधः । साम्यं चैकवचनस्यैकवचनत्वेन । द्विवचना-
ख्यातस्यैकवचनान्तद्वयसमभिव्याहृतैकवचनत्वाभावाविशिष्ट यहिवचनान्वत्वं तद-

चैत्रो गन्ता गतो ग्रामो मित्रा पक्नी गतं पुरम् ।
भोक्ता तृप्यति पक्नानि भुङ्क्ते पक्तापसार्यताम् ॥

भावेन चैत्रो भैत्रश्च गच्छत इत्येतत्साधारणम् । अत्र देवदत्त इत्यधिका-
न्तद्भविन व्यावृत्ति । बहुवचनाख्यातस्य चैरुवचनान्तनयसमभिव्याहृतैकव-
चनत्वाभावेनैकवचनद्विवचनयो परस्परसमभिव्याहाराभावेन विशिष्टं यद्बहुवच-
नान्तत्वं तदभावेन । तेन चैत्रो भैत्रो देवदत्तश्च गच्छति चैनभैत्री देवदत्तश्च
गच्छतीत्यस्यापि समग्र इति गुरुचरणा ।

यस्तुतस्तु चैत्र पचतीत्यादौ शब्दसाधुत्वनिश्चयादेवान्वयबोध । तदनिश्चय
दशार्था च प्रथमाया एकत्वशक्तिनिश्चयाभावे भवत्येव बोध । तन्निश्चये च
एकैकत्वधर्मितावच्छेदकवालीनानेकसख्याप्रत्ययस्याहार्यप्रत्ययरूपतया तत्सामग्री
च्छानिरहादेय न बोध । अथैकत्वबहुत्वाश्रयवर्हिमविन चैत्र पचन्तीति वाक्या
चैत्रत्वविशिष्टे पाकानुबूलवृत्तिरहुत्वैकत्वादिप्रत्यय स्यादिति चैत्र । समभिव्याह
तपदानां समूयान्वयबोधकत्वस्यैव व्युत्पन्नत्वेन प्रथमादिवर्हिमविन तदसमवात्,
चैत्रो दण्डी द्रव्यमिति वाक्याद्भवेऽपि चैत्रो द्रव्यमिति बोधानुदयादिति ॥ ८ ॥

(मथु०) नन्वेव कर्तृ-कर्मणी कृतोऽपि वाच्ये न स्याता तत्रापि लाघवेन
कृति-फलयोरेव शचेरुचिनत्वादित्यत आह-चैत्रो गन्तेति । कर्तरि कर्मणि
चोभयवैत्र इति व्यपस्थापनाय कर्तृ-कर्मभेदोदाहरणद्वयम् । ननु एकधर्मिबोध
वत्त्वरूप सामानाधिकरण्यमसिद्धं कृजादीना प्रत्ययतया भेदेनाप्यवयोपपत्तेरि-
त्यत समानलिङ्गवत्त्वरूप सामानाधिकरण्य प्रमाणयितुं कर्तृ-कर्मशक्तिसाधक
मुदाहरणद्वयमाह-मिनेति । न च स्वसमानलिङ्गकत्व कथं धर्मिसाधकमिति
वाच्यम् । भदान्यपबोधे समानलिङ्गवत्त्वस्यात्कत्वाद् । न चाभेदेनावयेऽपि
समानवचनत्ववद् समानलिङ्गकत्वमपि न तत्र वदा प्रमाण इत्यादौ ' जा-
त्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ ' इति न्यायसूत्रे च उभयोरेव व्यभिचारादिति वा-
च्यम् । अत्रहलिङ्गस्थले अभेदान्यपबोधे तदुभयोरतत्रत्वेऽपि तदतिरिक्तस्थले
तदुभयोरत्र तत्रत्वानिति भावः । ननु लाघवेन कृत कृति-फलयो शक्ती व्युत्प-
त्तिर्विचिन्त्यादत्र तत्र भदान्यवेऽपि समानलिङ्गकत्वस्योपयोगो भविष्यतीत्यत
आह-भोक्तेति । कृतिफल्यो कृद्वाच्यत्वे अत्रान्वयबोधो न स्यात् कृतौ कृत्या
श्रयत्वस्य भोजने पापफलविभ्रितिकमकत्वस्य च वाधादिति भावः । एतदपि
कर्तृ-कर्मशक्तिसाधारणयोदाहरणद्वयम् । कृते कृद्वाच्यत्वे कृत्ये कर्त्राख्या
साधन्याश्रयत्वान्वयानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्मात्पानास्य फलस्यावयाद्
पपत्तिं दशयति-पत्तेति ।

इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-

सामानाधिकरण्यादीत्यादिपदात्त भोक्ता कृत्यतीत्यादौ प्रथमायै आपेय-
तान्वयवोधस्य परिग्रहः । कर्तृ-कर्मणी वृद्धाच्चे इति । कर्ता ज्ञाता नष्ट
इत्यादौ च वृत्तादेराश्रय-प्रतियोग्यादौ निरुद्धश्रवणा । न च समवायित्वलक्ष-
णाश्रयत्वस्य कृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादिकर्मपेक्ष्य लघुतया तस्यैव शक्यतावच्छेद-
कत्वमुचितमिति वाच्यम् । तस्य लघुत्वेऽपि वृत्तादिपदजन्यताप्रकारकशब्दबोधेः
स्वारसिकत्वाभावस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् ।
न च कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वमपेक्ष्य कठवत्त्वरूपकर्मत्वस्य युक्ततया कथं तस्य शक्य-
तावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । पत्रेत्यादौ कर्तृत्वप्रकारकप्रत्ययस्य पकमित्यादौ
कर्मत्वप्रकारकप्रत्ययस्यापि स्वारसिकतरस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया मौल्य-
न्यायिचित्तवृत्तादिति भावः । कर्तरि क्वि कर्मणि च निरुद्धश्रवणेत्यपि
कथितम् । आनीयं पूर्णं दानीयो बाह्यणः पत्नीयो वृषः भासित्वमिदमासनं
इत्यादौ करण-संप्रदानापादानाधिकरणादिकं तु कृतौ लक्षणमेव । न च कर्तृ-
त्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । कर्तृत्वस्य करणत्वादिरमपेक्ष्य
लघुत्वान् करणादौ तत्तत्प्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहाद्य ।

करणत्वं हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं, प्रवृत्तकारणत्वमायं वा । संप्र-
दानत्वं स्वत्वविशेषभागित्वेन इच्छाविषयत्वं, विशेषपदोपादानात् विक्रयादौ
वेचनार्थं संप्रदानत्वं, आदादौ विक्रादेः स्वत्वविशेषभागित्वात् नोदेष्यत्वमपि तु
प्रीतिभागित्वात् अत्रो न तस्य संप्रदानत्वं, अत्र एव 'नम-स्वस्ति' इत्यादि-
सूत्रान्तरणैश्च तत्र चतुर्थीविधानम् । बाष्पणाय मां ददातीत्यत्र इच्छा चतुर्थ्यर्थः ।
सा च समुदाहृतकन्याऽतस्मिन्पतासंबन्धेन ददात्यर्थेनारच्छेदकत्वस्वरिधेये
अन्वेति, स्वत्वविशेषात्तदुत्पत्त्यास्य ददात्यर्थत्वात् । त्यागो ज्ञानं इच्छा वा ।
इच्छायां च निश्चयविषयतासंबन्धेन प्रत्ययान्वयः ।

आपेयत्वं च द्वितीयायः, तस्यापि पात्वर्थेनावच्छेदकत्वस्वरिधेये-
ऽन्वयः । तथाच विप्रविश्वेच्छाप्रवृत्तीभूत-मोदितस्वस्वरिधेयजनन्या-
गात्रुत्तृनिमानित्वन्वयवोधः । विषयत्वं प्रवृत्तीभूतत्वं, जनकत्वं अनुकूलत्वं
च संतानं । एषाद्योदकमाभिज्जनीत्यादौ च वृथादिश्च संप्रदानप्रयोगो गौण
चतुर्थी प्रादुर्भवः । तत्र चतुर्थी-द्वितीयायोराधेयत्वमर्थः । तत्र चतुर्थ्यर्थविषयत्वं
मिषयत्वात्पर्यवारच्छेदकपक्षेः संयोगे भव्येति । संयोगावच्छिन्नद्रव्यविधा-
तुत्तृत्वं चतुर्थ्याया एव मिषयत्वंत्वात् । द्वितीयायार्थवत्त्वं च साधाहात्वात्-
तावच्छेदकक्रियायामन्वेति । तत्रैव द्वितीयायार्थवत्त्वस्य व्युत्पत्त्यात् । अत्र
एव वृत्तवृत्तं निप्रतीति न प्रयोगः । न चैवं 'कर्मणा यमविप्रेति न सत्प्र-
दानं' इति पाणिनिव्यतिरोध इति वाच्यम् । तस्यापि कर्ता कर्मणः

कर्मणी कृद्वाच्ये । चैत्रस्य नसा मैत्रादन्यो घटात्
 त्वभागित्वेन यमिच्छति तत्प्रदानमित्यर्थात् । शेषमस्मत्कृतसुपुशक्तिवादे
 अनुसंधेयम् ।

अपादानत्व च परकीयविभाजन्यविभागाश्रयत्व, वृद्धात्पूर्वं पततीत्य
 पतनाश्रयस्य पणदिरपादानत्ववारणाय जन्यान्त विभागविशेषण, तत्र पञ्चम्य
 विभाग समवेतत्व चार्थ । तथाच वृद्धनिष्ठविभागजनकवृद्धभिन्नसमवेतपतना
 श्रय पर्णमित्यन्वयधी । लक्षणे धात्वर्थानानवच्छेदकत्वेनापि विभागो विशेष्य
 तेन लक्ष्य त्यजति सग इत्यादौ वृद्धस्य नापादानत्व, 'ध्रुवमपायेऽपादानम्
 इति पाणिनिमुत्तरस्यापि अपाये विभागे, यत् ध्रुव यदधिकरण, तदपादानमि
 त्यर्थ । वस्तुतस्तु अवधित्वमेवापादानत्वम् अवधित्व च स्वरूपसंबन्धवि
 शेष । वृद्धात् विभजते इत्यादौ च अवधितानिरूपकत्व पञ्चम्यर्थ । वृद्धनिश्चाय
 धितानिरूपकविभागाश्रय पर्णमित्यन्वयधी । अन्यत्र चापादानप्रयोगो गौण
 शेषमस्मत्कृतसुपुशक्तिवादऽनुसंधेयम् । अस्य कर्तृत्वापेक्षया गुह्यत्वाभावेऽपि
 एतत्प्रकारेण वृद्धप्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहादेव तस्य न कृतप्रत्ययशक्य
 तावच्छेदकत्वम् ।

अधिकरणत्व च प्रतियोगित्वानुयोगित्ववदाधारत्वापरनामनस्वरूपसंब
 न्धनिश्चेष । तस्य कर्तृत्वापेक्षया गुह्यत्वाभावेऽपि तत्प्रकारेण स्वारसिकप्रयोग
 विरहात् कृतप्रत्ययशक्यतावच्छेदकत्वमित्यल्मप्रकृतेन ।

ननु कच्चदि कृतप्रत्ययार्थत्वे तदकदेशे कृत्यादौ धात्वर्थांस्त्वयो न स्यात् तत्प्रका
 रक—नद्विगन्धकशाब्दद्विं प्रति तन्निरूपितविशेष्यतातिरिक्तविशेषणतान्यविष
 यत्वेन तदुपस्थितिरूपाया आकाङ्क्षाया स्वरूपसत्कारणत्वात् । अथवा नित्यो
 त्पलमित्यादौ वृत्तलत्वादिजातेरपि अभेदसंबन्धेन नित्यस्यान्वयापत्ते । चित्रगुरि
 त्यादौ चित्रपद तात्पर्यश्राहक गोपद एव चित्रगोस्वामिनि लक्षणा, न तु गोपदे
 गोस्वामिनि लक्षणा, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसंबन्धेन चित्रपदार्थस्यान्वय, केव
 लचित्रगुपदात् पदार्थोपस्थितिमात्र, न तु शाब्दबोध पदार्थद्वयाभावात् । अत
 एव पदार्थ पदार्थेनान्वीयते, न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति प्रामाणिका । न च
 पदार्थतावच्छेदकजात्यलक्ष्णोपार्थरेवापरस्यान्वयो नाम्न्यपयते तदतिरिक्तेषु च
 पदार्थतावच्छेदकेऽप्यपरपदार्थान्वय अत एव चित्रगुरित्यादावपि चित्रपद न
 तात्पर्यश्राहकम्, अपि तु गोपद गोस्वामिपरं, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसंबन्धेन
 चित्रगुपदार्थस्यान्वय, केवलचित्रगुपदादि शाब्दबोधादिनि वाच्यम् । तथापि
 शक्यं द्रव्य नित्य, चैत्रस्य नसा छन्दर इत्यादावप्येकदेशीभूते शक्यरूप-पुत्रादौ
 नित्य-छन्दरादेरभेदसंबन्धेनान्वयापत्तेर्द्वारत्वादित्यत आह—चैत्रस्येति ।
 या जपयतीरजन्यकरीर नमृषदार्थ, पुत्रस्य पुत्र-जन्ये इव कन्याया कन्या-

मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणकर्मत्वस्य कृ-
त्यादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः ।
कृता विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानात् ॥९॥

इति पात्रवती न वा, भेदो मैत्रप्रतिचीगिको न वा, पृथक्त्वं भदावधिकं न
वा इत्यादि संशयापत्तिर्दोषः ।

प्राचीनैराख्यातेन कर्मोद्विगतसंख्याया इना च कर्मोद्वेदनभिधाने द्विती-
यादय इति नियमद्वयं कल्प्यते अतस्तत्रिरासाय इदाख्यातमाधारणमेकमेव
नियममाह—मुख्य-भाक्तसाधारणस्येति । एतच्च कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य विशेष-
णं, मुख्यं कर्मत्व पठत्वं तत्प्रत्यय पठ्यते तत्पृष्ठ. पठन्पठुल इत्यादी, भाक्त
कर्मत्वं विषयत्वादि तत्प्रत्यय शक्तौ घट ज्ञायते घट इत्यादी, मुख्यं कर्तृत्व
इतिमात्रतत्प्रत्यय पठति चैत्र पठ्ता चैत्र इत्यादी, भाक्त कर्तृत्व आश्रयत्वादि
तत्प्रत्ययश्च चैत्रो जानानि चैत्रो ज्ञाना इत्यादाविति भावः । फलादीत्यादि-
पदात् विषयत्वादिलक्षणभाक्तकर्मत्वपरिग्रह कृत्यादीत्यादिपदात् आश्रय
त्वादिलक्षणभाक्तकर्तृत्वपरिग्रह । अनभिधान इति प्रधानक्रियोत्तरकृदाख्या-
ताभ्यामनभिधान इत्यर्थः । तेन चैत्रेण मुक्त्वा गम्यते पठ्त्वा चैत्रेण मुन्यते
इत्यादी इना कृत्याभिधानात् कर्तृया न स्यादिति इषणमपान्तम् । इना कृत्याभि-
धानेऽपि प्रधानक्रियोत्तराख्यातेन कर्तृत्वानभिधानादिति भावः । द्वितीयादय
इत्यादिपदात् कर्तृयाया इत्योमे पठ्याश्चैत्रिग्रहः । यामो गन्तरेण गन्तवान्
चैत्रो गन्ता इत्यादी द्वितीयायभास्त्रुपदात्पनि—वृत्तेति । कर्मत्वविशिष्टस्या-
भिधाने कर्मन्वादेऽप्यभिधानादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(राम०) ननु यदि कर्ता कर्म च नाग्यातार्थं विन्दु इति कर्मत्वंच तदा
कर्तृ-कर्मविहितवृत्तमपि तद्वृत्ति-कर्मतावोपकल्पमर्गाक्रियतामविशेषादित्यत
कर्ता कर्तृ-कर्मवोपकृतां प्यवस्थापयितुं कारिकायाः—चैत्रो गन्तेत्यादि । चैत्रो
गन्तेत्यादी वृत्ता कर्ता, गतोयाम् इत्यादी कप्रत्ययेन कर्म, मित्रा पठ्त्वाद्यादी वृत्ता
कर्ता, गते पुगमित्यत्र च कप्रत्ययेन कर्ता कर्म च प्रनीयते उभयत्र साधुष्यात् ।
तथाच कृतादीनामाख्यातवत् कर्तृवोपकल्पनाभावे चैत्रो गन्तेत्यादावभेदाव्यप-
क्षोपात्पदनिमित्ति भावः । मन्त्रश्च चैत्र पठ्त्वाद्यादिवत् भेदान्यदवोप एव
वच्यते इत्यत्र आह—मोक्षेत्यादि । तथाच भोक्षेत्यत्र कृच्च इतिमात्रवोप-
कल्प्यात् भोक्षुपदार्थे सिधेय्या इत्ये कृत्यती याख्यातापठ्त्वाश्रयत्ववोपे न स्यात्,
भोजनाद्वृत्तौ भोक्षुपदार्थे कृदाश्रयत्वम्यावोपकल्पारिति भावः । एवं पठ्तादि
मोक्षे इत्यादी च बोध्यम् । अप्यन्वयैर्तां, प्रपत्त्याप्यताम् ।

सामानाधिकरण्या, चैत्रादिपदार्थगन्त्रादिपदार्थवोरभेदाव्यवसोपः । ननु

यदि कृत्स्थले कर्ता कर्म च तदर्थस्तदा गन्तेत्यादौ, एकदेशीभूतकृत्वी गमनादे-
रन्वयो न स्यात् 'पदार्थेऽपदार्थेनान्वैती'ति व्युत्पत्तिविरोधेन कृतावेकदेशे पदा-
थस्य धात्वर्थस्यान्वयासंभवादित्यत्र आह—चैत्रादन्य इत्यादि । अनान्यपदार्थ-
कदेशेनान्यत्वादिना पदार्थभूतपञ्चम्यधात्रधित्वादेरेन्वयवदिदापि कैकदेशान्वयः
स्वीकार्य इत्यर्थः । चैत्रस्येति । ननुत्वं च पुत्रपुत्रत्वम्, अत्र चाशुभ्रे पञ्चम्या-
न्वयस्वीकारात् । इत्यादावित्यादिपदेन पदो घटात् वृथगित्यादिपरिग्रहः ।
अत्र कैकदेशान्वयपदार्थाप्यं नानास्थानमुच्यते । तथैवेति । अन्यत्र यथा पदार्थेन
पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षो न तु पदार्थकदेशेन तथात्र पदार्थकदेशेनैव पदार्थस्या-
न्वयः साकाङ्क्षो न तु पदार्थेन पदार्थस्यान्वय इत्यर्थः । साकाङ्क्षायाः कल्पक-
कल्प्यत्वादिनि भावः ।

- सर्वैकदेशान्वयमुद्धरतां मतमाह—अस्तु वेति । गन्तेत्यादौ
स्वातन्त्र्यकृतिमत्त्वसम्बन्धेन वृत्तार्थकर्तृत्वे धात्वर्थस्य गमनादेरेन्वयः । चैत्रस्य
गमनेत्यादिस्थलेऽपि चैत्रसम्बन्धस्य पञ्चम्यर्थस्य निरूपितत्वस्य स्वाभयजन्यताभय-
जन्यत्वसम्बन्धेन पुत्रपुत्र एवान्वयः । तथाच चैत्रनिरूपितत्ववान् पुत्रपुत्र इत्य-
न्वयबोधः । चैत्रः पक्षेत्यादौ चैत्रः पार्कीयकर्तृत्वव्यवबोधः । पार्कीयत्वं च स्वात-
न्त्र्यकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टत्वं, तत्र कर्तृत्वं परिमितावच्छेदकीकृत्य
भासते, ननु चैत्रत्वं, तथा सति प्रकृत्यर्थान्वितत्वावबोधकत्वं प्रत्ययानामिति
व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । एवं चैत्रार्थस्य इत्यादावपि चैत्रनिष्ठप्रतिषेधोक्तिवत्यावधि-
त्वस्य वा पञ्चम्यर्थस्य स्वनिरूपितावृत्तित्वाभयान्योन्याभाववत्त्वसम्बन्धे-
नान्यस्मिन् परिमण्येनान्वयः भग्यत्, स्वयमुच्यते । तथाच न इत्यादौकदेशा-
न्वयस्वीकार इति भावः । अस्तु वेत्यादिना अस्वरसात्रिणकारः स च सतत्स्थले
एकदेशान्वयस्वीकारे चापकाभावे निरूपयत्परिसंभन्धेन तत्त्वपदार्थप्रकारका-
न्वयवृद्धिं प्रत्याकाङ्क्षाजानानीनां हेतुत्वकल्पने गौरवं मानाभावेत्यादिः ।

वृत्तार्थकृतिवर्तमानमते प्रत्ययेन यत्र कृत्तेरनभिधानं तत्र तृतीया यत्र च
कर्मत्वस्यानभिधानं तत्र द्वितीयेत्पनभिदिताधिकारसम्भारस्याप्यं स धातुपपन्नः,
चैत्रो जानानीत्यादावाख्यातेनान्वयस्यैव उच्यतेन कृत्तेरनभिधानात् तृतीयापस-
द्भात्, चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ आख्यातेन विषयत्वस्यैवोक्तत्वेन कर्मत्वस्या-
नभिधानात् द्वितीयाप्रसङ्गावैतयत आह—मुख्येति । फलादीत्यादिपदेन
विरयत्यादेः कृत्स्यादीत्यादिपदेन आशयत्वस्य च परिग्रहः । मुख्यं कर्मत्वं
तद्गुणः पच्यत इत्यादौ, भावं कर्मत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, एवं
मुख्यं कर्मत्वं चैत्रः पचती त्यादौ, भावं कर्मत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ ।
द्वितीयादय इत्यादिपदेन तृतीयायाः परिग्रहः । तथाच मुख्य-भाषसाधारण-
कर्मत्वानभिधाने द्वितीया, मुख्य-भाषसाधारणकर्मत्वानभिधाने तृतीयेति

तत्स्यार्थो वक्तव्य इति नोक्तदोष इति भाव । ननु तथाप्याख्यातेन कर्मत्व
 कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इति छत्रार्थकरणे कृत्प्रत्यये द्वितीया-तृतीयानिया-
 मकाना तत्रानियमप्रमङ्ग इत्यत आह—कृतेति। कृत्प्रत्ययेनेत्यर्थ । विशिष्टा-
 भिधाने इति विशिष्टाभिधाने । विशेषणस्य कृते । तथाच प्रत्ययेन कर्म-कर्तृ
 त्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इत्याख्यात-कृत्साधारण छत्रार्थ इति भाव ॥ ९ ॥

(रघु०) कर्तृकर्मविहिताख्यातगतिमुपपाद्य कर्तृकर्मविहितकृत्यत्वयशस्ति-
 मुपपादयति—चैत्रो गन्तेत्यादि । अपसार्थतामित्यन्तस्य कर्तृकर्मणी कृद्वाच्ये
 इत्यनेनान्वय । कर्त्रादिविहितकृत कर्त्राद्यवाचकत्वे चैत्रो गन्तेत्यादौ समान
 लिङ्गकत्वानुपपत्ते, समानलिङ्गकस्थलेऽभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया तस्या-
 निर्वाहादिति भाव । ननु तादृशानुभवे मानामाव इत्यत आह—भोक्ता
 तृप्यतीत्यादि । अत्र च कृत्यत्वयस्य कर्त्राद्यवाचकत्वे भोजनानुकूलकृतिस्तृप्य-
 तीत्यन्वयबोध स्यात् । स च विशेषदर्शिनानामनुपपन्न इति । विशेषदर्शिनां
 तादृशवाक्याद्भोजनानुकूलकृतिमास्तृप्यतीत्याद्यन्वयरोधोपपत्त्यर्थ कर्त्रादिविहित
 कृत कर्त्राद्यवाचकत्वमापश्यन्मिति भाव ।

सामानाधिकरण्यादीति अभेदान्वयबोधादीत्यर्थ । आदिना भोक्ता
 तृप्यतीत्यादौ भोजनानुकूलकृतिमास्तृप्यतीत्याद्यन्वयबोधपरिग्रह । ननु कृत्यत्व
 यस्य कर्त्राद्यवाचकत्वे गन्तेत्यादौ धात्वर्थान्वयानुपपत्ति । कर्त्रादि कृत्याश्रया
 दिरूपतया कृद्भादे पदार्थैकदेशत्वेन तत्रानुकूलतासम्बन्धेन धात्वर्थगमनान्वया
 समवादिता आह—चैत्रस्य गन्तेत्यादि । ननुपदस्य जन्यपुरुषजन्यपुरुषरू
 पपुत्रपुत्राचकतया जन्यत्वस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि तत्रैव चैत्रस्येति पृथगन्तार्य
 स्य चैत्रसवन्धि-रस्यान्वय । जन्यपुरुषजन्यपुरुषरूपपदार्थे चैत्रसवन्धि
 त्वस्यान्वये चैत्रपुत्रेऽपि चैत्रस्य गन्तेति प्रयोगप्रसगात् । तथा च तत्र यथा
 पदार्थैकदेशान्वयस्तथा चैत्रो गन्तेत्यादौ पदार्थैकदेशे बोधाङ्गीकारेऽपि क्षतिवि
 रद इति भाव । ननु जन्यपुरुषजन्यपुरुषत्वस्य ननुपदस्यक्यतावच्छेदकत्वे
 विशिष्टशक्तिव्यपने गौरवापत्त्वा तदपहाय जन्यत्वं पुरुषत्व चेति शक्यतावच्छे
 दकद्वयमेव तस्य सम्यक् । तथा च चैत्रस्य गन्तेत्यादौ चैत्रसवन्धित्वस्य जन्य
 त्वेऽन्वय जन्यत्वस्य च पुरुषत्वेन्य पुरुषस्य च जन्यत्वेन्यय जन्यत्वस्य च
 पुनः पुरुषेऽन्वय इत्यवरीत्या चैत्रसवन्धित्वान्वयताश्रयपुरुषजन्यताश्रयपुरुष इत्य
 न्वयबोधस्य द्विनेकदेशान्वयमुपपत्तात्रुपदर्शितदृष्टान्तोऽभिमत्यदुक्तिरु इति स्य
 एतन्तरमाह—मैत्रादन्य इत्यादि । अयं भाव—अन्यपदस्य भेद एव शक्य
 तावच्छेदको ननु भेदाश्रयत्वं गौरवात् । तदपदात्तयान्वयबोधानुपपत्ताव ।

एतेनान्यपदस्यापि खण्डशक्तिकल्पनं निरस्तम् । तथा च मैत्रादन्य इत्यादौ पञ्चम्यर्थप्रतियोगित्वस्य अन्यपदार्थैकदेशभेदान्वयो विनैकदेशान्वयस्वीकारमनुपपन्नः । एवं घटाद्युपगत्यादौ पृथक्पदार्थैकदेशे पृथक्त्वे पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वस्यान्वयोऽपि तथा । तथैव घटादपर इत्यादौ नञो विरोधिगुणवति लक्षणया पदार्थैकदेशे विरोधिगुणे पञ्चम्यर्थान्वयेन घटावधिकपरत्वविरोधिगुणवानित्यन्वयबोधोऽपि । तथा चैतेष्विव कृत्प्रत्ययस्यलेऽन्यैकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभाव इति ।

• ननु गौर्नित्या पशुरपशुः इत्यादौ गोत्वपशुत्वादौ नित्यत्वपशुभिन्नत्वान्वयबोधोपायत्या किञ्चित्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शान्द्रबुद्धिं प्रति मुख्यविशेष्यतासंबन्धेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेहेतुत्वस्यावश्यकतया चैत्रस्य नतेत्यादौ नपृपदार्थैकदेशे जन्यत्वे कथं चैवसंबन्धित्वस्यान्वय इत्यासाद्वायामाह— तथैवेति । कार्यतावच्छेदकसंबन्धविशेष्यताया नपृपदार्थोतिरिक्तनृत्तित्वनिवेशेनैवेत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वादिति । शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावस्य कल्पनीयत्वादित्यर्थः । तथा चान्यथानुपपत्त्या गुरुरपि तथाविधकार्यकारणभावः स्वीक्रियत इति भावः । ननु चैत्रस्य नतेत्यादौ स्वजन्यताश्रयपुरुषजन्यत्वरूपसंबन्ध एव पञ्चम्यर्थः । तस्यैव नमृपदार्थादौ जन्यपुरुषजन्यपुरुषेण्वयः । ननु पदार्थैकदेशे जन्यत्वे चैत्रनिरूपितत्वरूपपञ्चम्यर्थसंबन्धस्यान्वयः । तथा सत्सुपदर्शितकार्यकारणभावेन नपृपदार्थाद्यतिरिक्तवृत्तित्वस्य विशेष्यत्वायां निवेशे गौरवात्तथा च नोक्तः सन्तान्तामवकाश इत्यत आह—अस्तुवेति । कृत्यादिषट्ठित एवेति । स्वानुबूलकृतिमत्त्वादिपरपरासंबन्ध एवेत्यर्थः । कर्त्रादिना सममन्वय इति । कृत्प्रत्ययार्थकर्त्रादौ धात्वर्थगमनादिप्रकारबोधे प्रकारतावच्छेदकसंबन्ध इत्यर्थः । तथा च यथा नमृपदार्थे उपदर्शितपरपरासंबन्धरूपपञ्चम्यर्थस्यैवान्वयः स्वीक्रियते तथा चैत्रादन्य इत्यादौ स्वाश्रयभेदवत्त्वसंबन्धेन भेदविशिष्टे चैत्रप्रतियोगिकत्वस्यान्वयो नत्वेकदेशान्वयोऽपि, तथा गन्तेत्पादावपि कर्त्रादिरूपकृत्प्रत्ययार्थ एव स्वानुबूलकृतिमत्त्वादिरूपपरपरासंबन्धेन गमनादेरन्वयो न तु पदार्थैकदेशोऽपीति भावः ।

ननु चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ कृत्प्रत्ययेन कर्मादिगतसंख्याभिधानाद् द्वितीयापत्तिरित्यत आह—मुख्येत्यादि । फलादीत्यादिपदेन विपयत्वादिपरिग्रहः । कृत्यादीत्यादिपदेन च रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वादिपरिग्रहः । द्वितीयादय इत्यादिना तृतीयापरिग्रहः । अत्र चेति चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ चेत्यर्थः । विशिष्टाभिधान इति । कर्मत्वादिविशिष्टरोपने इत्यर्थः । विशेषणस्याभिधा-

नादिति कर्मत्वादेरपि बोधनादित्यर्थः । तथा च कृतप्रत्ययेन यत्र विशेषणविधया विशेष्यविधया वा कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रापि द्वितीयादय इत्येको नियमः । एवमाख्यातेन यत्र कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रापि द्वितीयादय इत्यपरो नियमः स्वीक्रियते न तु । कर्मादिगतसंख्यानभिधानघटितोऽपि नियम इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥

(जय०) नन्वेवं कृतप्रत्ययस्यापि कर्तृकर्मणोः शक्तिर्न स्यात्प्राचवेन कृति-
फल्योरेव शक्तेस्तथाप्युचितत्वात् । न चैवं चैत्रो गन्तेत्यादी कथमन्वयः अमे-
देनायोग्यत्वात्, भेदेन प्रातिपदिकयोरनन्ययादिति वाच्यम् । अव्ययनिर्पात-
वत्प्रातिपदिकस्यापि भेदेनानुमावकत्वात् । अन्यथा पदार्थयोरेव भेदेनान्वयो
निराकाङ्क्ष इत्याख्यातादेरपि धर्मशक्तिः स्यात्तत आह—चैत्रो गन्तेति ।
प्रथमे कर्तुराशक्त्यत्वे द्वितीये च फलाश्रयस्याशक्त्यत्वे पुष्टिज्ञता, तृतीये
कृतिमतोऽशक्त्यत्वे क्षीलिज्ञता, चतुर्थे फलाश्रयस्याशक्त्यत्वे नपुंसकलिज्ञता-
ऽनुपपन्ना स्यादिति विशेषः, अमेदान्वये समानवचनविभक्त्यादिमत्वमनुपपु-
क्तम् । अमेदान्वयबोध एव तेरामर्थसाधुत्वायोपयोगात् । विरुद्धसंख्याद्यव-
च्छिन्ने विरुद्धसंख्याद्यवच्छिन्नस्याभेदान्वयासंभवात् । विवक्षया तु क्वचिद-
न्यया शृयित्वादयो द्रव्यमित्यादी । अत्रैकत्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्य बहुत्वे-
नाविरोधादिति । न च मोक्षा पक्षीत्यादिगतवचनप्रत्ययाद्यर्थसंख्यालिङ्गादेश्चैत्रमि-
त्रादिपदार्थेऽन्यथाभेदान्वयेऽप्यर्थसाधुत्वं वचनाद्यर्थस्य प्रकृत्यर्थ एवान्वयात् ।
ननु साधनात्कृतिफलयोः शक्यत्वे सिद्धे एकः पचति द्वौ गच्छत इत्याशयिन
विशेषणविभक्त्यादेः साधुत्वं प्रयोगानुसारात् । अन्यथाख्यातेऽपि धर्मशक्तिप्रसङ्गा-
द्विरुद्धविभक्त्यादे राहित्यस्याभेदान्वयप्रयोजकत्वकल्पनादेकधर्मिरूपं सामाना-
धिक्यरूपं प्रसिद्धमेवेत्यत आह—भोक्षेति । अत्र भोजनातुल्यकृती कृत्वा-
श्रयत्वं, भोजने च पाकफलविशिष्ट्यादिकर्मकत्वं साधितमिति भावः । कर्मण्यु-
दाहरति—पचति । आदिना पचानि शुभ्यन्तामित्यादेर्ग्रहणम् ।

सामानाधिकरण्यादानीत्यादिपदान्नोक्तादी कृत्वाश्रयत्वादि रिप्रहः । कर्तृ-
कर्मति । कर्तेत्यादी वृत्तादेः कर्ता, गन्तव्यो ग्राम इत्यादी लण्पादेः कर्म, गत
इत्यादेः कर्म वाच्यम् । आनीयं पूर्णं दानीयो ब्राह्मण आमित्तमित्यादी
कल्पप्रसङ्गान्तरात्पि कृतप्रत्ययाद्यवच्छिन्ने तु कृती लक्षणा कर्तृत्वाद्यपेक्षया कल्प-

स्वादेगौरवादिति हृदयम् । ननु वृतः कृत्याभयादिवाचकत्वे तदेकदेशकृत्यादीं
 क्रयं घात्वर्थान्वय इत्यत आह—चैत्रस्येति । स्वजन्यशरीरजन्यशरीरं नष्ट-
 पदार्थः । तत्र मुख्यविशिष्ये पट्टधर्मस्य जन्यत्वस्यान्वये चैत्रस्य पुत्रे चैत्रस्य
 नत्तेति प्रयोगः स्यान्न स्याच्च पीत्रे चैत्रशरीरजन्यशरीरजन्यशरीरे चैत्रजन्यत्व-
 स्यात्तत्वात् चैत्रपुत्रे चैत्रजन्यत्वस्य सत्तात्वेत्यन्वयो वाच्य इति भावः ।
 नन्वस्तु नष्टपदार्थः शरीरमात्रं, स्वजन्यशरीरजन्यत्वं तु नष्टादसमभिव्याहारि-
 पट्टधर्मः पत्नस्य घात्वर्थवत् परस्परसमन्वयात् । पट्टधर्मनिरूपितत्वान्वितप्रयोग्य-
 त्वस्य शरीरेऽन्वयाद्विशिष्टलाभ एकशक्तिविषययोः शरीरस्योर्मियोऽन्वयादेव
 वा तद्वत् इत्यत आह—चैत्रादन्य इति । अन्यपदस्य पृथक्त्वविशिष्टे भेदवि-
 शिष्टे वा नक्तेरुपगमादेकदेशे पृथक्त्वे भेदे वा तदन्वय आवश्यक इति भावः ।

ननु चैत्रादन्यइत्यादी पञ्चम्यर्थावधिमच्चादेः स्वाश्रयपृथक्त्वाश्रयत्वसंबन्धेन
 मुख्यविशेष्य एवान्वयो वाच्य इति चेत् प्रकृतेऽपि तथैव वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—
 अस्तु वेति । पक्तेत्यादी स्वानुकूलकृत्याश्रयत्वादिसंबन्धेन पाकादेः कर्मादा-
 वेनान्वय इति भावः । अत्र चैत्रस्य नक्तेत्यादी मुख्यविशेष्ये पट्टधर्मान्वय-
 स्वीकारे चैत्रस्य नक्तेत्यादिवाक्यत्रयोपश्रैत्रपुत्रजन्यो न वेत्यादिसंशयविरोधी
 व्यावर्तकदर्शनतयेति बोध्यम् । इदं तु बोध्यम्—वाकारोऽस्वरसम्बन्धनाथ ।
 अन्यथा पचन् पचतीत्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गादिति । नन्वस्तु यथातथा-
 न्वयः कृत्प्रत्ययार्थे घात्वर्थस्य भेदान्वये पक्ता गमनमित्यादावपि गमनादेरप्रा-
 रतया पक्तादावन्वयः स्यादिति चेन्न । यादृशसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
 तादृशार्थे भेदेनान्वयस्यास्वीकारादत एव कृत्प्रतिषेधादिद्वयं समुदायस्य प्राति-
 पदिकसंज्ञालामाय । एवमौपगवमित्यादावपि समाप्ते समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
 विवर्तकदेवदत्त इत्यादी चित्रगुणमुदायादेरेकपदत्वाय विशेष्यलिङ्गप्रादित्वाद्यर्थ
 च । अन्यथा चित्रम्वादिपदान्तर्गतगवादिपदस्याजह्लिङ्गत्वात् तन्न स्यात् ।
 यस्तुतः प्रकृत्यर्थमित्यस्य न कुर्ये भेदान्वयो न वा पृथगादिपदार्थेकदेशे
 पञ्चम्यादिभिर्जार्थस्यान्वयोऽन्वया घटादृष्टयक् पटे इत्यादितः सप्तम्याद्यर्थस्य पृथ-
 क्त्वाद्यन्वयापत्तेरिति बोध्यम् । आख्यातकृत्साधारणमनभिदिताऽधिकारीयद्वितीया-
 दिनियममाह—कृतादीति । आदिपदादृष्टं जानातीत्यादी विभ्यतादिपरिग्रहः ।
 कृत्यादीत्यादिपदेन पूर्वोक्ताश्रयत्वादिपरिग्रहः । ननु कथमयं नियमः कर्मत्वकर्व-
 स्वादिविशिष्टस्यैव कृताभिपानादित्यत्राह—कृतेति ॥ ९ ॥

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः पाचका-
दिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे
लक्षणेति, तन्न, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः,
धातुत्वादिघटितात्तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च ।
यदपि कर्मकृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु
लक्षणैवेति, तदप्यसत्, यतो विनावच्छेदकरूप
शक्यत्वासंभवात्, गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौ-
रवादस्तु गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यं विशि-
ष्टान्तराणां तु शक्यत्वं विलीयेत । केवलविशेषणे स्वा-
रसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ॥ १० ॥

(मधु०) यत्त्विति । आख्यातस्य कृतौ शक्तिरूपनदशाया तथैव लाघ-
वेन कल्पनादिति भाव । अत्र द्वितीयादिवारणाय धातूत्तरेति । नन्वेव पाचकं
शुद्धे इत्यादौ पाचकवृत्तोप कथं स्यात् इत्यत आह—पाचकादीति । आदिप-
दात् चैत्रो गतेत्यादौ गत्रादिपदपरिग्रह । लक्षणेतीति । एवञ्च मुख्यप्रयोगा
भावेऽपि कृत शक्तिरूपन शक्यत्वधरूपाया लक्षणाया संपादनापमेवेति
भाव । भावकृतोऽपीति घनादेरपीत्यर्थ । तथाच तस्य निरर्थकत्वप्रवादस्या
घात इति भाव ।

ननु भावकृतो घनादे कृतिवाचकत्वेऽपि निराकाङ्क्षतया न सत कस्यापि
अर्थस्य प्रत्यय इति व्यवहार, अन्यथा तथा भावविहितघनादेरपि घभृत्वादिना
करणेऽधिकरणे वा शक्ततया भवतामपि तत्र निरर्थकत्वव्यवहार कथं स्यात् ।
वस्तुतस्तु प्रतीयते येनार्थं स प्रत्यय इति व्युत्पत्तिसिद्धस्य तावदन्यान्यस्वरूप
प्रत्ययत्वस्य अतर्भावादेव भावविहितघनादे यवच्छेद इत्यत आह—धातुत्वा-
दीति । आदिपदेन उत्तरत्व—प्रत्ययत्वपरिग्रह । आख्यातत्वस्यैवेति किञ्चा-
दवेत्यर्थ । कृतोऽपीति कृत्त्वादिनेति शेष । कृताविनि लाघवादिति शेष ।
गवादिपदाना विशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयति—यत इति । शक्यत्वासंभवा-
दिति कार्यत्वादिवत् शक्यत्वस्यापि अवच्छिन्नत्वनियमात् इति भाव । विशि-
ष्टान्तराणां त्विति गुरुत्व—महत्त्वादिविशिष्टानां तु गुरुपद—महत्पदादिशक्यत्व
विलीयेतेत्यर्थ । तथापि गुरुत्वत्व—महत्त्वत्वादिजातिरूपेण गुरुत्वमहत्त्वादावेव
शक्तिं गुरुत्वादिविशिष्टे लक्षणा इत्यस्य संबन्धत्वादिति भाव । अथ यत्र यत्प-
दस्य शक्यता प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिं भवति गुरुत्वादां न गुवादिपदशक्ति-

रित्तत आह-केवलेति । विशेषणतानापत्वे चेत्पर्य । तुल्य एवेति इहापि
कृत कृतौ शक्या प्रयोगस्य विरुद्धादिति भावः ॥ १० ॥

(राम०) कृत कृतिविशिष्टप्रत्ययस्य लक्षणात् एवेतिमतं प्रसङ्गतो निर-
सितुमाह-यदपीति । एतन्मते यद्यपि गवादिपदानामेव गोत्वादिविशिष्टे शक्ति
राधाति तथापि शब्दविशिष्टादिबोधकानामाकाशादिपदानां शब्दविशिष्टादौ शक्तिर्न
स्यात् तत्रापि ङापवाद् शब्दत्वविशिष्टे शक्ति शब्दविशिष्टादौ लक्षणेत्स्यस्य वक्तुं
शक्यत्वादिति दोषमाह-यतोविनेति । यत् इत्यस्य विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं
विलीयेत्तत्पनेनाश्रयः । तत्र च विशिष्टान्तराणामित्यस्य गोत्वविशिष्टादिभिन्न-
शब्दविशिष्टादीनामित्यर्थः । शक्यत्वं आकाशादिपदशक्यत्वं, विलीयेत न
स्यात् । ननु विशिष्टान्तराणामित्यत्रान्तरपदं किमर्थमुक्त विशिष्टसामान्यस्यैवो-
चरीत्या शक्यत्वविश्रयस्तथादिति गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तिव्यवस्थाप-
नेन स्वोक्तमन्तरपदं सार्थंरूपति-विनेति । विनेत्यादि गौरवादित्यन्तं गवादिप-
दानां गोत्वविशिष्ट शक्यमस्तु इत्यत्र हेतुः । अत्रायमर्थः-गवादिपदानां यदि
गोत्वे शक्तिरुच्यते तदा शक्ते सावच्छेद्यत्वानियमाद्गोत्वत्व शक्यतावच्छेदक
वाच्यं, तथाच स्वरूपतो गोत्वविशिष्टापेक्षया गोत्वत्वविशिष्टं शुभ इति तत्र शक्य-
मिति ङापत्वेन गोपदादीनां गोत्वादिकातिविशिष्टशक्तिरस्तिनि ।

नन्वाकाशादिपदानां शुद्धशब्दादौ मुख्यप्रयोगविरुद्धेण न शक्ति कृत्यपलक्षित
एव कृतप्रत्ययस्य शक्ति न तु कृतिनिष्ठे कृत्यरोऽपि कृतप्रत्ययशक्तिरूपने गौर-
वादितिमते न कृता कृतोरभिधानमिति तन्मते आख्यातकृतसाधारणसत्प्रार्थरक्षणं
ये कुर्वन्ति तन्मतमाह-यत्विति । तथाच चैत्र पत्तेत्यादौ कृता कृत्यभिधानात्
कृतीयेति भावः । नन्वेव चैत्र पत्तरीत्यादाविव पाचकारिपदाद् पाकात्तुल्यकृते-
राभ्यन्तासंबन्धेन चैत्रादावन्वय एव बोध्यस्तथाच चैत्र पाचक इत्यादौ चैत्रे
पाचकार्तुरभेदान्वयबोधो न स्यादित्यत आह-पाचकादौति सामानाधिकर-
ण्येति । पाचकारिपदाभिधान्वयबोधात्तुरोपादित्यर्थः पाचकादीत्यादिपदेन धृज-
न्तादिपरिग्रह आदिपदेन चैत्रपद-पाचकादीनां भिन्नाम्नां ह्याभ्यामैकपर्यिञ्च-
कत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य परिग्रहः । भावकृत इति । न घेष्टापत्ति, अपत्ति-
दान्तादिति भावः । निर्दुक्विसिद्धान्तपद्धे न दोष इत्यत आह-धानुत्वादीति ।
तस्माद् धानुत्तरप्रत्ययत्वान् धात्वाद्यन्तमत्वपठितधानुत्तरप्रत्ययत्वमपेक्ष्या-
ख्यातत्वं तदु इति तदेव कृतिगततावच्छेदकमिति भावः । इत्यत्र कृतप्रत्ययस्य
कृतिविशिष्ट एव शक्तिर्न तदुपलक्षित इति । मतनाभित्येकत्वमिदित्ताधिकारप्रमाणं
निर्वहतीति तदेवमादरणीयमित्यवधेयम् । आख्यातस्यैव कर्तृकृत कृतौ न शक्ति-
लापवात् अपि तु उत्तरं । ननु शब्दविशिष्टे तत्र मुख्यप्रयोगात् शक्ति शब्दुपा
मुख्यायंभोषकत्वानियतत्वात् इत्यत आह-केवलेति । तुल्य इति । कर्तृकृतोऽपि

कृतौ मुख्यप्रयोगरिरहेण तुल्यतेत्यर्थ । यद्यपि शब्दोऽस्तीति प्रयोग एव मुख्य प्रयोग आवाच्यपदस्थे, एवं गत प्रमेयमित्यादारेव कर्तृकृत कृतौ मुख्यप्रयोग इत्येतदसङ्गत, तथापि तथा प्रयोगमनभ्युपगम्य इदञ्चमिति संक्षेप ॥ १० ॥

(१५०) कस्यचिन्मत दूषयितुं तन्मतमनुवदति- यस्त्विति । धातूत्तरप्रत्ययत्वेन कृतौ शक्तिरिति । धातूत्तरप्रत्ययत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यर्थ । तथाच शक्यतावच्छेदकलाभयात्सर्वत्र कृतावेव शक्ति, नत्वाख्यातस्य कृतौ शक्ति कृतप्रत्ययस्य कर्तरि शक्तिरिति । तथासति विभिन्नशक्यतावच्छेदकादिकल्पने गौरवादिति भाव । ननु कृतप्रत्ययस्य कृतिशक्तत्वे देवदत्त पाचक इत्यादौ देव दत्तादिपदार्थं पाचकाद्यर्थस्य कथमभेदान्वयबोध, तत्राभेदान्वयबोधत्यैवानु भवसिद्धतया प्रकारान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यत आह—पाचकादिपदे त्वित्यादि । सामानाधिकरण्यानुरोधान्भेदान्वयबोधानुरोधत् । लक्षणेति । तथा च तत्र तथान्वयानुभवस्य कृत कर्तरि लक्षणयैव निर्वाहेऽपि तत्र शक्ति कल्पनेनेति भाव । भावकृतोऽपीति । शक्ततावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्य बोधकत्वनियमादिति भाव ।

ननु धातूत्तरप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वेऽपि भावकृतो न कृतिबोध कत्वं तथाविधबोधे भावकृदादिव्यावृत्तानुपूर्वीविशेषस्यैव नियामकत्वाम्युप- गमादित्यत आह—धातुत्वादिघटितैत्यादि । आदिपदात्प्रत्ययत्वादिपरिग्रह । तस्माद्भातूत्तरप्रत्ययत्वाद्भूवाद्यन्यतमत्व विना धातुत्वस्य प्रकारान्तरेण निर्वक्तुम शक्यतया आख्याताद्यन्यतमत्व विना प्रत्ययत्वस्यापीति तदवेक्षया रुढिसंबन्धेन आख्यातपदवत्त्वरूपाख्यातत्वस्यैव लघो कृतिशक्ततावच्छेदकत्वौचित्यमिति भाव । एतेनाख्यातमात्रस्य कृतिवाचकत्वे कृतिशक्ततावच्छेदकमाख्यातत्वमेवं कृत कर्तृमात्रवाचकत्वे कृतप्रत्ययत्व कर्तृशक्ततावच्छेदकमिति गौरवम् । एतद पक्षया एकस्यैव धातूत्तरप्रत्ययवस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितमित्यपि पर स्तम् । प्रत्ययत्वस्याख्यातत्वकृत्वघटितत्वेन लक्षणानवकाशादिति । कृतौ शक्तिरिति । कृतिविशिष्टे कर्तृकृत शक्तिकल्पनेऽनन्तकृतौ तच्छक्यतावच्छे दकत्वकल्पनागौरवम् । कृतौतत्कल्पने तु कृतित्वजातेरेष तच्छक्यतावच्छेदकत्व कल्पने लाघवमिति तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भाव । यत इत्यादि । शक्य त्वासम्बादित्यन्तस्य गवादिपदानां गोत्वविशिष्ट शक्यमित्यनेनान्वय । ननु गवादिपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिकरणे गोत्वेऽपि शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया

लाभवात्तत्रैव तत्कल्पनमस्त्वित्यत आह—गोत्वादिनेत्यादि । गोत्वत्वस्य गवेतरासम्बेत्त्वे सति गोनिष्ठान्गोन्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वत्वतया गौरवादिति भावः । विशिष्टान्तराणामिति । शब्दविशिष्टमहत्वविशिष्टादीनामित्यर्थः । शक्यत्वमिति । आकाशपदमहत्वशक्यत्वमित्यर्थः । तत्रापि शब्दप्रतिविशिष्टे शक्तिक्ल्पनेऽनन्तरशब्दादौ शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरव, शब्दादौ उच्छेदकत्वक्ल्पने तु शब्दत्वगते, शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे लाभवमिति, तत्रापि शब्दादायेव शक्तिक्लपन स्त्वादिति भावः । तुल्य एवेति । कृत्प्रत्ययस्थलेऽप्यविशिष्ट इत्यर्थः । तथा च मेया शब्दादावाकाशादिपदस्य स्वार्थप्रयोगमावाचन न तस्य शक्यत्वं तथा कर्तृविहितकृत्प्रत्ययस्य कृतावधि स्वार्थप्रयोगमावाचनत्रापि न तस्य शक्यत्वमिति भावः ॥ १० ॥

(जय०) गुम्बिभक्तिचारणाय धातूचरेति । लक्षणेति । एतदर्थमेव कृत्प्रत्ययस्य कृतौ शक्तिक्ल्पनमिति भावः । भावकृतोऽपीति । तथाच पाक करोति पाकक्रियेत्यादौ घनादेरपि कृतिशक्तत्वेऽनन्यथापत्तिरिति भावः । ननु तत्र विशेषानुशासनात् भावप्रत्ययस्य धात्वर्थान्तिरिक्तो नार्थः । विशेषानुशासनाविषयतादृशप्रत्ययत्वमेव हि कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यत्राह—धातुत्वादीति । नन्याख्यातत्वं तिस्वादिकं या इत्थं नृत्वादिक् या शक्ततावच्छेदनं परतु कृतायेव शक्तिर्लाभवात् कृतिविशिष्टे तु लक्षणेत्याशङ्क्य निराकरोति—यदपीति । यतो विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं विलीयेतन्मय । विशिष्टान्तराणां जातिविरहितविशिष्टानां च शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टानां गगनादिपदशक्यत्वं विलीयेतेत्यन्वयः । तथा च शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टानां गगनादिपदशक्यत्व न स्यात् । लाभवाच्छब्दे शक्तिस्तद्विशिष्टे लक्षणेति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । जातिविशिष्टे एव कथं शक्तिरित्यत्राह—विनेति । इदं शक्यता शक्यार्थस्मरणं ततो लक्ष्यार्थस्मरणं शक्यस्मरणं किञ्चिद्दर्शनप्रकारकमेव निर्दिश्यकस्मरणामावापद्दर्शनविशिष्टस्मरणं च तद्दर्शनविशिष्टे सन्नप्रपदं विना नेति शक्तेः सावच्छिन्नत्वनिवन्धनसिद्धिरित्यभिप्रेत्य । यदि च पदेनाहत्सैव शक्यसक्येन स्मरणमित्युपेक्षते शक्यसक्यनिर्वाहार्थं च शक्तिरुपयुज्यते तदा गवादिपदानामपि केवले गोलादौ शक्तिः । शक्तेः सावच्छिन्नत्वनिवन्धनस्याप्रयोजनत्वेनासत्त्वाद्गोत्वविशिष्टे लक्षणेत्यस्य सुवचत्वाद्विशिष्टमात्रस्यैव शक्यत्वं विलीयेतेत्यभिप्रायः । न च केवले गोत्वे व्युत्पाद्यत्वम् । गोशब्दबोधस्य लक्षणया तदादन्तर्गमेव निरुक्तलाभवदर्शिनः प्रथमं तत्सम्बन्धम् । अयं कोशादितो विशिष्टशक्तिसिद्धिः । कोशादेस्तद्ग्राहकत्वान्द-

एवं च गतो ग्रामो गम्यत इत्यादौ फलस्य कृदात्म-
 नेपदाभ्यामेव लाभात् लाघवाद्वातातेरनन्यलभ्य-
 व्यापारविशेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति
 ग्रामस्य गन्तेत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं
 कर्मत्वमर्थः । फले च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेना-
 क्त्वादन्यथा पदमात्रस्य विनिगमकामात्रातिमात्राकत्यापत्तेः क्वचिदुक्तयैव
 लक्षणानिगोहादितिचेत् तुल्यं प्रकृतेऽपीत्याह—केवलेति । स्वारसिकेति ।
 कोशव्याकरणदिक्कृतां स्वारसिरप्रयोगेत्यर्थः । तेन भ्रान्तस्य लक्षणया कोश-
 दिक्कुरपि विशेषणमात्रे प्रयोगेऽपि न क्षतिः ।

ननु चैत्रो गन्ता चैत्रो ग्रामं गत इत्यादावेव कृती मुख्यः प्रयोगः । सामा-
 नाधिकरण्यं च पदसाधुत्वाय । मोक्षा नृप्यतीत्यादौ लक्षणेति दुर्वास्म् । अनु-
 शासनातुगेधेनाख्यातस्यापि कर्तारि शक्तिषिद्धिरिति चेत् न । नृप्येत गन्ताचैत्र
 इत्यादौ कर्तृबोधकस्य कृत्वात्वाच्चैत्रो गन्तेत्यादौ अपि सधात्वमित्याशयात् । यत्
 तुमुनादिप्रत्ययस्य कृत्वादावेव शक्तिः । चान्तादेरभ्ययत्वेन तदर्थस्य भेदेनाप्य-
 न्वये विशेषात् । अत्र एव चान्ताद्यन्तोत्तरं प्रथमेवानुशिष्टा । अन्यथा क्षेत्रेण
 कृता गतमित्यादौ अभेदान्वये तृतीयादेरेवामावापत्तेः । सामानाधिकरण्यात् क्त्वादेस्तत्र
 प्रयोजकत्वादिति तत्र । मुक्त्वा वा ब्रजद्वीत्यादिमाशान्नोजनकर्ता भोजनोत्तरं ब्रजना-
 भय इत्यादियोगो न युज्यते ।

केचित्त कस्यचिद्यैत्रो ग्रामं गत इत्यादौ कृतिबोधः कस्यचिच्च कर्तृबोधस्तत्र
 कृतावेव लाघवाच्छक्तिः । सामानविमत्तयादिकं पदमाधुत्वायैव । कर्तृबोधस्त-
 लक्षणया शक्तिप्रयोगेण वा । तत्रैव सामानविमत्तयादिकमर्थसाधुत्वावेत्याहुः ॥ १० ॥

(मधु०) एरंभेत्यास्य केचिदित्यन्तं पञ्चमम् । एषश्च कर्मत्वकृतस्य
 पठस्य विशेषणविषया कृतो विशेषणविषया आत्मनेपदस्य शक्यत्वे च । कृदा-
 त्मनेपदाभ्यामिति । कृता विशेषणतया विशेषणतया आत्मनेपदेन काम इति
 भावः । व्यापारविशेषः वाक्कादिक्रिया । पातो. कृतावच्छिन्नस्याहारवाचित्ये
 तत्र एव कृतामसंभवेन द्वितीयादेः, कृतामर्थो न सिद्धवतीत्यतस्तथा-
 प्येहाप मानपदम् । द्वितीयादेरित्यादिपदात् पदीपरिपहः । कृतामसंभवे
 कृतावच्छिन्नजनकत्वम् । अर्थ इति, अगत्या तत्र तत्प्रतीतेरुक्तवन्तीति
 भावः । गन्ते च द्वितीयापर्यन्तदेन फले च प्रातिपदिकार्थः प्रहस्यर्थः
 अपि कृतामसंभवेन आपेयतामसंभवेन । एतेन आपेयतामसंभवेन कृतामसंभवेन ।

न्वेति, फलमात्रं वा अर्थः, जनकत्वन्तु संसर्गमर्या-
दया लभ्यतइति केचित्, तदसत्, ग्रामं गच्छति
त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः फलसामान्यलाभेऽपि
नियतसंयोग-विभागाद्यलाभेन फलविशेषावच्छिन्न-
व्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । इतरथा त्यजि-गमिप्रभृ-

तद्वृत्तेश्चैव चापेयत्वे निरूपितत्वसंबन्धेन । प्रवृत्त्यर्थोऽन्वेति इति वक्ष्यचिन्मत्तं
निराहृतम् । एकदेशान्वयप्रसङ्गेन तापत्रातुरोपेन चाह-फलमात्रमिति फलत्व-
विशिष्टनारमित्यर्थः । फलत्वं च कार्यत्वम् । संसर्गमर्यादयेति । फल-
पात्रार्थयोः संसर्गविषयेत्यर्थः ।

अत्र केचित्-फलमात्रस्य कर्मपदार्थत्वे ह्यप्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वनये पात्रो न तेमनस्येति व्यवहारानुपपत्तिः, जनकतासंबन्धस्य
ह्यप्यनियामकत्वात्, ह्यप्यनियामनसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वनयेऽपि तद-
भावस्य केवलान्वयित्वनियमेन तेमनीपपात्रेऽपि न तेमनस्येति व्यवहारापत्तिः
एवं फलमात्रस्य द्वितीयाद्यर्थत्वेऽपि यदि कर्मजनसंयोगानविकरणद्रव्यं प्रसिद्धं, तदा
तत्राद्यं न गच्छतीति प्रयोगाद्युपपत्तिः, तत्कर्मजागमनस्याप्रसिद्धया तद्वाभयत्वा-
भावस्य तत्र प्रत्येकमवश्यत्वात् । जनकतासंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
नया गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयाद्यर्थस्य तन्निष्ठसंयोगस्य तेन संबन्धेनाभावप्रत्यया-
संभवात्, तस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन
गमनकर्मण्यपि देशे अद्यं न गच्छतीति प्रयोगप्रसङ्गः, गमनत्वावच्छेदेन जनक-
तासंबन्धेन तन्निष्ठसंयोगमात्रस्य सत्त्वात् । तस्मात् फलजनकत्वं अणुशः फलं
जननत्वं वा द्वितीयाद्यर्थः । नचैवमपि रूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः,
तन्निष्ठसंयोगाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । फलजनकत्ववदापेयत्वस्यापि द्वितीयाद्यर्थ-
तया संयोगत्वावच्छेदेन रूपापेयत्वाभावरूपेण तत्र प्रत्ययात्, रूपं न गच्छति
एव इत्यादौ पात्राद्यं न पदस्यन्य इत्यादाविति नभयस्य वारद्वयमन्वय इत्याहुः ।

तदसत् । तापत्रात् द्वितीयादेः संयोगात्फलभेदे फले यद्यद्वादाद्यतन्मध्ये
संयोगमनत्वात् तद्व्याप्यपगमात्, ह्यप्यनियामकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कामात्मकस्य केवलान्वयित्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम् ।

फलसामान्यलाभेऽपीति फलत्वरूपेण फललाभेऽपीत्यर्थः । निय-
तसंयोग-विभागाद्यलाभेनेति । संयोगत्व विभागत्यादिनिश्चिते ऋषिब्रह्मा-
दिर्हेति वा संयोगत्वविभागत्यादिनिश्चितस्य सामान्यभवेनेत्यर्थः । फलविशेषेति
संयोगत्वविभागत्यादिनिश्चितेऽर्थः । धात्वर्थत्वात् गमन-रपमादिवाच्यत्वात् ।
द्वितीयादेर्धापेयत्वमर्थः स च धात्वर्थरूपेण संयोगादावन्वेति । न च विशिष्य

तीनां पर्यायत्वापत्तेः । तत्रापि गम्यते ग्राम इत्यादौ
ग्रामादेः संयोगादिफलशालित्वं कुतः प्रतीयत इति
चेत्, न । तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहो-
रादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरेव स्वर्गकामादि-
पदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं, प्रतीतिस्त्व-
ष्ट-फलयोरिष्टत्व-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोगत्वाभ्यां

सयोगत्व विभागत्वादिविधिष्यत्वाभावेऽपि न इतिरिति वाच्यम् । तदभावे गृहाद्ग्राम
गच्छतो गमने ग्रामस्य गमनं न गृहस्य, इष्टं त्यजतस्त्यागो इष्टस्य त्यागो न
तु भूमेरित्यादयो व्यवहारा स्वारसिका न स्युः, गृह-भूमिदृतिफलजनकत्वसा-
मान्याभावस्य तत्रासत्वात्, तत्रियया गृह-भूमिदृतिविभागोत्तरसयोगरूपक-
जननादिति भावः ।

ननु द्वितीयादेः सयोगत्वादिनैव फलमर्थ इति न फलविशेषाभावः, गमादिति
तु विशेषसमभिव्याहारश्च प्रत्ययनियामक इत्यत आह-इतरथेति । फलवि-
शेषावच्छिन्नक्रियाया घात्वर्थत्वात्प्रपञ्चगमे इत्यर्थः । पर्यायत्वेति । एकस्य
श्रयक्रियाया पूर्वदेशरथागोत्तरदेशगमनरूपत्वेन शक्यतावच्छेदकस्याभेदादि-
भावः । अथ पयायनायामिटापत्तिः, कर्मासमभिव्याहृते गच्छति त्यजतीत्यादौ
बोधस्य वैलक्षण्यात्तत्र तु तत्र तत्तत्फलावच्छिन्नक्रियाया निरुद्धलक्षणा । न च
ग्रामं त्यजतीत्यादौ ग्रामं गच्छतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । गमिसमभिव्याहृतं द्वि-
तीयादेः सयोगस्य त्यजिसमभिव्याहृतद्वितीयादेर्विभागस्य बोधकत्वादेव तद्वारण-
समवादिति चेत् । न । त्यजि-गम्यो पयायत्वाभावस्य सकलप्रामाणिकमिदत्वात्
कर्मासमभिव्याहृते गच्छति-त्यजतीत्यादौ स्वारसिकविलक्षणबोधस्याप्यतुभवं
मिदन्वाचेति निगमः । ननु तथापि गम्यते ग्राम इत्यादौ घात्वर्थकदशीभूतसं-
योगादग्रामे अवयासप्रवात् आत्मनेपदस्य च फलमाप्तायवाचकत्वात् गमन-
जन्यसयोगरूपफलशालित्वप्रत्यय कथं स्यादित्याशङ्कते-तथापीति । तद-
वच्छिन्नेति विशेष्यसयोगावच्छिन्नेत्यर्थः । समभिव्याहारादेव निच्छेदः । गम्यते
ग्राम इत्यादौ ग्रामात् संयोगशालित्वं प्रतीयत इति पूर्वोक्तान्वयः । तत्रापि
धातुविशेषसमभिव्याहारात्तथा समवेऽपि त्यजि-गमिप्रभृतीनां पयायत्वापत्तदुर्वा-
रत्वादिति भावः । समभिव्याहारविशेषादिशेषप्रत्यय एव तमाह-यथेत्यादि ।
स्वर्गादिजनकत्वमिति । प्रतीयत इत्यतः गम्यते ।

ननु फलत्वं प्रतीति इत्यतः प्रतीतिविरोधः सयोगत्वादिनैव प्रत्ययस्यातुभवति
इत्यात्, संयोगत्वादिना प्रतीतिः तु तेन रूपेण शक्तिरावदयती तथाच शक्यता

वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविषयवाचकतदादेरिव
व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफलतच्छालि-
वाचकाख्यात-कृतोरपि विशेषरूपेण बोधकत्वम् ॥११॥

नन्यनिरूपत आह-अस्तु वेति बुद्धिविषयवाचकेति । बुद्धिविषयत्वप्र-
त्तिनिमित्तकेत्यर्थं । व्युत्पत्तिवशादेवेति । सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानस्यैव
विशेषरूपेण शाब्दबोधे तत्रनकपदार्थोपस्थितौ च कारणतावशादेवेत्यर्थं । प्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकेति फलस्वरूपेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-तच्छालिवाचकेत्यर्थं ।
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति स्वरूपवचनम् । विशेषरूपेणेति शक्त्यागतवच्छेदकेनापि
विशेषरूपेणैतत्पर्यं । नच येन रूपेण पदार्थोपस्थितिस्तैव रूपेण पदे शक्ति-
ज्ञानस्य हेतुतया कथं सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानाद्विशेषरूपेण उपस्थिति विशेष-
रूपेणोपस्थित्वभावेन च कथं विशेषरूपेण शाब्दबोध, पदार्थोपस्थिति-शाब्दबोध-
योरपि समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावादिति वाच्यम् । तद्वेदेन शक्तिज्ञान-
पदार्थोपस्थित्यो कार्य-कारणभावभेदात् । अत्र सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानादे
विशेषरूपेण पदार्थोपस्थिति शाब्दबोधयोरेव्युपगमात् ।

परं व बुद्धिविषयवाचकतदादेरिवेति । यथा तदशरिपदस्थले विशिष्य
घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषपरमविशिष्टेन शक्ति शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात्, नापि स्वप्र-
योपबुद्धिविशेषविषयत्वविशिष्टे, तदाशरिपदन्यशाब्दबोधानन्तर घटत्वादिप्रकार-
कसंशयस्य सर्वांतमवशिष्टत्वात्, किन्तु स्वप्रयोपबुद्धिप्रकारत्वेनाशङ्कतीत्यतए
टत्व-पटत्वादिविशिष्टे तदशरिपदशक्तिः, अतो न घटत्व-पटत्वादिभेदे शक्त्यानन्त्य-
प्रसङ्ग इति प्राह ।

न चैवं ज्ञानार्थोच्छेदः हरिपदादेरपि सत्तावत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वस्य
सुवचत्वादिनि वाच्यम् । तत्रामरकोपात् तत्रद्रूपेणैव शक्यत्वप्रतीतिरिति भावः ।
एतथाभ्युपेत्योक्तम् । एवमपि फलत्ववद्बुद्धीच्छाविषयत्वभेदश्चादेरपि विनिगम-
नाविरोधेण शक्यतावच्छेदकत्वापत्त्या शक्त्यानन्त्यस्य दुर्वात्त्वादिति ध्येयम् ॥११॥

(राम०) नन्वात्मनेपदन्य फलवाचकत्वेन चैत्रेण ग्रामं गम्यते इत्यादी
ग्रामस्य गमनतन्त्यरन्शादित्वस्वरूपमन्वलाभेऽपि चैत्रेण ग्रामं गच्छतीत्यादी
तस्य कथं मन्वलाभाय इत्याद्यङ्गायां एधेत्त्यादि केचिदित्यन्तमेवं मत्
संशयात् । एतच्च ग्रामं गच्छतीत्यादी फलस्य, पदान्तराद्यन्तत्वे चेत्यर्थं
इत्यस्य च ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्तेत्यादी द्वितीयादे फलजननत्वत्त्वं
णकमन्वमर्थं इत्यपेक्षेनानन्वयः । ननु फलवाच्यत्रयापारबोधकधातुन
एव चैत्रेण ग्रामं गच्छतीत्यादी फलजाभ्युत्पत्तिं द्वितीयायाः फलजनन-

त्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिकल्पनेनेत्यत आह—गतो ग्रामो गम्यत इत्यादि । चैवेण ग्रामो गत इत्यत्र फलविशिष्टवाचिहृतप्रत्ययात् पदार्थतावच्छेदकतया फलस्य लाभ, चैवेण ग्रामो गम्यत इत्यत्र चात्मनेपदात् फलविशेष्यकशकस्या फललाभ इत्यर्थः । तथाचान्यलम्ब्यस्वरूपवापनेन घातो फले न शक्तिरिति भावः । लाघवादिदिति । फलावच्छिन्नव्यापारविशेषत्वोपेक्षया व्यापारविशेषत्वस्य शरीरलाभप्रकारित्यर्थः । व्यापारविशेषोपेक्षेति । पक्षघातोर्विनिश्चयादीमयोगादिरूप व्यापार, गम्यादिघातो स्पन्दरूपो व्यापार, त्यजघातोरेपि स एवेत्यादिरर्थः । मात्रपदेन पदार्थतावच्छेदकतया फलवाचकत्वस्य व्यवच्छेदः । ग्राममित्यादि । तथाचानन्यलम्ब्यत्वात् फलस्य द्वितीयादे फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिरनायत्या वन्व्यत इत्यर्थः । द्वितीयादेरित्यादिपदेन ग्रामस्य गन्तेत्यादौ षष्ठी परिग्रहः । घातुनामनेकार्थकत्ववच तत्र षष्ठ्या, कर्मत्वार्थकत्वात् । ननु चैवो ग्राम गच्छतीत्यादौ फललाभाय किं द्वितीयादे फलजनकत्वे शक्ति, किं वा तत्तद्घातो फलजनकत्वे शक्तिरित्यत्र विनिगमनाविरहः घातुनामनेकार्थकत्ववच द्वितीया-प ह्यादीनामपि अनेकार्थकत्वमिति न तद्विनिगमकमिति चेत् । न । स्वस्यैकदेशीभूतफले ग्रामादे प्रातिपदिकार्थस्यानन्वयप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति, अल्ल-त्वात् । यदि चाख्यातत्वावच्छेदेन फले शक्तिरिति कर्तृ-कर्मप्रत्ययस्थे तत एव फललाभ इत्युच्यते, तदाख्यातार्थकत्वस्य घातुर्विशेष्यतया अन्वयस्य चैवेण गम्यते ग्राम इत्यादौ व्युत्पन्नस्य भङ्गप्रसङ्गात् । कर्त्राख्यात-कर्माख्यातभेदेन व्युत्पत्तिद्वयव्यपने च गौरवमित्यादि स्वयमुद्घनीयम् । ननु द्वितीयायार्थकत्वजनक-त्वस्य ग्रामेऽस्तत्त्वात् कथं तेन सह ग्रामस्यान्वय इत्यत्र आह—फले चेति । विभक्त्यर्थकदेशेन सह प्रातिपदिकार्थस्यान्वय फलावच्छिन्नव्यापारस्य घातु-र्थत्वे प्रादुर्भावात् सा दशतीत्यादौ स्वामित्व-जनकत्वरूपचतुर्थ्येकदेशीभूतस्वामित्वे प्रादुर्भावात् प्रातिपदिकार्थस्यान्वयदर्शनेनाव्युत्पन्न इति लाघवादेकदेशान्वयान्मध्य पगमासाह—फलमात्र चेति । मात्रपदेन जनकत्वाशब्दवच्छेदः ।

केचिदित्यन्त मत इषयनि-तदसदिति । नियतेति । गच्छतीत्यादौ विभागस्य, तर रपञ्जनि सम इत्यादौ सयोगरूपफलस्य लाभप्रसङ्ग इति वेपरी-त्यमेव कथं न स्यादित्यर्थः । फलविशेष्यावच्छिन्नेति गम्यघातो सयोगावच्छिन्न एव, त्यजघातोर्विभागावच्छिन्नस्य दोषार्थोपपत्त्येव इत्यर्थः । ननु घातो स्पन्दाराधेव शक्ति गम्यादिसमभिव्याहाराद्य द्वितीयादे सयोगत्व विभागत्वादिका फलबोधकता भविष्यतीत्यत्र आह—इतरथेति । गमि त्वजिप्रभृतीनां स्पन्दत्वाव-च्छिन्नमात्रगणकत्वइत्यर्थः । पर्यायत्वापत्ते । एक्यमावच्छिन्नशक्तत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति, तथा सति शोभादौ तथाभिधानप्रसङ्गादिति भावः ।

शुद्धे तयापीति । सयोगावच्छिन्नस्य दादेगम्यार्थत्ववादिनोऽपीत्यर्थः ।

संयोगादिफलशालित्वं चैत्रद्युतिगमनारिजन्यसंयोगादिफलशालित्वं, कुत इति, प्रामोद्यन्त इत्यादौ विभागशालित्वस्य तदन्त्यगते इत्यादौ च संयोगशालित्वस्य लाभप्रसङ्गेन वैपरित्यायसि तदन्त्येति भावः । तद्वच्छिन्नेति संयोगावच्छिन्नध्यापारत्वादिगमितमभिध्याहृतात्मनेपदस्य संयोगात्मकत्वबोधकत्वं, विभागावच्छिन्नध्यापारत्वाचित्यमितमभिध्याहृतात्मनेपदस्य विभागात्मकत्वबोधकत्वमित्यादिपुस्तकित्त्वननेनोक्तदोषो वारणीय इत्यर्थः । यद्यपि केचन ध्यापारे धातुशक्तिवादिनाम्येव वक्तुं शक्यते, तथापि तस्मिन् त्वन्निगम्यो पर्यायवाचनतिरेव दोष इति ध्येयम् । ननु सामान्यबोधकशब्दस्य समभिध्याहारविशेषबलेन विशेषबोधकत्वं इव दृष्टमित्याकाङ्क्षायामाह—यथेति । स्वर्गकामोपजेतेत्यादौ दृष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गकामपदसमभिध्याहारबलेन विशेषबोधकतापर्यन्तान् पठेदृष्टम् । नपेव स्वर्गकामोपजेतेत्यादौ यथा स्वर्गसाधनत्वस्वरूपेण विधिप्रत्ययस्येष्टसाधनत्वबोधकता तथा संयोगत्वादिना पठबोधकता स्यादित्यत्र आह—प्रतीतिस्त्विति । तथाच यदि स्वर्गत्वादिना तत्रैवबोधस्तदा अत्रापि संयोगत्वादिना आत्मनेपदात् पठप्रतीतिर्निर्वाच्यता । यदि च दृष्टत्वरूपं स्वर्गरूपेष्टबोधकता तदा अत्रापि पठत्वरूपेणात्मनेपदस्य संयोगादिबोधकता वाच्येति भावः ।

नपेव यदि संयोगत्वादिरूपेणात्मनेपदस्य शक्तिप्रसङ्गात् तेन रूपेणात्पनिपिनिकटे नृदीनारमनेपदस्य शक्तिप्रसङ्गं काठामन्तरे संयोगत्वादिन धर्मितारण्येऽदृष्टत्वं चन्द्रप्रज्ञानसंज्ञेऽपि संयोगत्वादिना प्रकारेणात्मनेपदात् पठकामो न स्यादित्यत्र आह—अस्तु चेति । तथाच तत्पद इतिप्रकारेण शक्तिमिति शक्तिज्ञानस्य पदोऽस्य इतिप्रकारेणात् इतिज्ञानसदकारेण यथा पठत्वसदत्वादिभूषणविशेषप्रकारेण बोधकत्वं, तथा आत्मनेपद पठतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रत्ययार्थनावच्छेदकतावच्छेदकत्वमिति ज्ञानसदकारेण संयोगत्वादिना पठबोधकता, एवं कर्मोत्पत्तिविशिष्ट शक्तिमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रत्ययार्थनावच्छेदकत्वमिति ज्ञानसदकारेण संयोगविशिष्टबोधकता इत्यदित्यर्थः । एव विभागादिभ्यासाद्य बोधकम् । आख्यात-वृत्तोरपि रूपविशारेण गम्यादिपानो संयोगावच्छिन्नध्यापारत्वरूपेण बोधकत्वमनुभवः । तत्र च शक्तिप्रदो गमयात् संयोगावच्छिन्नस्य इत्यदिरूप एवमेव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(२५०) इत्यन्मन्तं दूषितं दृष्टान्ति—एवमित्याद्यस्य केचिदि-

त्यन्तेन । एव कर्मविशिष्टकर्मविशिष्टान्त्वयो कर्मबोधकत्वमनुभवने चेत्परं । एवमिति । पठानुद्वयविशिष्टे शक्तिप्रसङ्गात् तदा गतीत्या-

ध्वसमभादित्यर्थः । अनन्यलभ्यइति । एतेन अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति नियमस्यापि न मद्ग इति सूचितम् । व्यापारविशेषमात्रेति । गमनत्वादि विशिष्टमात्रेत्यर्थः । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । इति स्थिताविति । व्यवस्थितादित्यर्थः । ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादी फललक्षण कर्मत्वस्य कुतो लाभ इत्यत आह—ग्रामं गच्छतीत्यादि । आख्यातवृत्ते देनोदाहरणद्रव्यम् । द्वितीयादेरिति । अत्रादिना ग्रामस्य गन्तेत्यादी षड्र्याः परिग्रहः । फलजनकत्वलक्षणमिति । फलत्वमात्र जन्यत्वं द्रष्टव्यम् । फलत्व विशिष्टजनकत्वस्य द्वितीयाद्यर्थत्वे ग्राम गच्छतीत्यादी परसमवेतधात्वर्थजन्यफल शालित्वलक्षणकर्मत्वस्य बोधप्रकारमाह—फले चेत्यादि । चैत्रस्य नतेत्या दापि एकदेशान्वयस्वीकारेण तथान्वयबोधस्वीकारे गुत्ववित्तिवेद्यतया उप दार्शितकर्मत्वस्यापि बोध इति भावः । फलजन्यत्वे द्वितीयादेः शक्तिफलने गौरवात्तदपराय फले शक्तिः जनकत्वं तु संसर्गमर्यादया भासत इत्यस्यैव सभ्य स्यान्त्येवाह—फलमात्रं वेति । जन्यत्वविशिष्ट वेत्यर्थः । फलसामान्यलाभेऽपीति जन्यत्वविशिष्टस्य लाभेऽपीत्यर्थः । नियतेति । लक्षणोपस्थितिशक्ति भ्रमाकालीनेत्यर्थः । संयोगविभागाद्यलाभादिति । संयोगत्वविभागात्वादिना संयोगविभागरूपफलस्यालाभादित्यर्थः । तस्मादिति । पूर्वमते उपदर्शितदोष समवादित्यर्थः । फलविशेषावच्छिन्नेति संयोगत्वादिविशिष्टजनकेत्यर्थः । ननु लक्षणोपस्थित्याद्यभावकाले तयाविधनोधाभावे क्षतिविरह इत्यतो दूषणान्तरमाह—अन्यत्रेति । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे इत्यर्थः । पर्यायत्वापत्तेरिति । एकशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशंभानानापदत्वस्यैव पर्यायपदार्थत्वादिति भावः ।

द्रष्टव्ये—तत्रापीत्यादि । संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नव्यापारस्य धातुशक्यत्व वादिनोऽपीत्यर्थः । संयोगशालित्वमित्यादि । जन्यत्वावच्छिन्नरूपफलशालि न्वावच्छिन्नस्यैव कर्माख्यातादिवान्यत्वेन फलान्तरस्यापि बोधसमवादिनि भावः । तदवच्छिन्नेति । संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च तादृशसमन्वि व्याहारविशिष्टस्यैव तथा कार्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । समभिव्याहार विशेषात् सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदस्य विशयबोधकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । अन्यदेतदिति । तथा च तत्र यदीष्टत्वेन रूपेण स्वर्गादिबोधकत्वं तदा ममापि प्रकृते सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वरूपेण संयोगादिबोधकत्वं यदि, तदे-

१ वाच्ये इति पाठः । २ बोधोति पाठः । ३ विद्वेषस्यैव विषयोपजनकत्वादिति पाठः । ४ फलजन्येति पाठः ।

श्रुत्वाद्योरभेदान्वयेन स्वर्गादिरूपफलबोधकत्वं तदा प्रकृते संयोगादिकलयोरभेदान्वयेन संयोगादिबोधकत्वमिति भावः ।

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदात्सामान्यरूपेण विशेषबोधसंभवेऽपि गम्यते ग्राम इत्यादौ संयोगत्वादिना संयोगस्य ग्रामवृत्तित्वबोधालामप्रसङ्गः । न च संयोगफलयोरभेदान्वयेन संयोगत्वादिरूपेण तथा बोधसंभव इति वाच्यम् । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये निराकाङ्क्षत्वेन तयान्वयासंभवादित्यत आह—अस्तु वैति । तथाच यथा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्ततादिपदाद्दृष्टत्वपट्टत्वादिरूपविशेषरूपेण बोधस्तथा प्रकृतेऽपि फलत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्तताख्यातपदात्संयोगत्वादिरूपविशेषरूपेण बोधः । यद्दर्मावच्छिन्ने पदनित्यपितशक्तिग्रहः तेन रूपेण पदस्य बोधजनकत्वमिति नियमस्यैतदतिरिक्तस्यलत्वादिति भावः । इदं च तदादिसर्वनामपदस्य शक्यतावच्छेदकं बुद्धिविशेषविषयत्वमेव, शक्तिग्रहेऽपि तद्दर्मावच्छिन्न एव, बोधस्तु पटोऽस्य बुद्धिस्य इति शानसहकृताद्बुद्धिविषयस्तदादिषदशक्यइति शानाद्बुत्पद्यत इति प्राचीनमतानुसारेण बोध्यम् ॥ ११ ॥

(जय०) एवं चेत्यादिः कश्चिदित्यन्त एको ग्रन्थः । एवं च फलस्यात्मनेपदाद्यर्थत्वे च । व्यापारविशेषमात्रेति पाकादिरूपक्रियामात्रेत्यर्थः । मात्रपदेन फलमाव्युदासः । तथा सति घातोरैव फलकामे द्वितीयादेः फलार्थत्वं न सिध्येदिति भावः । द्वितीयादेरित्यादिपदात्पट्टीपरिग्रहः । फलजनकत्वस्वार्थत्वे एकदेशान्वयापत्तेर्गौरवात्—फलमात्रं वेति । नन्वेवं यत्र कर्मणा संयोगश्चक्षुरादि-सन्निकर्षादेव तत्प्रत्यक्षं तत्रामुं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः । तत्कर्मक्रमनस्याप्रसिद्ध्या गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयाद्यर्थस्यैव हि प्रतिषेधो वाच्यः । न च फलस्य द्वितीयाद्यर्थस्य जनकत्वसंबन्धेन तत्संबन्धः । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति । तस्मात्फलजनकत्वम्, फल जनकत्वं वा द्वितीयाद्यर्थः । एव रूपं न गच्छतीत्यादिप्रयोगात् आधेयत्वमपि । तत्र रूपनिष्ठसंयोगजनकत्वाद्यप्रसिद्ध्या फले संयोगाद्विद्वितीयाधेयत्वत्वाभावबोधसंभवादिति चेन्न । एतन्नात्संयोगाद्यात्मक-कृत्वात्तया द्वितीयायास्तत्र तत्र लक्षणास्वीकारात् । एतेन रूपं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाद्यर्थस्याधेयत्वस्यैव घात्वर्थे फलेऽभावबोधसंभवाद्घातोः फलमन्वर्थः, द्वितीयायाः आधेयत्वमेवेति परास्तम् । घातोः फले शक्यत्वपट्टकल्पने द्वितीयाया-ओपाधिविशिष्टे शक्तिरूपने गौरवापत्तेरिति दिक् ।

नियतसंयोगेति । तदलामे च काश्याः प्रयोगे गच्छती गमने प्रयागस्येदं

गमने न वाद्या वृद्धस्य त्यागो न भूमेरितिप्रयोगानुपपत्तिः, गमने काशीविभा-
गजनकत्वसत्त्वेन त्यागे च भूमिवृत्तिसयोगजनकत्वसत्त्वेन काशीभूमिवृत्तिफलज-
नकत्वसामान्याभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । ननु गमितसमभिव्याहारे द्वितीयाया
उत्तरसयोगत्वजिसमभिव्याहारे विभागोऽर्थो वाच्य इत्यत आह—इतरथेति ।
अथ पर्यायत्वमेकार्थनिष्ठत्वमेव प्राप्तं गच्छतीत्यत्र प्राप्तं स्वजतीति प्रयोगापत्तिश्च
समभिव्याहाराश्रयेण वारणीयेति चेत् । न । लक्षणाया त्यागार्थकगमघातोर्गमना-
द्यर्थकत्वजघातो समभिव्याहारेऽपि द्वितीयादे सयोगविभागाद्यर्थत्वप्रसङ्गात् ।
मुख्यार्थकत्वजिगम्यो समभिव्याहारे तथा वाच्यत्वादिति चेत् । न । तयो पर्या-
यतायां प्रकृते मुख्यत्वलाक्षणिकत्वानुपपत्तेः । न च सयोगावच्छिन्नव्यापाराद्य
लक्षकत्वमेव मुख्यार्थत्वमिति वाच्यम् । कर्मप्रत्ययजन्यफलबोधं प्रति कर्मप्रत्यय
समभिव्याहृतघातुज योपस्थितेरवश्यभावेन घातो फलमर्थ इति भावात् ।

यत् 'तयो पर्यायतायां त्यागगमनादिभावप्रत्ययान्तात्स्वरसतो विभागाद्यव-
च्छिन्नव्यापारबोधो न स्यात्' इति तत्र, कर्मासमभिव्याहृतत्यज्यादौ विभागाद्यव-
च्छिन्नव्यापारे निरुदलक्षणास्वीकारसमवात् ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य घात्वर्थत्वेऽपि कर्माख्यातस्थले घात्वर्थफलस्य
कर्मण्यन्वयासमवादात्मनेपदार्थफलस्यैवान्वये नियमो न स्यात्, आत्मनेपदस्य
सामान्यतो विशेषतो वा फलसामान्यावाचकत्वात्तस्मात्त्वयाऽपि त्यनिगम्यादि
समभिव्याहारेणैव नियमो वाच्य इति शङ्कते—तवापीति । सयोगादीति निय-
मत इत्यादि । तदुवच्छिन्नेति । तथा च मम संयोगाद्यवच्छिन्ने व्यापारे
गमादिघातो शक्तिस्वीकारादयः नियमः संभवति । तत्र व्यापारमात्रे शक्ते
पूर्वोक्तदोषान्न तत्समव इति भावः । सामान्यशक्तस्य समभिव्याहारविशेषेण
विशेषबोधकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । इष्टत्वेति । तथा च शक्त्यानन्त्य
कल्पनभिया विधेः सामान्यतः शक्तिवदत्रापि तथैवेति भावः । नन्वेव मुक्ति-
काम आमानं पश्येत् न तु यज्ञ, जन् (१) प्रयागो गम्यते न तु काशीत्यादिप्रयोगो
न स्यात् । इष्टसाधनत्वतावच्छिन्नाभावस्य यागे गमनजन्यफलत्वावच्छिन्नाभावस्य
च गमनजन्यविभागाश्रयकारण्यमसत्त्वात् । नञाऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकामावस्यैव बोधनादत आह—स्वर्गत्वेति । तथा च प्रामाणिकत्वाच्छ-
क्त्यानन्त्यकल्पनागौरवमपि न दोषायेति भावः ।

शक्त्यानन्त्यकल्पने विशेषप्रकारबोधोपायमाह—अस्तु वेति । यथा तदादीना
षट्त्वधत्वादिशक्त्यतावच्छेदकमेतेन शक्त्यानन्त्यापत्त्याऽपूर्वचैत्रत्यादिविशिष्टवि-

शैथिल्यशक्तिप्रहासंभवेन बुद्धिविषयतावच्छेदकमुपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकानु-
गमकमाश्रीयते । अत्र बुद्धिर्यत्पदजन्या ग्राह्या, अप्रकान्ताद्यर्थकतच्छब्देनापि य-
च्छब्दाद्येयान् । अत एव यत्तदोर्नित्यामिसंबन्ध इति प्राञ्चः । इत्थं च शक्यतावच्छे-
दकानुगमकबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं यदा यादृशी रूपं गृह्यते तदा तेनैव तत्पदमुप-
स्थापयत्यनुमावयति च व्युत्पत्तिरेविध्यात्तयास्यात्तद्वृत्तोरपि संयोगत्वविभागात्वा-
दिरूपशक्यतावच्छेदकनानात्वादवच्छेदकमेदादनन्तशक्यत्वापत्त्या प्रकृतिबोध-
त्तावच्छेदक (त्व)मुपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकतत्त्वावच्छेदकानुगमकमुच्यते ।
प्रकृतिबोधतावच्छेदकधर्मवृत्ति फले तद्वति च शक्तमिदमित्याकारकः शक्तिप्रहः ।
शक्यतावच्छेदकाद्यनुगमकप्रकृतिबोधतावच्छेदकत्वं च धर्मस्य यदा यादृशरूपेण
गृह्यते तेन रूपेण कृष्टमुपस्थापयति बोधयति चेति नियमाभातिप्रसङ्ग इति
भावः । तादृशरूपेण शाब्दबोधं प्रति तादृशरूपेण शक्तिप्रहस्य हेतुतायाः कृष्ट-
त्वापत्त्यागे बीजाभावः । अन्यथा तदादिपदे शक्तेरपि विल्यापत्तिः । बुद्धिविशो-
पस्य सङ्कारित्वेनैवान्विप्रसङ्गान्, बुद्धी शक्यतावच्छेदकानुगमकविशेषणत्वस्य
व्यर्षन्वान्, धट्त्वाद्यवच्छिन्ने शक्यमात्रप्रहेऽपि शुद्धपदत्वादिप्रकारेण शाब्दबो-
धानभिध । किं च शाब्दबोधाविषयीभूतधर्मेण शक्यतावच्छेदकानुगमे इच्छा-
विरयत्वतत्पदभावत्वमपि तथा स्यात् । सङ्कारित्वं च शक्यतावच्छेदकनिष्ठस्या-
पि बुद्धिरियत्पत्त्वात्त्वात्तमेवेति । किं चेत् नानार्थवच्छेदः, अथादिपदेऽप्य-
न्यतमन्विशोरेण शक्यतावच्छेदकानुगमकस्य संभवादिति प्राचीनमर्षं दूययति ।

अत्रैवं प्राच्यामाशयं वर्णयामः—शक्तिर्नैस्तावत्संबन्धग्रहत्वेन शक्योपस्थाप-
कतयोऽसुगृह्यते । बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नं तत्पदशक्यमिति शक्तिमहाहित-
संस्कारेण तत्पदमावच्छिन्नप्रकारसंज्ञे उद्भूदेन सहसृष्टमेव तत्पदं तदमावच्छिन्नं
स्मात्पत्त्यनुमावयति च । उद्भोपेकं च परंपरामन्विष्य तत्पददृष्टान्स्मारितस्य पत्तद-
जन्यबुद्धिरियत्पत्तस्य तत्पदमावच्छिन्ने ज्ञानं, निरुत्तरियत्पत्तमिदिष्टे तत्पदमाव-
च्छिन्ने तत्पदशक्तिप्रहान् । तथा च पद्ये मन्पदयोष्य इत्यादिकाने शुद्धपदत्वा-
च्छिन्नस्य तदोपरियत्वादिनिर्वासाया । विदिष्टतत्पदमावच्छिन्ने गृहीतमन्व्यक-
ज्ञानमप्यपि शुद्धपदमावच्छिन्नप्रकृतिज्ञानजन्यशुद्धतत्पदमावच्छिन्नोपरियत्पदोरेव च
शुद्धधर्मावच्छिन्नप्रकारकोपजन्यत्वादत् एव विदिष्टशक्तपदस्य विशेष्यभावयो-
धत्त्वे न स्थानेति सिद्धान्तः । बुद्धिरियत्पत्तावच्छेदकावच्छिन्नं सङ्कारित्वमि-
त्यन्वारा चायं शक्तिः । न च शुद्धपदत्वाच्छिन्नप्रत्यय शक्यनुभवविरियत्ता-
त्त्वेन सृष्टिर्दिति वाच्यम् । अनुभवमन्वरायोः समानप्रकारत्वेनेव कार्यकारण-

अपि च घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म-

भावाच्छक्त्यनुभवस्य संभवाच्च । अस्तु वा यत्पदधर्मिकशक्त्यनुभवजन्यबुद्धि-
विषयो घटः पटादिश्च तत्पदशक्य इत्येव शक्तिप्रहस्तत्र च ससर्गताया भासमाने-
न यत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन घटत्वपटत्वादीनामनुगमाज्जं शक्त्यान-
न्त्यम् । अत एव न तच्छक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं किं तूपलक्षणीभूय शक्य
तावच्छेदकानुगमक शब्दत्वादिवत् शक्तिप्रहं शक्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाभा-
नादित्येके । तत्रायैव कदाचिद्यत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनापि तत्पदा-
दुपरिषते । न चैवमिच्छाविषयतावच्छेदकत्वादिकमपि तथा स्यात् कदाचित्तेन
रूपेणाप्युपरिषतेरिति वाच्यम् । यत्पदनियतवाक्यादिनाद्यव्युत्पत्तेरेव शक्तिसा-
धकत्वात् । अत एव च न पदान्तरप्रतिबन्धिरपीत्यन्ये । न चैवं यत्पदस्यापि
तत्पदजन्यबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने शक्त्या तत्पदजन्यबुद्धिविषयत्वज्ञान
एव ततो बोध इत्यन्योन्याशय इति वाच्यम् । यो धूमवानित्यादौ यत्पदार्था
न्वय्यर्थे तत्त्वेन विशिष्य तत्पदजन्यशब्दबोधात्प्रागपि तद्विषयत्वज्ञानसंभवात् ।
विशिष्य तदसंभवेऽपि सामान्यतस्तत्संभवाच्च । अत एव यो रूपवानित्यादिक
यो धूमवान् परंतो बद्धिमानित्यादिक च निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिकम् ।

यत्तु तत्पदस्य बुद्धिविषयत्वावच्छिन्न एव शक्तिर्घटत्वादीनामनुगमेन तत्त्वा-
गात्तत्पदोपस्थापितबुद्धिविषयस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नेऽभेदज्ञानं च शुद्धघटत्वाद्यव-
च्छिन्नशब्दबोधे हेतुः । अत एवोक्तं बुद्धिस्यवाचीति । तन्न । तत्पदे शक्तिश्च
बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नोपरिषत्यर्थ [तदभेदज्ञानं च शब्दबोधे कारणमिति?]
तत्तद्भावावच्छिन्नशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपरिषते कारणत्वभङ्गप्रसङ्गादुपेक्षितम् ।
तत्पदाद्यजन्यबोध एव तत्कारणमित्यप्याहुः ।

परे तु यो रूपवास्तमानयेति वाक्याधैत्रत्वादिविशिष्ट एव यत्तदोराद्या व्युत्पत्ति
रनुगमार्थमुक्तधर्मानुसरणे सैन्धवादिपदस्थलेऽन्यतमस्याप्यनुसरणापत्तिः । चैत्रो
यत्पदबोध्य इत्यादि ज्ञानं तु तत्पदशक्यत्वानुमितिजनकतया बोधोपयुज्यते यत्र
शागादौ रूपविशेषज्ञानमिव पद्मरागादिपदवाच्यत्वग्राहकतया । अत एव यत्पदो-
पेक्षेत्यप्याहुः । यत्तु यत्पदजन्यबुद्धिविषयत्वज्ञानं तत्पदजन्यशब्दबोधे हेतुरिति
तन्न । वाक्यादिना शक्तित्वात्पर्यावधारणे विनाऽपि तज्ज्ञानं तज्जन्यशब्दबोधा-
दित्यलमतिपल्लवितेन ॥ ११ ॥

(मधु०) रयत्रि-गाम्यो पर्यायत्वाभावस्य कर्मात्मभिर्व्याहृते गच्छति-
न्यायीत्यादौ निरुद्धणप्रतीतिः स्वार्त्तित्वस्य च कदाचिदपलापसंभवात् प्राप्ता-

स्वम् । न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-
पत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देसो त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देसो
स्पन्देः, पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गात् । फलावच्छिन्नव्या-

देगमिकर्मत्वव्यवहारात्पपत्या फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं व्यवस्थापयति—
अपि चेति । धात्वर्थतावच्छेदकेति धातुप्रतिपायतावच्छेदकेत्यर्थः । धातुत्वं
च सङ्केतविशेषसंबन्धेन धातुपदवत्त्वं, शालित्वं च संसर्गः न तु शक्यतावच्छेदके
तदन्तर्भावः । न चैवमग्नौ जुहुयादित्यादावग्रेऽपि जुहोतिकर्मत्वापत्तिः, अग्निसं-
योगावच्छिन्नक्रियायां जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्मकफलशालित्व-
स्याग्रेऽपि सत्त्वादिति पाच्यम् । अग्निसंयोगात्कृतपृतादिक्रिया न धात्वर्थः,
तथा सति घृतं जुहोतीत्यत्र द्वितीयाथस्य परसमवेतत्वस्य धात्वर्थेऽन्यथा-
पपतेः । अपि तु संयोगावच्छिन्नपृतादिक्रियात्कृतकर्तृव्यापारस्यैव जुहोत्यर्थतया
क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात्, अद्याविति सप्तम्यर्थः स्यात्त्यां पचती-
त्यादाविव परंपरासंबन्धावच्छिन्नापेयत्वं, तत्र धात्वर्थव्यापारे अन्येति सप्त-
म्यपेयत्वस्य पदार्थान्वितत्वनिश्चयमात् । इत्थं च गामो गमिकर्मत्वाद्गौ कर्मपदा-
र्थेऽप्ये धातुत्वविशिष्टे गम्यादेरभेदसंबन्धेनान्वयो व्युत्पत्तिवैविध्यादभेदार्थकल्लस-
पठीस्मरणान्भेदस्य प्रकारतयैव भावे, यत्र च न तस्मिन् तत्र गम्यादिपरं ता-
त्पर्यब्राह्मं कर्मपदस्यैव गम्याद्यभिन्नधात्वर्थतावच्छेदकफलवति लक्षणेति भावः ।

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वमतो न भ्रामादेर्गम्यादिकर्मत्वव्यव-
हारात्पपतिरित्यत आह—न त्विति । कर्मत्वस्य कर्मत्वव्यवहारात् पूर्वस्मिन्
देश इति, प्रसङ्गादित्येतेषां सर्वत्र सम्बन्धस्ये, पूर्वदेशस्यापि गमि-पत्यर्थज-
न्यविभागात्मकफलवत्त्वादिति भावः । यद्यपि पतधातोर्कर्मकतया पूर्वोत्तर-
देशयोरुभयत्रैव तत्कर्मत्वव्यवहारात्पादनशुचिनं, तथापि नरकं पतितः नरकप-
तित इत्यत्र द्वितीयातत्पुरुषात्पुत्र्यासनस्वरसात् उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्वमस्त्येवेत्य-
भिप्रायः । ननु तत्पथातेत्यत्र नभसः कर्मतया उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्वमस्त्येवेत्य-
भिप्राय इत्यपि कश्चित् । उत्तरस्मिन् देश इति तस्यापि त्यज्यर्थसंयोगात्म-
कफलवत्त्वादिति भावः । पूर्वापरदेशयोरिति, उभयोरैव स्पन्दजन्यविभाग-
संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । प्रसङ्गादिति । अस्मन्मते तु गमि-पत्योः
संयोगावच्छिन्नायां, त्यजेर्विभागावच्छिन्नायां, स्पन्देऽथ केवलायां क्रियायां
शक्तिरिति त्रैलोक्यवाक्यः । पतनत्वं च गुरुत्वात्समवायिभूतात्पण्डित्यामात्रवृत्तिः
तत्रान्यथावच्छेदकतापि विशेषः, तस्यैव पतनात्कृत्यतावच्छेदकत्वान्न न गमि-
पत्योः पर्यायतेति भावः ।

ननु कर्मपरं तत्तदात्तुबोधकपरसमभिध्यादारात् फलत्वेन तत्तत्फलस्यैव बो-

पारयोधकत्वादेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः ।
भाक्तस्तु जानात्यादेस्तादृशधातुयोग एव च कर्मप्र-
त्ययाः । तत्र च द्वितीययाधेयत्वमभिधीयते त-
च्चाकाङ्क्षावैचित्र्याद्वात्वर्यतावच्छेदकेऽपि फलेऽन्वेति,

पसाकाङ्क्षामिति नैतदोप । न च तथापि पूर्वोत्तरदेशयो स्पन्दिकर्मत्वव्यवहारो
दुर्वार इति वाच्यम् । कर्मपदस्य धातुत्वेन सकर्मकतत्तदातुपणितकर्मत्वस्य येष
एव साकाङ्क्षतया तस्य उपयोगित्वादित्यत आह—फलावच्छिन्नेति । अव-
च्छिन्नान्तात् स्पन्दिन्पदास । सकर्मकत्वव्यवहारः मुख्यसकर्मकत्वव्यव-
हारः । तथाच गम्यादे स्वारसिक्तकर्मकत्वव्यवहारोपपत्त्या फलावच्छिन्नत्रिया
दिवाचित्वमिदिरिति भावः ।

केचिन्नु नन्तरसामान्यधर्मो न कर्मपदशक्यतावच्छेदक, न वा सामान्यतो
धात्वर्थजन्यफलशब्दित्व तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु विशिष्य गम्यर्थजन्यस-
योगशब्दित्व-र्यज्यर्थजन्यविभागशब्दित्वादिकमेव तच्छक्यतावच्छेदक, प्रामो
गमिकमैत्यादौ गम्यादिपद तात्पर्यमाहकम् । न खैव नाकार्थत्वापत्तिरिति
वाच्यम् । प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरेणेन तथापि नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात्
तत्तदातुविशेषवाचकपरममभिव्याहारस्य नियामकतया गमिकमैत्यादौ न
र्यज्यादिपणितकर्मत्वप्रतीति, ग्राम स्पन्दिकर्मत्यादिव्यवहारश्च नायोग्यो न
वा योग्य किंत्वपार्थक्य कर्मत्वस्य धातुविशेषपणिततया स्पन्दादिधातोस्तलि
हकारप्रवेशादित्यत आह—फलावच्छिन्नेतीत्याहुः ।

न चेवं जानात्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र फलस्य शक्यताव-
च्छेदकत्वादित्यत आह—भाक्तस्त्विति । जानात्यादेरिति सकर्मकत्वव्यव-
हार इति शेषः । तथाच यतिप्रभृतिभिन्नत्वे सति सविषयकवाचित्वमेव तत्र
सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वेव तदयोगे कथं कर्मप्रत्यय इत्यत आह—तादृ-
शेति । इत्थं मुख्य भाक्तसाधारणसकर्मकत्वव्यवहारविषयधातुयोग एतेत्यर्थः । कर्म
प्रत्ययाः द्वितीयादयः । आदिपदात् भोजनाय यतते पुष्पेभ्यः सृष्टपति मात्
स्मरतीत्यादौ चतुर्षी-पठ्यादिपदिग्रहः ।

केचिन्नु ननु यादृशधातुयोगे कर्मप्रत्ययोऽश्लिष्यते तस्यैव सकर्मकतया कथं
गम्यादेर्मुख्य जानात्यादेश भाक्त सकर्मकत्वमित्यत आह—तादृशोतीत्याहुः ।

नन्वेव धात्वर्थतावच्छेदके फले कथं प्रातिपदिकार्थस्य साकाङ्क्षत्वात्प्रत्यय
इत्यत आह—तत्र चेति । पन्नावच्छिन्नव्यापारवाचिधातुयोगे चेत्यर्थः । तत्र
आविषयत्वं च आकाङ्क्षावैचित्र्यात् परार्थतावच्छेदकान्वयिन्वस्यैव अत्र साका-
ङ्क्षत्वात् । इत्थं च तद्व्यवहारो न वा पञ्चमीत्यादौ तद्व्यवहारो न वा तद्व्यवहारो

अत एव चास्याः पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसप्तमीतो
भेदः । अस्तु वा कर्माख्यातस्यैव द्वितीयाया अपि
फलमर्थः । स्याद्वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ
विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ॥ १२ ॥

परे तद्वृत्तिविकृतिमनकल्पन्दादुत्कृतप्रवायेन इत्यादिबोध इति भाव । ननु
यदि उपर्याधेयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकैऽन्यन्वय तदा धामे गच्छति प्राप्ते
त्वन्तीत्यादावपि समवेतत्वं सप्तम्यर्थोऽस्तु, तत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वे
अन्वेतु, द्वितीया-सप्तम्योर्वीथकतायामविशेषादित्यत आह—अतएव चेति ।
धात्वर्थतावच्छेदकफलाध्विताधेयत्वबोधकत्वादेव धेत्वर्थ । अस्याः द्वितीयाया
भेदः बोधकतायां विशेष । तथाच पदार्थतावच्छेदके सप्तम्यर्थान्वयस्याभ्युत्पन्न-
तया न तत्र धात्वर्थतावच्छेदकान्वितसमवेतत्वं सप्तम्यर्थं, निन्दु स्यान्त्यां पचनी-
त्यादाविव धात्वर्थान्वितपरस्परसम्बन्धव्यतिष्ठन्नधेयत्वमेव सदर्थं । न च
तयापि द्वितीया-सप्तम्यो पदार्थतापत्तिर्दुवारैवेति वाच्यम् । द्वितीयाया आ-
धेयस्ये निरुद्धाद्यधिकत्वात् आधवादेकत्वादायेव तच्छेदिरिति भाव ।

एकदेशान्वयात्तद्विष्णुनायामाह—अस्तु चेति । इत्थं च प्राग् गच्छतीत्यादी
ग्रामनिष्ठसयोगजनकसयोगात्प्रतिष्ठक्रियत्वादिर्को बोध, जनकत्वं समगं दण्ड-
वान् एकदण्डवानित्येति न निराकाङ्क्षत्वमिति भाव । षडध्यापारयो
सबन्धेऽपि प्राप्ते गच्छित्वप्ये गौरव तादृशसयोगस्य वारद्वयबोधश्चात्रभव-
वित्त्वं इत्यत आह—स्याद्वेति । फल सयोगत्वादिविशिष्ट, व्यापारः सन्दा-
दिर्वा, धात्वर्थगन्धवत्प्रकारित्वमेव च कर्मत्वप्रवृत्तिर्धैव च पूर्वोक्तव्यवहाराति-
प्रसङ्गो वारणीय इति भाव ।

केचित्तु ननु द्वितीयाया षडधर्मकत्वे प्राचीननये ग्राम गच्छतीत्यादेर्निरा-
काङ्क्षतापत्ति, प्राचीनैरुद्वान् एकदण्डवान् इत्यादेरपि निराकाङ्क्षताभ्युत्पन्न
मादित्यत आह—स्याद्वेतीत्याहुः ।

विशिष्टस्त्विति । गच्छतीत्यादी जनकतासम्बन्धेन फलविशिष्टो व्यापार,
गन्धत इत्यादी जन्यतासम्बन्धेन व्यापारविशिष्ट फलमित्यर्थ । कर्माख्यातस्थले
फल विशेषण व्यापारो विशेष्य, कर्माख्यातस्थले फलं विशेष्य व्यापारो
विशेषण, व्युत्पत्तिर्विचिन्त्यात् । कर्मविहितप्रपामाधेयत्वमर्थं, तेन प्राग् गच्छति
क्षेत्र इत्यादी ग्रामप्रतिष्ठसयोगजनकल्पन्दादुत्कृतवृत्तिमान् तादृशसन्दाधेयत्ववान्
वर क्षेत्रइत्याद्यन्वयधी । कर्माख्यातस्थलेऽप्यन्वयमर्थं, तेन गन्धते परमश्रेतेनेत्यादी
क्षेत्रनिष्ठवृत्तिजन्यसन्धजन्यसयोगाभयो ग्राम इत्यन्वयधी । कर्मवृत्तधाम्योऽर्थं,
तेन गतो ग्रामधेयेण इत्यादी पपोक्तसन्धजन्यसयोगाभयाभिधो ग्राम इत्या-
यन्वयधीरिति भाव ।

केचित्तु कर्माख्यातस्यैव इव कर्माख्यातस्यैवऽपि षड विशेषण व्यापारे विशेष्य व्युत्पत्तिभेदकल्पनाया मानाभावात् किंतु कर्माख्यातस्यापि षडमर्थ । तेन गम्यते ग्रामश्रेणेत्यादौ चैत्रनिष्ठतिज-यसयोगावच्छिन्नस्य द्रव्यकण्ड शाली ग्राम इत्यत्रयधी । कर्मरुतश्च षडविशिष्टोऽर्थः, तेन गतो ग्रामश्रेणेत्यादौ यथोकस्पदज-यकण्डविशिष्टाभिन्नो ग्राम इत्यत्रयधी । अतएव परत्व रूपा प्रवृत्त्यर्थापत्तिक तिज्ञादिना च स्वार्थकटाश्रयापेक्षिक प्रत्याप्यते इति नक्ष्यमाण-व्युत्पत्ति साधु सङ्गच्छते, अथवा तिज्ञादे षडार्थरत्वाभावादन कल्पे तदसङ्गतत्वापत्तिरित्याहु ॥ १२ ॥

(राम०) ननु यथा सर्वनाम्ना नानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि न नानार्थव्यवहार विषयता नानार्थव्यवहारविषयतावच्छेदके सर्वनामभिन्नत्वविशेषणोपादानात्, तथा त्यजि-गम्योर्न्यापारमात्रवाचकत्वेऽपि पर्यायव्यवहारविषयतावच्छेदके त्यजि-गमिभिन्नत्वविशेषणादेव न पर्यायव्यवहारविषयता इत्यतो युक्त्यन्तरेण गम्यादीना संयोगादिरूपकटावच्छिन्नव्यापारे शक्तिं व्यवस्थापयति—अपि चेति । 'धात्वर्थेति तद्धात्वर्थतावच्छेदकषडशाडित्व तद्धात्वर्थवर्मत्वव्यवहारविषयता वच्छेदकमित्यर्थः, तेन न गमिधात्वर्थतावच्छेदकषडशाडिनि त्यजिकर्मत्वप्रसङ्ग । तथाच यदि व्यापारमात्र गम्याद्यर्थो न तु संयोगावच्छिन्नव्यापारादिस्तदा गम्यादिनमत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य दुर्वारत्वापत्तिरिति भवमते षडस्य शक्यतावच्छेदकत्वविरहात् धात्वर्थतावच्छेदकषडशाडित्वस्याप्रसिद्धे प्रकारान्तरस्यासम्भवाच्च षडस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य धात्वर्थतावच्छेदक षडशाडित्वमेव तत्तद्धात्वर्थवर्मताव्यवहारविषयतावच्छेदक वक्तव्यमिति भावः ।

ननु धात्वर्थजन्यकषडशाडित्वमेव तत्तद्धात्वर्थव्यवहारविषयतावच्छेदकमिति न तस्य दुर्वचतेत्यत आह—न तु धात्वर्थेति । कर्मत्वमित्यनुषङ्गते । पूर्वस्मिन्निति । तथापि गम्यर्थ-परत्यर्थस्पर्शरूपव्यापारजन्यपूर्वदेशविभागरूपषडशाडित्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । त्यजेरिति स्वार्थस्पर्शव्यापारजन्योत्तरसंयोगशाडित्वस्य उत्तरदेशोऽपि सत्त्वादित्यर्थः । स्पन्देरिति स्पन्दजन्यविभागरस्योत्तरसंयोगस्य वा पूर्वापरदेशयो सत्त्वेन स्पन्दे सत्कर्मकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापनि, स्पन्देरकर्मकपातुत्वादिति भावः । धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन षडस्य कर्मत्वविषयतावच्छेदकत्वे च नोक्त दोषः, स्पन्दे केवलस्य दशतत्वेन षडस्य स्पन्दि धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयम् ।

ननु यद्धात्वर्थजन्ययत्तदवत्येव यद्धात्वर्थवर्मत्वव्यवहारस्तद्धात्वर्थजन्यतत्त्वत्वात् तद्धात्वर्थवर्मत्वमित्यद्वयगतमेव षडशाडित्वकारेण कर्मत्वदृश्य कर्मत्वमित्यत्र आह—कच्छेति । धात्वर्ता पच्यादिधातूना, तथाच पचिधातु सत्कर्मच न शृणादित्यादिपच्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं सत्कर्मकत्व वाच्यं तत्र षडशाडित्व

व्यापारबोधकत्वाद्यत्र संभवतीति पक्षपात्वादी श्रुत्यादिप्रमाणतत्कर्मकत्व-
व्यवहारबलेन पक्षपात्वादी कलावच्छिन्नव्यापारशक्तिसिद्धिरिति भावः ।

ननु यदि कलावच्छिन्नव्यापारबोधकपातुत्वमेव सकर्मकपातुत्वं तदा यद्विज्ञा-
नारिवाचिज्ञापात्वादीनां सकर्मकत्वव्यवहारपत्तिः, तथाच तत्र सकर्मकपातु-
योगविहितकर्मप्रत्ययादिर्न स्यादित्यत्र आह—भाक्तस्त्विति गौण इत्यर्थः ।
ज्ञानाधिज्ञापात्वादेः सकर्मकत्वव्यवहार इत्यस्यापत्तिः । अत्र च ज्ञापात्वाद्यन्यत-
मत्वमेव शक्तिः । नन्वेवं सकर्मकपातुयोगविहितद्वितीयादिविधायकधुरे सकर्मकप-
देन यदि कलावच्छिन्नव्यापारबोधकपातुकच्यते तदा ज्ञानार्थादियोगे द्वितीयाद्यप-
त्तिः, यदि च ज्ञापात्वाद्यन्यतमचातुरेव तत्रत्यसकर्मकपदार्थस्तदापच्यदियोगे
कर्मप्रत्ययाद्यपत्तिरित्यत्र आह—सादृशेति । कलावच्छिन्नव्यापारबोधकव्या-
दि-ज्ञादिघात्वाद्यन्यतमयोगे द्वितीयाद्य इति तत्त्वार्थे इति नोक्तरोप इत्यर्थः ।

ननु कलावच्छिन्नव्यापारस्य घात्वर्थत्वे द्वितीयादेर्न फलमर्थोऽन्यत्त्वत्वात्,
तथाच कथं घात्वर्थप्रातिपदिकार्थबोधेन साधारण्यबोधो भविष्यतीत्यत-
आह—तत्रेति । तत्र तण्डुलं पक्षीत्यादी । द्वितीयाप्येति । तथाच तत्र
द्वितीयापधियत्वत्वैव घात्वर्थोऽन्यथो न तु प्रातिपदिकार्थस्येति नोक्तरोप इति
पाठः । ननु घात्वर्थकले द्वितीयापधियताया अनन्वयः एकदेशत्वाद्, कलाव-
च्छिन्नव्यापारे च तण्डुलापधेयताया नान्वयः, अयोग्यत्वादित्यत्र आह—
तत्रेति । द्वितीयापधियत्वत्व इत्यर्थः । तत्रेत्यस्यान्वेतीत्यनेनान्वयः । आकाङ्क्षेति ।
अन्यत्रैकदेशान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वेऽन्यत्र साकाङ्क्षत्वे पदार्थकदेशीभूतकान्वित-
त्वाधोऽन्यत्वादीकारादित्यर्थः । नन्वेवं तत्र तत्र द्वितीयात्पक्षे सप्तम्यापत्तिः आवे-
यत्वतात्पर्यदशायां सप्तम्या एव साधुत्वादित्यत्र आह—अत एवेति । अत
एव द्वितीयायाः पदार्थतावच्छेदकान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव । तथाच पदार्था-
न्विताधेयत्वतात्पर्यदशायां सप्तमी, पदार्थकदेशान्विताधेयत्वतात्पर्यदशायां च
द्वितीयेत्यर्थः । नन्वेवं कर्मप्रत्ययस्थले ये ये पदार्था येन येन रूपेण विशेषणीभूय
भासन्ते त एव पदार्थाः कर्मप्रत्ययजन्यबोधे विशेषणीभूय भासन्ते इति
सर्वस्वधारितं [तद्विरोपः], कर्मप्रत्ययस्थले घात्वर्थविशेषणीभूय भासमानस्य
घात्वर्थजन्यफलस्य कर्मप्रत्ययस्थले घात्वर्थविशेषण्यत्वेन भासदित्यत्र आह—
अस्तुवेति । तथाच जनकतासंबन्धेन द्वितीयापधेयस्य घात्वर्थ एवान्वयः ।
इत्थं च एकदेशान्वयोऽपि नास्तीति भावः ॥ १२ ॥

(रघु०) नैतु जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकपठपदनिरूपितशक्तिप्रहात्स्वरूपतो
घटत्वादिप्रकारकबोधापत्तिवारणार्थं निरवच्छिन्नप्रकारकतासंबन्धेन शान्दुद्धिं प्रति

१ 'ननु पदाविषदनिर्द्दवितशक्तिज्ञानाभ्यावित्वेन घटात्वादिप्रकारकपठनि०'
इति सुतच्छ्रये पाठः ।

निरवच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन पदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनस्यावश्यक
 तथा कथं फलत्वविशिष्टे आख्यातादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात्संयोगत्वाद्दौ शब्द-
 बोधः । तदा संयोगत्वे उपदर्शितसंबन्धेनोपदर्शितकारणविरहात् । न च विषय-
 भेदेन तादृशकार्यकारणभावकरूपे प्रकृतस्थले स न कल्प्यते इति वाच्यम् ।
 विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पनेगौरवात् । न च तादादिपदाद्विशिष्य शब्द-
 बोधानुपपत्त्या तथा कल्पनभावश्यकमिति वाच्यम् । अनन्तकार्यकारणभावक-
 ल्पनमपेक्ष्य तादादिपदानां विशिष्य शक्तिव्यनस्यैवोचितत्वादिति प्रकृतेषु
 विशिष्य शक्तिरावश्यकं त्वमिप्रायेण प्रकारान्तरेण कर्मत्वनिर्वचनमुखेन व्यापा-
 रमात्रस्य घात्वर्थत्वे दूषणमाह—अपि चेति । घात्वर्थतावच्छेदकफलेति
 घात्वर्थतावच्छेदकतापि फले विनशितेत्यर्थः । गमिपत्योः कर्मत्वस्येति ।
 अत्र च घात्वर्थगमनादिक्रियाजन्यविभागरूप फलस्य पूर्वदेशेऽपि सत्त्वाद्गमिपत्योः
 पूर्वदेशस्यापि कर्मत्वापत्तिः, एव त्वजिक्रियाजन्यसंयोगरूपफलस्य उत्तरदेशे
 सत्त्वादुत्तरदेशस्यापि त्वजे कर्मत्वापत्तिः । तथा स्पन्दजन्यविभागादिरूपफ-
 लस्य पूर्वापरदेशयोः सत्त्वात्स्पन्देरुभयत्र कर्मत्वापत्तिः । अत्र न घात्वर्थजन्य-
 फलशालित्वं कर्मत्वं, किन्तु घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत् । तत्र च नोप-
 दर्शितानुपपत्तिः, उत्तरदेशसंयोगरूपफलस्यैव गमघात्वर्थतावच्छेदकतया तस्य
 पूर्वदेशे अभावात् । एवमद्यसंयोगस्य पतेरवच्छेदकत्वात्तस्य च पूर्वदेशे अभा-
 वान्न गमिपत्योः पूर्वदेशेऽकर्मत्वापत्तिः । एव विभागस्य त्वजिक्रियावच्छेदक-
 तथा तस्योत्तरदेशेऽप्युत्तरदेशे त्वजि कर्मत्वापत्तिः । स्पन्दश्च अवच्छे-
 दकफलभावेन नोभयत्र कर्मत्वापत्तिरिति । व्यापारमात्रस्य घात्वर्थत्वे प्राग्
 गच्छतीत्यादौ कर्मत्वबोधानुपपत्तिरेव दोष इति भावार्थोऽनन्तः ।

ननु तत्तद्घात्वर्थजन्यतत्फलशालित्वमित्यननुगतं कर्मत्वमस्तु, अनुगत-
 कर्मत्वनिर्वचने प्रयोजनाभावादतोऽनुगतकर्मत्वनिर्वचनप्रयोजनमाह—फलाव-
 च्छिन्नेति । फलजनकेत्यर्थः । सकर्मकत्वव्यवहार इति । तथा च अनुगत-
 कर्मत्वनिर्वचनेन अनुगतसकर्मकत्वव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः ।

नन्वेवं सति जानातीत्यादौ कथं सकर्मकत्वव्यवहार इत्यत आह—भाक्-
 स्त्विति । लाक्षणिक इत्यर्थः । तथा चोपदर्शितसकर्मकत्व मुख्यसकर्मकत्व
 व्यवहारनियामक सविषयत्वादिकं तु मात्रसकर्मकत्वव्यवहारनियामकमित्यतो
 न दोष इति भावः । ननु अननुगतमेव कर्मत्वमस्तु । अनुगतव्यवहारभावे

१ घात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकविशिष्टफलेत्यर्थः इति पाठ ।

इष्टापत्तेरत आह—तादृशधातुयोग एव चेति । उपरिर्शत(सकर्मक)धातुयोग एवेत्यर्थः । तथा चानुगतकर्मत्वानिर्वचने सकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानस्याननुगतत्वापत्तेरिति भावः । अत्रेदमप्येवम्—यद्यपि धातुत्वस्य तदर्थावच्छेदकत्वस्य चैक्याभावेन धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि नानुगतम् । एवं तादृशसकर्मकत्वविरहेऽपि जानातीत्यादौ यथा तत्तद्भातुयोगे कर्मप्रत्ययविधानं तथा विशिष्य गम्यादियोगेऽपि कर्मप्रत्ययविधानं संभवत्येव । तथा च तत्तद्भातुयोग्यतत्तत्फलशालित्वरूपाननुगतकर्मत्वनिर्वचनेऽपि न दोषः । कर्मप्रत्ययविधानेऽनुगतसंश्लोन्तरस्य प्रकारान्तरेणापि संभवादिति व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेऽपि न दोषः । तथापि तत्तद्भातुत्वर्थतत्तत्त्विक्रियाजन्यफलशालित्वरूपमननुगतकर्मत्वमुक्त्वा व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिरूपदोषो दुश्चर एव ।

ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादिरूपनामार्थस्य कुत्रान्वयः ? न तावद्भातुत्वर्थकदेशे फले, धात्वर्थनामार्थयोर्भेदान्वयबोधान्म्युपगमादत आह—अत्र चेति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ चेत्यर्थः । तच्चेति । द्वितीयाथैर्भूतित्वं चेत्यर्थः । आकाङ्क्षादिवैचित्र्यादिति । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेकदेशेनेति व्युत्पत्तोः संबन्धकल्पनादित्यर्थः । तथा च तत्रैव ग्रामादिरूपनामार्थस्यान्वयो न तु पदार्थेकदेशे फल इति भावः । ननु ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थे कर्मकारकस्याधिकरणत्वेनान्वये 'कर्मणि द्वितीया' इति पृथक्सूत्रप्रणयनं निरर्थकमेव, 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्र द्वितीयासप्तम्याधिकरणे च इति कारणेनैव निर्वाहादित्यत आह—अत एवेति । धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयाथैर्भूतित्वस्यान्वयादेवेत्यर्थः । तथा च सप्तम्यर्थभूतित्वस्य धातुशक्तिमुख्यविशेष्येऽन्वयः । द्वितीयाथैर्भूतित्वस्य धात्वर्थकदेशे फलेऽन्वय इति सूत्रनाथं तत्र पृथक्सूत्रप्रणयनमिति भावः ।

नन्वेवं सति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेकदेशेनेत्येतादृशव्युत्पत्तेः संबन्धकल्पने गौरवमित्यत आह—अस्तु वेति । फलमर्थ इति । तथा च फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे फलमेव द्वितीयाथैः । तत्र जनकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वेति, आधेयत्वं तु द्वितीयाथैर्कर्मकारकयोः संबन्धमवांश्या भासते । तथा च ग्रामं गच्छतीत्यादौ, ग्रामविधिः श्रमयोगविधिः श्रमयोगानुसृत्येति-

दित्वेवान्वययोध इति भावः । ननु तथाविधवाक्यजन्यबोधे सयोगस्य धारद्वयं मानमनुभवविरुद्धमित्यत आह—आस्ता वेति । न चैवं गमिपत्योः पर्यायता पत्तिरिति वाच्यम् । यत्पदशक्यतावच्छेदकताव्यापकशक्यतावच्छेदकताकृत्यं यत् तिष्ठति सत्तत्पदानामेव पर्यायत्वादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोर्घात्वर्थत्वे तत्र कस्य फलजनकव्यापारबोधनिर्वाह इत्यत आह—विशिष्टस्त्विति । जनकतासंबन्धेन फलविशिष्टव्यापारस्त्वित्यर्थः । अन्वयबललभ्य इति । फलव्यापारयोः परस्परमन्वयाह्वय इत्यर्थः । तथा च व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदार्थयोरपि परस्परान्वयबोधस्वीकारेण तथाविधविशिष्टबोधनिर्वाह इति भावः ॥ १२ ॥

(जय०) ग्रामादेर्गम्यादिकर्मकव्यवहारान्ययानुपपत्त्या घातोः फलार्थत्व साधयति—अपि चेत्यादि । गमिपत्योरिति । पतेः पतनार्थेऽकर्मकत्व गमनार्थे तूत्तरदेशकर्मकत्व, गतावपि तद्भात्यनुशासनात् । अत एव नरक पतितो नरकपतित इत्यादौ द्वितीयावत्पुरुषोऽपीति भावः । अपतत् पपातेत्यादावुत्तरदेशकर्मकत्वमित्याशयेनेदमित्यन्ये । इदं तु बोध्यम्—पतनस्य पतनत्व-जात्या पत्यर्थत्वेऽप्युक्तवा पततीत्यादावघ.सयोगावच्छिन्नव्यापारे निरुद्धलक्ष-णार्था न सकर्मकत्वमिति—पूर्वस्मिन्निति । विभागात्मकफलवत्त्वादिति भावः । उत्तरस्मिन्निति । संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । घात्वर्थतावच्छेदक फलवत्त्वं तु नैतेषु । गमेः सयोगावच्छिन्ने पतेः क्वचित्सयोगावच्छिन्ने स्पन्देर्षि भागावच्छिन्ने स्पन्देर्निरवच्छिन्ने कर्मणि शक्तिः । इत्य च ग्रामो गमेः कर्म-त्यादौ कर्मपदार्थो घात्वर्थतावच्छेदकफलवास्तदेकदेशे घातोर्गम्यादेरभेदेनान्व-यान्नातिप्रसङ्गः । न च कर्मपदं न शक्त किं तु सकेतिकमेवेति वाच्यम् । वैयाकरणेन तदर्थं संकेतितत्वेऽपि घातोः फलावच्छिन्नबोधकत्वे सिद्धे ध्यव-हारादपि शक्तिग्रहादन्यथा कृती व्यवहारबलात्कृभो यत्नार्थकता न स्यात् । वस्तुत आशय्याकरणकर्तेश्च एवेत्यदोष इति बोध्यम् ।

ननु कर्मपदमपि नानार्थं तत्तद्धानुसमभिव्याहारेण विशिष्य हरफलबोधकमिति नैते दोषा इत्यत आह—फलावच्छिन्नेति । तथा च पतिगम्योरपि यदा घात्वर्थतावच्छेदकफलाविवक्षा तदाऽकर्मकत्वमिति भावः । द्विकर्मकधातुत्वं बोधयकर्मान्वितफलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत्वम् । उभयकर्मणां धातुत्वं वा । यथा गां दोग्धि ययो गोपालक इत्यादौ दुहादिधातुः । दुह्पात्पर्यो इवद्वय

विभागप्रयोजिका चेष्टा, विभागजनिका चैष्टैव वा : । तत्र विभागरूपे फले द्वितीयाद्यर्थ आधेयत्वमन्वेति (परसमवेतत्वं च चेष्टायाम् । तथा च गोवृत्ति-पयोवृत्ति-विभागजनकगोपयोमिश्रसमवेतचेष्टानुकूलकृतिमान् गोपालक इति बोधः । गौर्दुहते पयो गोपालकेनेत्यत्र गोपालकवृत्तिवृत्तिजन्या या पयो-वृत्तिविभागप्रयोजकपयोमिश्रसमवेता चेष्टा गोभिन्नसमवेता तत्रान्यविभागज्ञा-लिनी गौरिति गोलपकर्मविशेष्यको बोधः । तस्यैवोक्तकर्मत्वानुशासनेन प्रथ-मान्तपदोपस्थाप्यत्वात्, दलद्वयविभागयोरेतत् व्युत्पत्तिसिद्धम् । तेन देयदत्तेन दिसं कालस्त्वप्यत इति न प्रयोगः । दिभृत्तिविभागानुमूलस्वदजन्यविभागा-श्रवत्वेऽपि कालस्य, कालदेशविभागयोरेक्यामावात् । परसमवेतत्वोपादानादि-ह्येन स्वात्मानं त्यज्यते महोरुह इत्यादयो न प्रयोगाः । एवं कर्तृप्रत्ययेऽप्यु-दाहार्यम् । नीचातुरपि प्राह्यवच्छिन्नक्रियावाची द्विकर्मकः । प्रातेश्राममार-दिफलस्य कर्मद्रयान्वितत्वात् । क्रिया परंपरया प्राह्यनुकूला चैत्रादिनिष्ठा आह्ला, न तु मारादिनिष्ठा परसमवेतत्वामावात् । अन्यथा चैत्रश्चैत्रं ग्रामं नप-चीत्यादिप्रयोगापत्तेश्च । स्वयमेव स्वं नरकं नवतीत्यादिप्रयोगसंमरे गौणत्व-मेव । तथा च चैत्रो मारं ग्रामं नपति, चैत्रेण नीयते मारो ग्राममित्यादा-वप्युक्तप्रायो बोधः । अत्र प्रधानमारकर्मविशेष्यको बोधः । तस्यैवोक्तत्वादिति विशेषः । तदुक्तम्—दुहादेर्गौणकं कर्म नीचदा (दना) देः प्रधानकम् । इति । ग्रामं गमयति देवदत्तं भैत्र इत्यत्र च ग्रामो गमेः कर्म, देवदत्तश्च कर्ता, तदुत्तरं द्वितीयापि कर्तृबोधिका । कर्तृत्वं च गमादिघात्वर्थं । तथा च श्रामवृत्तिसंबोधजनिका ग्रामान्यसमवेता क्रिया देवदत्तकर्तृकर्मा, तदनुकूल-व्यापारो देवदत्तान्यसमवेतस्तदाश्रयो भैत्र इति बोधः । ग्रामो गमयते देवदत्तं भैत्रेणेत्यत्र प्रधानकर्मग्रामविशेष्यको बोधः । ददातेश्च स्वत्वर्थस्य एव घात्वर्थनावच्छेदकं फलं, न तु परस्वत्वं, तेन संप्रदाने न कर्मत्वापत्तिः । स्वत्वर्थस्य संप्रदानानित्यत्वात् तदावचिरिति चेत्, स्यापि दानात्स्वत्वार्थस-मानं, परस्वत्वं तु प्रतिबन्धकमावनिशिष्टप्रतिमहादिति मते तस्य परस्वत्वा-नवच्छिन्नत्वात्, यद्वातीत्यादी ददात्यप्रयोगात्, स्वत्वर्थसंपाच्छिन्नव्यापार-विशेषामावात्, परस्वत्वोद्वेग्यकारण ददात्यर्थान्तर्भूतत्वात् । अतएव न तापलं ददातेः । प्रतिमहादिघातोस्तु स्वत्वं फलमित्यलमप्रकृतेन ।

नन्वेव घात्वर्थतावच्छेदकं फले यत्र नास्ति तत्र ज्ञानात्प्रादी सकर्मकत्व-व्यवहारे न स्यादत आह—भाक्तसिधति । न तु याटाघातुयोगे कर्मप्रत्ययो-

अनुशिष्यते तादृशत्वमेव सकर्मकत्वमरिचत्वत आह-तादृशेति । मुख्यभाष-
 णांगरणसकर्मकघातुयोग एवेत्यर्थः । सत्र चेति । आधेयत्वस्याखण्डत्वे आधे-
 यत्वे शक्तिरितरथाधेयत्वे निरुद्धलक्षणा । लाघवादेकत्वादावेव शक्तेरिति
 बोध्यम् । तच्च आधेयत्वं च । अत एव द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैकदेशान्वयित्वा-
 देव । पदार्थान्वितेति । भूतले घट इत्यादी पदार्थ एव सप्तम्यर्थाधेयत्वम-
 न्वेति, न तु पदार्थैकदेश इति न ग्रामे त्यजतीति प्रयोग इति भावः ।
 अथ स्तोकमुर्ष्या प्रयातीत्यादी सप्तम्यर्थस्य कान्वयः ? गमन एवेति चेत्तर्हि
 लाघवीत्यत्र त्यागेऽप्यस्त्विति चेत् भवत्येव । द्वितीयार्थैकदेशे फल एवान्वया-
 चीकारात् । अतएव कर्माकाङ्क्षाप्यत्र । तर्हि प्रयातीत्यत्रापि सा स्यादिति
 चेत् स्यादेव । काश्यामयं एहं प्रयातीति प्रयोगात् । अत्र हि सप्तम्यर्थोऽव-
 च्छिन्नत्वमेवेति फलान्वयाकाङ्क्षा युक्तैव । नच स्वावयवे गच्छतीत्यपि स्यात् ।
 स्वावयवाद्यतिरिक्तान्वच्छिन्नत्व एवात्र सप्तम्या निरुद्धत्वात् । एतेन भूमाव-
 ष्यवयवः पठेरधःसंयोगावच्छिन्नव्यापारे शक्ती सप्तम्यर्थस्यैकदेशान्वय एव संभ-
 वति । अवच्छिन्नत्वस्य सप्तम्यर्थत्वे स्वावयवे पततीत्यादेः प्रसङ्गादित्यपि
 प्रशुक्तम् । अथ पथि काश्यां गच्छतीति न स्यात् गमनस्य काश्यमवच्छिन्न-
 स्वादिति चेत्, न, आधेयत्वसप्तम्यर्थस्याप्येकदेशान्वयात् । न चात्र फल-
 व्यापारी, यथायथमर्थ इति तत्प्रयोगोपपत्तिः । गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरिति
 प्रकृतप्रथमविरोधादिति ध्येयम् । एकदेशान्वयासहिष्णुराह-स्तुवेति । इत्थं च
 ग्रामं गच्छतीत्यादेर्ग्रामनिष्ठसंयोगजनकक्रियेत्यादिबोधः । नन्वेवं व्यापारमार्त्रं
 घातव्योऽस्तु सकर्मकत्वव्यवहारस्तु कुत्रचिदेवार्थकस्यचिदेव घातोः फलतद्द्विती-
 यादिसाकाङ्क्षत्वादेव । नच द्वितीयादेः फले शक्त्यन्तरमपेक्ष्य क्लृप्तघातुशक्ते-
 रनच्छेदकत्वमेव लभ्यते । एकदेशान्वयापत्तेः । फलव्यापारयोर्जनकत्वात्मके
 छेदनेऽपि शक्तेर्वनव्यत्वेन तथैव गौरवाद्य । किंचात्मनेपदस्यैव फले घातो-
 र्वापारमात्रे शक्तिर्गम्यत इत्यादावेव मुख्यप्रयोगः । ग्रामं गच्छतीत्यादी उ
 संयोगावच्छिन्नव्यापारे घातोर्लक्षणा । किंचा द्वितीयाया एव फले घातोर्वा-
 पारमात्रे शक्तिः । ग्रामं गच्छतीत्यादावेव मुख्यः प्रयोगो गम्यत इत्यादी
 घातोर्वापारजन्यफले आख्यातस्याभ्रयत्वे लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावाद्द्विती-
 यायाः कर्माख्यातस्य च फलमर्थोऽस्तु, घातोऽस्तु व्यापारमात्रम् । इत्थं च
 फलस्यापि न द्विधा मानमिति चेत्, न स्वजिगम्यादेः पर्यायतापत्तेरुक्तत्वात् ।
 अथ द्वितीयात्मनेपदयोर्न फलमर्थः, किंतु घातोरेव । तदर्थफलेनैवोभयत्र

मूर्तिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहं न तु
स्वात्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयि परसमवेत-
त्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यत्परत्वं
सुपा प्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङ्गदिना च स्वार्थफलाश्र-
यापेक्षिकं प्रत्याप्यते ॥ १३ ॥

निर्वाहादित्यमित्येव—आस्थां वेति । विशिष्टस्त्विति । गच्छतीत्यादी
जनकतया फलविशिष्टो व्यापारः, गम्यत इत्यादौ जन्यतया विशिष्टं कृ-
मित्यर्थः । वस्तुतः प्रयोजकत्वं प्रयोन्यत्वं वा संबन्धः । तेन यथा गच्छति
कास्थां गच्छतीत्यादिप्रयोगोऽपि संभवति । सप्तम्यर्थत्यापि गम्याद्यर्थ एव
फलवत्तदन्वयस्त्वोच्चारणमिति दिक् । एवं च द्वितीयाया व्यापेयत्वं कर्माप्त्यात्-
स्याभ्यर्थत्वं कर्मकृत्यामाप्रयोर्यः । एवं क्रमेण फलार्थान्निधान एव च द्वितीयेति
शेषम् ॥ १२ ॥

(मयु०) अनुरोधादिनि । समतादिफलस्य मूर्तिवृत्तादिनिवृत्तसंयोगविधा-
गादेष्टान्निवृत्तेऽपि आत्मानं प्रयाति, आत्मानं विजहातीत्याद्यभ्यवहारादिति
मानः । परसमवेतत्वस्य फलान्वयित्वे ततोपतादवस्थादुष्कं जित्यान्वयीति ।
घातमान्वयीत्यर्थः, तप कुन तत्पान्वय इति बोधनाय, न तु लदन्तीभ्यिकर्तः ।
समवेतत्वमपि तेन संबन्धेन परस्यान्वयबोधनाय । परमेव धर्मः, परत्वं
मित्रत्व यथाकर्मचित्संबन्धेनाश्रये कालिरादिसंयन्ममादाय एतदोपतादव-
स्थादिनि शेषम् । किमपेक्षया परत्वप्रतिपत्तिरित्यत्र आह—इयांस्त्विति,
सुपा कर्मविहितसुपा । प्रकृत्यर्थेति स्वापचित्वादि प्रकारिभूता या स्वक्तिः
तदपेक्षिकमित्यर्थः । आदिपरात् अथ वा कर्माप्त्यात्परत्वेव द्वितीयादेरपि
फलमर्थ इति मते स्वार्थफलपरिग्रहः । इत्थं च मूर्तिं प्रयाति इत्यादौ मूर्ति-
वृत्तिसंयोगजनकमूर्तिमित्यसंयन्ममादाय इत्याद्यन्वयबोधः मूर्त्यादेर्मेदबदे-
कदेशभेदेऽन्वयश्च । द्वितीयापचित्वादी प्रकारिभूता या मूर्त्यादिसंयन्ममादा-
यच्छिवाःकच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन तथैव वृत्तवृत्तेः, ननु प्रतियोगितासाहा-
य्येन, प्रहृत्वावच्छिन्नकच्छिन्नप्रतियोगिताकरसंबन्धेन वा, आये विहगस्य
महोत्सवमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगावनेः, विहगस्यपि
व्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकविहगभेदरत्वात् । द्वितीये प्रवे-
गच्छतीत्यादिस्त्ववहारात्सायोग्यत्वात्, विहगस्य विहगान्तरगमनदशाया-

मयि विहगो विहगं गच्छतीति व्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गाच्च । उभयकर्मजसं-
योगस्येऽपि, मष्टो मष्टं गच्छति, मेघो मेघं गच्छति, इत्यादयः प्रयोगा इष्टा
एव, स्वस्मिन् स्वस्मिन्संयोगजनकस्वमित्तसमवेतस्वप्नदायकत्वाभावाच्च, मष्टः स्वं
स्वयं गच्छतीत्यादिको न तत्र प्रयोगः । अपथैव दीर्घतन्त्रादित्येते तन्तुस्तन्तुं
गच्छति, इति व्यवहारो न स्यात्, तन्तोर्गमने तन्तुमित्तसमवेतत्वस्य बाधात् ।
नच संयोगस्य द्विजनया स्वस्मिन् स्वसंयोगाभावेन तद्वाक्यमयोग्यमेवेति
वाच्यम्, संयोगस्य अत्रच्छिन्नत्वनियमेऽपि द्विसमवेतत्वनियमे मानामावेन
स्वस्मिन्नपि स्वस्मिन्ना अवच्छेदकान्तरे स्वसंयोगे वाचकामावात् । अन्यथा
एकतन्तुकवर्षं प्रति अममवाधिकारणस्यासंभवात्, अंशद्वयसंयोगस्य विच्छे-
त्वात्, महि तत्रांशद्वयमेव पटसमवाधिकारणं द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुपपत्त्या
तन्तुमत्स्यंशौ पटोन्पत्तेरसंभवात्, मूर्तयोः समानदेशनाविरोधाच्च । न इव्या-
रम्भकनावच्छेदकसंयोगनिष्ठवैजात्यस्य फलवत्कल्प्यतया तन्तुनिष्ठपवनादि-
संयोग एव तत्र पटासमवाधिकारणं, तन्तोस्नादात्म्यसम्बन्धेन पटसमवायि-
कारणतया च पवनादी न पटोन्पत्तिः, समवायिमाश्रयितिसंयोग एवासमवायि-
कारणमिति निदानस्य पाकजस्येष्ट एव व्यभिचारादिति वाच्यम् । तथापि
तत्र मूलाभावाच्चेदेन तन्तुसंयुक्तस्त्वन्तुरिति प्रत्ययस्य विना वाचकं समत्वा-
योगात् इति चेत्, न, स्वस्मिन् स्वसंयोगाभ्युपगमेऽपि तन्तुस्तन्तुं गच्छती-
त्यत्र तन्तुपदद्वयस्य तन्त्ववयवे लाक्षणिकत्वात् । 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावण-
योरिव' इत्यादी सादृश्यवदकतन्त्रित्वांशस्येव कर्मप्रत्ययापस्य परसमवेतत्वा-
दास्यापि बाधेन तत्रान्वयेऽपि क्षतिविरहाच्च । नचैवं परसमवेतत्वस्यायो-
ग्यतया अनन्वयेऽपि केवलाधेयत्वांसमादाय विहगरस्य महीच्छगमनदशायां
विहगो विहगं गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयायाः कर्तृत्वे
लघुगणैव केवलाधेयत्वांसमादायापि तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् ।

केचित्तु परममनेतत्वाधेयराशुमपविरयकशाब्दत्वस्यैव गम्यादिषानुसम-
मिथ्याहनद्वितीयादिज्ञानकार्यतावच्छेदकतया केवलाधेयत्वांसमादाय विहगरस्य
महीच्छगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति न प्रयोगः । तन्तुस्तन्तुं गच्छ-
तीत्यादी तन्तुद्वयपदे लघुणैव गतिः, गम्यादिपदममिथ्याहनत्वस्य द्वितीयादि-
विशेषजनना पथेः साक्षाद्गम्यादिक्रितिवनचक्रियायां ऋषिरिति मते वाके
परसमवेतत्वस्य बाधित्वेऽपि तद्गुणं पवनीत्यादिवाक्यस्य नायोग्यत्वापत्तिः,
न वा आत्मविषयकसाध्यान्कारस्य आत्ममित्तसमवेतत्वेऽप्यात्मानमारमा साध्या-
स्त्वोनीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरित्याहुः ।

‘विद्येद्विना चेति । कर्मविहितविद्याविना चेत्यर्थः । आदिपदात् कर्म-
विहितवृत्तपरिग्रहः । स्वार्थकलाभयापेक्षिकमिति स्वार्थकलांशे विशेष्यीभूता
या व्यक्तिसदपेक्षिकमित्यर्थः, प्रवृत्तपथपेक्षया परत्वबोधने महीरहगमनदशा-
यामपि विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोगापत्तेः । गमनस्य गमनभिश्च-
समवेतत्वात्, एवं च भूमिर्गम्यते विहगेनेत्यादौ विहगनिष्ठवृत्तिजन्यभूमि-
भिन्नसमवेतसंयोगावच्छिन्नस्पन्दपल्लवालिनी भूमिरित्यन्वयबोधः । भेद-
मुप्यादेः संयोगश्च तिर्य्यकलांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिसदपेक्षिकत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगितासंबन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च प्रथमान्तपदो-
पस्थान्पस्याख्यातार्थे, आख्यातार्थस्य धात्वर्थे विशेषणतयाऽन्वयः ।
स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविव आरथात्पार्थिवपुटितस्यापि धात्वर्थस्यान्वयः
स्वभिन्नसमवेतगमनस्य स्वकर्तृत्वाभावाद्भयकर्मज्ञसंयोगस्थले महः स्वं स्वेन
गम्यते इति न प्रयोग इति भावः । एतच्च फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्व-
मिति प्रथमकलाउत्तरेण, स्वाद्धा फलाव्यापाराविति द्वितीयरूपे आशयत्वस्य
कर्माख्यातार्थत्वमते आशयत्वांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिसदपेक्षिकमिति
बोध्यम् । अन्वयबोधे त्वर्थे विशेष्ये.—यत्तदेतन्मते संयोगावच्छिन्नं न स्पन्दविशे-
षणं शाब्दित्वं च प्रकार इति ध्येयम् ।

केचित्तु भेद प्रथमो न तु भेदवदेकदेशान्वयापत्तेः, भेदस्य च द्वितीयार्थं
विशेषणत्व—समवायोमप्यद्वितत्तामानाधिकारण्यसंबन्धेनान्वय इत्याहुः ।

केचित्तु परस्मैपदत्वं परो वा न द्वितीयार्थः, किञ्चन्योन्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतासंबन्धेनान्योन्याभावो वा द्वितीयादेरर्थः,
अन्योन्याभावे च द्वितीयापेक्षित्वाद्दौ प्रवृत्तीभूता या व्यक्तिः सैव निष्ठता-
संबन्धेन प्रकार इति व्युत्पत्तेः । तेन विहगस्य महीरहगमनदशायां विहगो
विहगं गच्छतीति प्रयोगो न योग्यः, योग्यश्च विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां
विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगः, कर्माख्यातस्थले तु तदर्थकलांशे विशेष्यी-
भूता वा व्यक्तिः सैव निष्ठतासंबन्धेनान्योन्याभावे प्रकार इति व्युत्पत्तिः ।
तेन विहगस्य महीरहगमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोगो न
योग्यः, योग्यश्च विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति
प्रयोग इत्याहुः । तदसत् । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेदकत्वया
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विकल्पासहकारितेति ध्येयम् ॥ ११ ॥

(सम्प०) अत्र विहगो भूमि प्रवृत्तीतिवद्विहगः स्वात्मानं प्रवृत्तीति
प्रयोगः स्यात्, न स्वात् विहगः स्वात्मानं च प्रवृत्तीतिवद्विहगः ?

इस्य मूर्धितिसंयोगात्मकफलजनकप्रयाणाद्यर्थत्वत्, स्वात्मवृत्तिर्षये-
 गात्मकफलजनकप्रयाणाभ्यपत्त्यात्, संयोगस्य द्विष्टत्वादित्यत्र आह—मूर्धिमि-
 प्रयानीति । प्रयातीत्यत्र संयोगवच्छिन्नश्वापारो चात्वर्थः, द्वितीयादाः
 संयोगः । विजहानीत्यत्र चानोर्विभागावच्छिन्नश्वापारो द्वितीयापाश्च विभाग
 इति नाविशेषः । अनुरोधादिनि । पञ्चम्यन्तं परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थ
 इत्यत्र हेतुत्वेन शोध्यम् । परसमवेतत्वं कान्येतीत्याद्याह्यायामाह—क्रियान्द्र-
 बीति । फलान्वयित्वे च फलस्य द्विष्टत्वात् पूर्वोक्त एव बोधः स्यादिति
 मतः । परत्वं च भिन्नत्वं, तथा च विद्गो मूर्धिमि प्रयातीत्यादौ विद्गः
 मूर्धिमिन्नसमवेतमूर्धितिसंयोगजनकप्रयाणाभ्य इत्यन्वयबोधः । प्रयाणं च
 ममत्वं समवेतान्तं जनकान्तं च प्रयाणादिवत् । एवं विजहानीत्यादौ विद्गः
 मूर्धिमिन्नसमवेतमूर्धितिसंयोगजनकविदानाभ्य इत्यन्वयबोधः । मित्तघ-
 टइमूः प्रतियोगितामन्वयेनान्वयः । एकदेशत्वेऽन्याकाङ्क्षावशेन तस्य व्युत्प-
 न्नात् । न च तथापि तदयत्कर्मवर्षरोगस्यै विद्गः स्वात्मानं प्रयातीति
 प्रयोगपत्तिः । तत्र प्रयाणस्य आत्मभिन्नसमवेतत्वात् स्वात्मवृत्तिजनकत्वा-
 चेति वाच्यम् । तादृशप्रयाणस्य विद्गो बाधोऽत्र तथा प्रयोगान्मत्वात् ।
 ननु भेदं मूर्ध्यादेर्भूमित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्वयेनान्वयस्वीकारात् पृ-
 थिवीं प्रयाति विद्ग इत्यादौ बोधः । विद्गस्यापि पृथिवीन्वेन विद्गवृत्ति-
 प्रयाणस्य पृथिवीष्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवत् समवेतत्वाभावात् । यदि
 च पृथिव्याः केवलप्रतियोगित्वमन्वयेन भेदोऽन्वयः, स्वात्मानं प्रयातीत्यपि
 स्यात् । स्वात्मवोऽपि स्वात्म—यद्योभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवत्त्वेन तथा-
 त्वात् । भेदम् । तत्र किन्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्वयेन पृथिव्यादेरन्वय-
 स्वीकारात् । अन्वयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधस्य चात्रान्मु-
 ष्यमात् । यद्वा । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव परसमवेतत्वपरं विवक्षि-
 तम् । तथा च स्वात्मवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपरस्य स्वस्मिन् बाधावरो-
 धेन तथा प्रयोग इत्यादायात् । इत्थं च मूर्धिमि प्रयाति विद्गो न स्वात्मान-
 मित्यादौ नना स्वात्मभिन्नसमवेतत्वस्याभासो वा चात्यर्थं प्रयाणे प्रतीयते ।
 तथाच विद्गः मूर्धितिसंयोगजनकमूर्धिमिन्नसमवेतत्वत्त्वात् स्वात्मसमवेतत्वा-
 भावात् प्रयाणाद्वृत्तवर्तमानवृत्तिना नित्यन्वयबोधः । अत्र च जनकान्तं
 मूर्धिमिन्नसमवेतत्वं स्वभिन्नसमवेतत्वाभावात्त्वं च एकस्य रूपमिति रीत्या
 प्रयाणविशेषणम् । एवं विद्गो महीदईं विजहातीति न स्वात्मानमित्यादौ
 विद्गः महीदईंभिन्नसमवेतमहीदईवृत्तिविभागात्मकस्वात्मभिन्नसमवेतत्वाभावा-

दिहानादुल्लङ्घितमानित्थन्वयबोधः । विहानं च विभागावच्छिन्नत्वम् । तद्वच्छिन्नत्वं च जनकतासंबन्धेन विभागावच्छिन्नत्वं विशेषणं पूर्ववदित्थन्वयव विस्तरः । ननु भूमिं प्रयातीत्यादौ यथा कर्मप्रत्ययेन द्वितीयया ध्वप्रत्ययर्धभूम्यपेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याप्यते तथा विहगेन भूमिं प्रयातेत्यादौवपि कर्मप्रत्ययेनाख्यातेन स्वप्रत्ययार्थभाष्यप्रयाणापेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याप्यते । तथाच विहगवृत्तिकृतिजन्यप्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यफलाश्रयो भूमिरित्थन्वयबोधः । फलं संयोग इति पर्यवसितम् । न चेदं संभवति, विहगेन स्वात्मा प्रयावते इत्यादेः प्रसङ्गात् । विहगवृत्तिकृतिजन्यप्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यफलश्रयत्वस्य भूमादिव विहगेऽपि सत्त्वात् संयोगस्य द्विष्टत्वादित्यत आह—इयांस्त्विति । परत्वं परसमवेतत्वम्, स्याद्वितीयादिना, प्रत्ययार्थभूम्यादिभिन्नसमवेतत्वम् । तिहा कर्माख्यातेन । स्वार्थेति । स्वार्थो यत्फलं तदाश्रयभूमादिभिन्नसमवेतत्वमित्यर्थः । तथाच भूमिभिन्नसमवेतत्वादिसत्यपि फलं कर्मस्थले तुल्य एव, त्रितु कर्तृप्रत्ययस्थले कर्मप्रत्ययप्रत्ययार्थं भूमिः कर्मप्रत्ययस्थले च न प्रत्ययार्थं इत्येव विशेष इत्यर्थः । नचैवं प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधोपकरत्वं प्रत्ययानामिति श्रुत्यविविरोधः । कर्मप्रत्ययस्थले परसमवेतत्वस्याप्रत्ययार्थभूम्यन्वितत्वादिति वाच्यम् । अप्रत्ययार्थभूम्यन्वितस्यापि तस्य प्रत्ययार्थप्रयाणे विशेषणत्वेन तदन्वयस्याप्रत्ययेन तादृशप्रयत्नविरोधात् । नहि प्रत्ययार्थमात्रान्वितस्वार्थबोधोपकरत्वश्रुत्यतिः, असंभवत् । घटयानयेत्पादवपि घटान्वितकर्मत्वस्थानयनेऽप्यन्वयादिति त्रिकु ॥ १३ ॥

(रवु०) ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलनाश्रितरूपस्य कर्मत्वरूपत्वे भूमिं प्रयाति विहग इत्यादिवात्स्यामानं प्रयाति विहग इत्यादिप्रयोगापत्तिः, तत्र संयोगादिरूपरूपस्य द्विष्टत्वात् स्वात्मनोऽपि तादृशफलाश्रयत्वसंबन्धेन स्वात्मवृत्ततादृशफलानुल्लङ्घनापारानुल्लङ्घितमान् विहग इत्यादिशाब्दबोधसंभवादित्यत आह—भूमिं प्रयातीत्यादि । त्रिव्यान्वयीति । एतेन परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थवेऽपि तत्र फले भन्वये संयोगादिरूपवत्त्वच्छिन्नत्वात् स्वात्मवृत्तित्वेन तयाविषयप्रयोगवारणार्थमत्र इति निरस्तम् । ननु परसमवेतत्वमित्यत्र त्रिनपेक्षं तत्त्वं त्रिभिरिति । प्रत्ययार्थभूम्यादिति कोऽ, न । चैवेणात्रा गन्वत् इति प्रयोगापत्तिः । तत्र प्रत्ययार्थगमनापेक्षया आत्मनः परत्वादित्यत्र और्—इयांस्त्विति । विशेषमेव श्रुत्यादयति—यत्परत्वमित्यादिना ।

विद्यादीत्यत्र आदिना कर्मकृत्यपरिग्रह । स्वार्थेति । स्वार्थो यत्फलं तदाश्रय
 यापेक्षयेत्यर्थ । इदं च फलवच्छिन्नध्यापारादेर्धात्वर्थत्वपक्षे । फलव्यापार-
 योर्धात्वर्थत्वपक्षे वाख्यातादेराश्रयत्वाद्यर्थकतया स्वार्थाश्रयत्वाश्रयापेक्षये-
 त्यर्थोऽवश्येय । तथाच ग्राम गच्छतीत्यादौ प्रामान्यवृत्तिर्यो प्रामवृत्तिसयोगानु-
 बूलस्पन्दस्तदनुकूला कृतिरित्येवान्वयबोध । एव चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ
 प्रामान्यवृत्तिर्यो प्रामवृत्तिसयोगानुबूलस्पन्दस्तन्नन्यफलवान् तदाश्रयतावान् ग्राम
 इत्यन्वयबोध इति भाव ॥ १३ ॥

(जय०) क्रियान्वयीति । क्रिया धात्वर्थस्तदन्वयीत्यर्थ । इदं च
 परसमवेतस्यान्वयानुयोगिज्ञानार्थ, न तु तस्यापि शक्तौ प्रवेश इति बोध्यम् ।
 अत्र च विहगो भूमिं प्रयातीतिचदात्मानं प्रयातीत्यपि स्यात् । आत्मनिष्ठ-
 सयोगजनकक्रियावत्त्वस्यापि विहगे सत्त्वादिति परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थ ।
 तस्य फलान्वयित्वे स एव दोष, विहगभूमिसयोगफलस्य विहगान्यभूमिसयो-
 गत्वादिति धात्वर्थं तस्यान्वय उक्त । एवं च विहगान्यसमवेतत्वस्य क्रिया
 यामन्वयान्नातिप्रसङ्ग इति प्रपञ्चार्थ । ननु सर्वत्र प्रकृत्यर्थावधिकपरत्वस्य
 कर्मप्रत्ययार्थत्वे स्वात्मा गम्यत इत्यपि स्यात् । आत्मनेपदप्रकृतिधात्वर्थगमन
 मित्रे गमनस्य समवेतत्वादत् आह-इयारित्विति । स्वप्रकृत्यर्थेति । इत्थं
 च भूमिं प्रयातीत्यत्र भूमिनिष्ठफलजनकभूमिभिन्नसमवेतगमनाश्रयत्ववानिति
 बोध । विद्यादिनेति । आदिना कृत्यपरिग्रह । स्वार्थेति । स्वार्थोभूत
 यत्फलं तदाश्रयेत्यर्थ । आश्रयेति जनकीभूतधात्वर्थवारणाय स्वार्थफल
 विरोधेत्यर्थकम् । अत्र च प्रथमात्पदोपस्थापितस्य भूम्यादे परत्वे विशेषण-
 तयाऽन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तथाच भूमिर्गम्यते विहगेनेत्यादौ विहगभूमि
 भिन्नसमवेतगमनजन्यफलशालिनी भूमिरित्यन्वयो बोध्य । परवृत्तित्वे फलि
 कादिसंबन्धेनातिप्रसक्तमिति समवेतत्वमुक्तम् । तत्र यद्यपि परमर्थं समवेतत्व
 संसर्ग इत्येव युज्यते वक्तुं, तथापि द्वितीयादेर्लांबवासयोगादौ सख्यादावेव
 या शक्तेः परस्मिन्नपि लक्षणेव । तथापि लक्षणार्था लक्षणवस्याकिञ्चित्करत्वात्
 परसमवेतत्वमुक्तम् । यद्विहगकर्मक गमनमप्रसिद्धं तद्विहगो भूमिं गच्छति, ननु
 तद्विहगमित्यादौ तद्विहगकर्मत्वाभावस्य गमने तद्विहगनिष्ठसयोगजनकत्वामात्र
 रूपस्याप्रसिद्धत्वात्जनकत्वाद्यमात्रस्य चापदार्थत्वात्तद्विहगान्यसमवेतत्वामात्र
 स्थानवयो याच्य इति समवेतत्वपर्यन्ते निरुद्धलक्षणाया आवश्यकत्वे सर्वत्रैव
 तथा । न चात्र परसमवेतत्वस्यायोग्यतयानन्वयेऽप्यात्मानं गच्छतीति प्रयो-

घटं जानाति, इच्छति कुरुते, चैत्रः । मैत्रेण ज्ञायते
 इष्यते, क्रियते घट इत्यादौ सविषयकपदार्थान्नि-
 घाधिघातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं विष-
 यत्वं च कर्तृतिडा स्वाश्रयत्वं तृतीयया चाधेयत्वं
 बोध्यते ॥ १४ ॥

मानतेपरिणायैः प्रोक्षारणान्तर्भावेन पुष्पमन्नादिपदवच्छित्तिरयेति वाच्यम्,
 तथा सत्याधेयत्वपरसमवेतत्वयोरेकशक्तिविषयधेये षष्ठे आधेयत्वस्य व्यापारे
 परसमवेतत्वस्यान्वयानुपपत्ते । तथाच शक्तिद्वयमेव वाच्यमिति लक्षणेवास्तु ।
 व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च नैक विद्यान्यबोध इति भावात् । एवं च तदुल्लंघ्य
 तीरयादौ च विह्विति फल, सयोगोऽमिसयोगो वा घातार्थं । तथाच तदुल्लंघ्य
 निद्रकलननकतदुल्लान्यसमवेतत्रियानुकूलकृतिमत्त्वमर्थो बोध्य । परत्वं च
 भेदवत्त्वम् । भेदे चैकदेशे तच्चक्षुशक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितया वस्तुगत्यान्यवि-
 प्रकृत्यर्थादस्यस्यो बोध्य । तेन नरो नर प्रतियातीत्यादेर्व्यक्तिभेदाभिप्रायकस्य
 नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । अत्र द्वितीया प्रथमान्तरार्थस्य विशेषणतया ह्यार्थ-
 परसमवेतत्वान्निवृत्तस्य घातार्थस्य पुन स्वायान्तरे फलेऽन्वयस्य वाऽन्वयप्रादुर्भूतस्य
 कल्पना नीचित्यात्, लाघवाच्च भेद एवार्थं । भेदस्य त्रिगुणा सामानाधिक-
 रण्य, कर्मणा च प्रतियोगित्य सङ्गं । तथा च मृगा प्रतियोगितया कर्मान्वित-
 भेदस्य त्रियार्था सामानाधिकरण्येनावय प्रत्यासृष्टे । विडादिना च सामा-
 नाधिकरण्येन क्रियान्वितभेदस्य प्रतियोगितया कर्मणीति न बोद्धि दोष इति
 गुरुचरणा । एव गम्यादियोगे सयोगजनकत्व क्रियान्वयि यथायथ विभागान-
 नाशकत्वं सथागनाशकत्व फलान्वयि कर्मप्रत्ययार्थं । तथाच काश्यादिनिद्र-
 विभागानाशकतन्निससयोगजनकत्वक्रियाश्रय इत्यादि कार्गी गच्छतीत्यादेरर्थं ।
 तेन प्रज्ञास्यादि .. गच्छतीत्यादिरात्मान गगमादि च गच्छतीत्यादिश्च
 न प्रयोग इति बोध्यम् ॥ १३ ॥

(मधु०) मुख्यसकर्मकघातुयोग कर्मप्रत्ययस्यलेऽन्वयबोध व्युत्पाद्य
 भाकसकर्मकघातुयोगे कर्मप्रत्ययस्यलेऽन्वयबोध व्युत्पादयति-घटमित्या
 दिना । केचित्तु घटं जानातीत्यादौ घटे ज्ञायते इत्यादौ च कर्मप्रत्ययस्यलेऽन्वय-
 स्वार्थकत्वे धानन्वयप्रसङ्ग इत्यत आह, घटमित्तीत्याह ।

इत्यादावित्यारिपदात् द्वेष्टि द्विष्यत इत्यादेर्महणम् । सविषयकेति, तदाच तादृशाचातुसमभिव्याहार एव विषयित्वादिप्रत्ययनिषामक इति भावः । यथायथमिति सुषा विवरित्वं कर्मतिष्ठा च विषयत्वमित्यर्थः । सुषा विषयत्वाभिधाने च घटं जानातीत्यादावयोग्यतापत्तेः, विषयत्वस्य घटवृत्तित्वेन घटानिरूपितत्वात् ज्ञानस्य तदनाश्रयत्वात् । न चाधेयतासंबन्धेन घटस्य विषयत्वे निरूपकतासंबन्धेन च विषयत्वस्य ज्ञानेऽन्वय इति वाच्यम् । इदं ज्ञानं न घटस्य इति व्यवहारानुपपत्तेः । निरूपकतासंबन्धस्य ह्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । आश्रयतासंबन्धेन विषयत्वाभावस्य तदर्थत्वे घटीयज्ञानेऽपि नेदं ज्ञानं घटस्येति व्यवहारापत्तेः । ह्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनयेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटीयज्ञानेऽपि नेदं घटस्य ज्ञानमिति व्यवहारापत्तेः । एवं कर्मविषयविषयत्वाभिधाने ज्ञायते घट इत्यादिव्यवहारानुपपत्ते विषयित्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन ज्ञानानिरूपितत्वात्, घटादेस्तदनाश्रयत्वात् । न चाधेयतासंबन्धेन ज्ञानस्य विषयित्वे विषयित्वस्य च निरूपकतासंबन्धेन घटादावन्वय इति वाच्यम् । तथा सति घटज्ञानदशायां घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः । निरूपकतासंबन्धस्य ह्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । ह्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः । अतएवाश्रयत्वसंबन्धेन ज्ञानविषयित्वाभाव एव घटो न ज्ञायत इत्यस्यार्थ इत्यपि परास्तम् । तथा सति घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः । घटस्य विषयित्वानाश्रयत्वात् । न च कृषातुयोगे कर्मप्रत्ययेनापि विषयत्वद्विषयित्वयोरभिधाने स्वर्गं करोति याज्ञिकः, इविः करोति याज्ञिकः, स्वर्गं क्रियते याज्ञिकेन, इविः क्रियते याज्ञिकेन, गगनं करोति श्रीकृष्ण, गगनं क्रियते श्रीकृष्णेन, इत्यादिरपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । साध्यत्वात्विषयित्व-साध्यत्वात्विषयत्वयोरत्र घातुयोगे कर्तृ-कर्मप्रत्ययार्थत्वात्, भ्रान्त्या गुरतरभारोत्तोलनदशायां तदुत्तोलनादुत्पादेऽपि गुरतरभारोत्तोलनं करोतीति व्यवहारस्येष्टत्वात् । न चैवं गुरतरभारोत्तोलनं न कृतमिति न स्यादिति वाच्यम् । फलोपपानात्कर्मजन्यताविशिष्टसाध्यत्वात्विषयत्वान्वायविषयत्वान्वायस्य कर्तृकर्मदृश्यत्वात् । वैशिष्ट्यं च त्रिषाचदितसामानाधिकरण्यं साध्यत्वात्विषयत्वप्रवेष्टान्वात् नान्तरीयके मतो भूतं न तु मया कृतमिति अद्वैतोपपत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥

(राम०) ननु द्वितीयया आत्मनेपदस्य च फलार्थत्वं चैरेण घटो ज्ञायते इत्यादौ च द्वितीयवारमनेपदार्थयोरनन्वयापत्तिः । घात्वर्थज्ञानादेर्महणमिदं

अन्वयबोधे त्वयं विशेषः—यदेकत्र कर्तार्याश्रयत्वं
तत्र क्रिया तत्र विषयत्वं तत्र कर्मविशेषणत्वम् ।

पञ्चाननकशादित्यत आह—घटमित्यादि । सविषयकेति । ज्ञानेच्छा—वृत्ति-
द्वेष—भावनाशोककषातुस्थले इत्यर्थः । कर्मेति द्वितीयाया ऋषिर्ष पश्या आत्म-
नेपदेन चेत्यर्थः । यथेति । घटं जानामीत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले द्वितीयाया
विषयित्वं चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ घातन्येपदस्य विषयत्वमित्यर्थः । विष-
यित्वं विषयस्तमित्यस्य बोध्यते इत्यनेनान्वयः । एवमप्येति । तेन चैत्रो घटं
जानामीत्यादौ घटविषयकज्ञानाध्ययश्चैत्र इत्यन्वयबोधः । चैत्रेण घटो ज्ञायते
इत्यादौ च चैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इत्यन्वयबोधः । एवमन्यदूहम् । चैत्रो
घटं जानामीत्यादौ कर्तारि विद्या आध्ययत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ च
तृतीयाया बोधेपरं बोध्यते ॥ १४ ॥

(१५०) ननु सर्वत्र द्वितीयासमभिध्वाद्घटत्वस्थले कल्पदेधात्वर्थत्वे घटं
जानामीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । ज्ञानजन्यफलस्य घटादाववृत्तित्वेन तत्र तद-
न्तर्भावान्वयबोधसमवात् । एव सर्वत्र परसमवेतत्व कर्मप्रत्ययार्थ इदम-
प्युच्यते । आत्माना आत्मानं जानामीति प्रयोगानुपपत्तेः । आत्मान्वृत्तित्वस्य
ज्ञानादावप्रसिद्धया तस्य तन्वयबोधसमवादित्यत आह—घटं जानामी-
त्यादि । विषयित्वमिति तु कर्तृविद्यादिरमले द्वितीयायाभिप्रायेण । विषयत्व-
मिति तु कर्मात्प्रायतस्थले आख्यानाभाभिप्रायेणोक्तम् । तृतीयैतस्य कर्मा-
ख्यातादिरमले इत्यादि । तथाच सविषयकार्यशेषकषालसमभिध्वाद्द्विती-
यासमभिध्वाद्घटपानुस्थले कल्पदेधात्वर्थान्वयः । एव तादृशादावस्थले कर्म-
प्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थो नान्येति भावः ॥ १४ ॥

(१५०) मुख्यमभिधाय माकःकर्मत्वमाह—घटमिति । घट जानामी-
त्यादौ द्वितीयाया विषयित्वं, न तु विषयत्वमभिधीयते । घटमेव जानामीत्यादौ
घटान्यविषयित्वत्वेन इयच्छेदसमवात् । एवं ज्ञायते घट इत्यादौ आख्यातेन
विषयत्वमेव न विषयित्वं, चैत्रेण न ज्ञायते घट इत्याद्यनुरोधत् । इत्थं चात्र
द्वितीयाहमाख्यातयोर्धि भिन्नोऽयं इति विशेषोऽपीति भावः । आश्रयत्व-
मिति । नत्यापेक्ष्य जानामीत्याद्यनुरोधादिति भावः । बोधेयत्वमिति ।
नत्याभयत्वं घटेन न ज्ञायते इत्याद्यनुरोधत् । इत्थं च तृतीयाख्यातयोर्ध्व-
भेद इति भावः । घटेन नश्यत इत्यत्र तृतीयाद्यानुपयोगित्वं बोध्यते गगनेन न
नश्यत इत्यनुरोधादित्यपि बोध्यम् ॥ १४ ॥

(मधु०) एकमेति । घटं जानामी चैत्र इत्यादावित्यर्थः । कर्तारि

अन्यत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्राधेयत्वं तत्र च कर्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ कर्तृकर्मकृतां विषयाश्रय-प्रतियोगिवोधकत्वम् । यतत इत्यादौ, यत्पादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नान्वयः, किन्तु-द्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अत एवाभुञ्जानेऽपि भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ॥ १५ ॥

चैत्रे, तत्र आरूपात्पार्यत्वे, क्रिया घात्वर्थः, तत्र घात्वर्थे, तत्र विषयितायां, अन्यत्रेति चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादाविन्यर्थः । एवं च घटं जानाति चैत्र इत्यादौ घटवद्विषयितावत् ज्ञानप्रदाश्रयस्वर्वाश्रय इत्यादिको बोधः, चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ भैत्रवदाश्रयज्ञानविषयतावान् घट इत्यादिको बोध इति भावः । नष्ट स्वरूपभाक्तमाचारणसकर्मकघातुयोग एव यदि द्वितीयादयः, तदा घटं यतत इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात्, य पादिपातोरपि सविषयक्रिया-वाचित्वेन भाक्तमकर्मरत्वादिपत आह—यतत इति । क्रियादिना उपस्थिते यत्ने साध्यत्वाख्यविषयत्वेनैवान्वयः, न वृद्देश्यत्वेन, भोजनाय करोतीत्यप्रयोगात् । अत उक्तं यत्पादिनेत्यादि । आदिपदान् यद्य प्रयत्ने इति यम् घातोः परिग्रहः । अत एव पाकाय प्रयासो न तु पाकस्येति भावः । यत्पादिना लक्षणया उपस्थापिते ज्ञानादौ विषयतासामान्येनान्वयादुक्तं यत्न इति, विषयित्वेन विषयित्वावच्छिन्नत्वप्रकारेण, आदिना साध्यतापरिग्रहः । वृद्देश्यत्वेन वृद्देश्यत्वावच्छिन्नत्वप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया वृद्देश्यत्वावच्छिन्नताबोधकतया तद्वोचकचतुर्था घटाय यतत इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

केचित्तु कृमादिनोपस्थापिते यत्न इव यत्पादिनोपस्थापिते यत्नेऽपि साध्यत्वाख्यविषयित्वप्रकारेणैशान्वयबोधः । न चैवं घटं यतत इत्येव प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । वृद्ध्युत्पादयोगे चतुर्था इव यत्पादिघातुयोगेऽपि चतुर्था द्वितीयावबोधकत्वादित्याहुः । तन्मनं निराकरोति—अतप्येति । अभुञ्जानेऽपि भोजनसाध्यकप्रवृत्तिशून्येऽपि, भोजनोद्देश्यकप्रवृत्तिमतीति शेषः । भोजनं करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भावः ॥ १५ ॥

(राम०) ननु चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ यदि कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वं तृतीयायाश्चाश्रयत्वमर्थस्तदा चैत्रो घटं जानातीत्यादौ वाक्ये चैत्रेण घटो ज्ञायते

घातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा,
आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्थादया लभ्यः ।
लडादितिडाद्यर्थो वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिक-
मेकपदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति ।

वानिति बोधः । अत्रत्य रयो गमने करोतीति प्रयोगः । चेन्न घटः क्रियत
इत्यादौ च तुनीयार्थो व्यापारः । घात्वर्थ उत्पत्तिः । आख्यातार्थ आध्या-
त्वम् । तथा च चेन्नित्यव्यापारजन्योत्पत्त्याधयो घट इति बोधः । इत्यमेव
चाक्रान्तं न करोतीत्यादिप्रयोगोऽपि सूत्रपादः । उत्पत्त्याकाशाभिरुपितत्वस्या-
मानवोवात् । यदि च नान्तर्गणकृतित्वन्ये तं करोतीति न व्यवहारस्तदा
घातोक्तमिति कृतिरप्यर्थः । द्वितीयार्थश्च निरुपितत्वम्, विपयित्वमपि । तयान्
घटं करोतीहगदौ घटनिरुपितोत्पत्तिप्रयोजिका घटविपयिणी या कृतिस्तदा-
धय इति बोध इत्यप्याहुः । साध्यत्रया कृतिविपयत्वमेव कृमो योगे कर्म-
प्रत्ययार्थ इति तु व्यायः । त्रान्थिनिरुपितत्वादिनिशेषेण द्वितीयार्थविप-
यित्वादी कर्माद्यन्वय इत्यपि केचित् ॥ १५ ॥

(मधु०) मण्डनमतनाह-घातोरिति । फलमिति । संयोगादि-
विशिष्टमित्यर्थः । एवं च यादृशफलावच्छिन्नव्यापारत्वं यदातोर्नैवापि नैक्ये-
यते तद्वतोस्त्वादुप्येव फलमित्यर्थः । तत्र पचेतिङ्गिति, स्यनेतिनामः,
गमेः संयोगः, इत्यादि क्रीणानीत्यादेरिच्छन्नस्वत्वारि, स्वभिगमिप्रभृतीनां पर्या-
यतावारणस्य तावन्नापि संयोगे व्यापारान्तर्गणन शक्यतायां गौरवादिति
भावः । अतुल्यतान्तमारे गौरवादेव देशान्तरपापतेशाह-व्यापारमात्रं चेति,
आख्यातार्थ इत्यनुगम्यते, व्यापारत्वं धर्मत्वम् । अन्येन गौरवे धर्मत्व-
स्वात्मदोषावित्येवमि प्रकृतित्वस्य जातित्वेन तदपेक्षया गुरुत्वात् । न च
व्यापारत्वं प्रकृतित्वमेवेति वाच्यम् । पचेतेत्यादौ विष्यर्थस्य कृतिसाध्यत्व-
स्थानन्वयप्रसङ्गादिति चेत्, न, पचतीत्यत्र पचेतिङ्गितिजनकक्रियात्वस्थानन्त-
पदार्थपठितस्य शक्यतावच्छेदकत्वव्यवहारनामपेक्ष्य पचेतिङ्गित्वस्य तिस्रो
धर्मस्वरूपव्यापारत्वस्य शक्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वव्यवहारनामपेक्षया एव लयी-
स्यत्वं । न च विवादीनां लघुत्वं प्रकृतित्वमपहाय धर्मस्वरूपव्यापारत्व-
स्वोपाधिरूपस्य शक्यतावच्छेदकत्वव्यवहारनामपेक्ष्य धातुना क्रियतां तत्तत्फल-
जनकतयापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वव्यवहारमेव साध्यानि वाच्यम् ।
तिवादीनामपेक्ष्य धातुना स्वस्वत्वानावादिनि भावः । अन्यजनकभाव इति,
फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावस्योः संसर्गमर्थादया लभ्य इत्यर्थः । पचति

भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति न प्रयोगः । न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति । नापि घट-भूतलयोर्मिथः संयोग इति-वत् मिथो गमनमित्यादि ।

प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफल-
शालित्वं च कर्मत्वं, फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादीनां,
व्यापारनिष्ठं च तृतीयादिनाऽभिधीयते । एवं च तण्डुलं

चैत्र इत्यादौ आख्यातार्थव्यापारस्य क्रियादिरूपस्य स्वजनकदृत्याभयत्वसंबन्धेनैव चैत्रादाबन्धव्य इति भावः । वतमानत्वादीत्यादि पदादतीतत्वमविप्य-
त्वयोरुपग्रहः । इष्टसाधनत्वादिकमित्यादिपदात् इतिसाध्यत्व कलवदनिष्ठा-
नतुभविभत्वांशपरिग्रहः । तत्रेवेति आख्यातार्थव्यापार एतेत्यर्थः । जानाति
जानीयादित्यादाशिव धात्वर्थ एव तदन्वये फलाहृत्पाददशायां व्यापारसत्त्वेऽपि
पचतीति प्रयोगो न स्यात्, स्याच्च पच्यतीत्यादिप्रयोगः । न स्याच्च काशी
गच्छेदित्यादौ कार्यासंयोगजनकक्रियाया इष्टसाधनत्वादिलाभ इति भावः ।

भाष्यविहितघञादेरनिरर्थकत्वेन वक्ष्यमाणदूपणापत्तिरत आह-भावेति ।
भविष्यत्वस्य घञर्थव्यापार एतान्वयात् तस्य च तदानीं बाधात् तत्प्रयोग
इति भावः । विद्यत इतीति, न प्रयोग इत्युपज्यते । मिथ इति । गम-
धात्वर्थस्य संयोगात्मकफलस्य द्विष्टत्वेऽपि लङ्गर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य स्पन्द-
रूपस्याद्विष्टत्वादिति भावः । इत्यादीत्यादिपदात् महीरुद्विहगयोर्मिथस्तयाग
इत्यादेः परिग्रहः ।

नतु धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलशालित्वं कथं कर्मत्वमित्यत
आः-प्रत्ययेति । तत्तद्वाहुममभिव्याहृतप्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्य-
धात्वर्थफलशालित्वं तत्तद्वाहुकर्मत्वमित्यर्थः । अत्र तत्तद्वाह्वर्थफलशालित्व-
माशोकी चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तिः । गम्य-
र्थस्य फलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वात् । अतो जन्मान्त फलप्रियेणम् ।
व्यापारजन्यप्रमाणोक्त्यापि तद्व्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रसमवेतक्रिया-
जन्यतया तदोपताद्वस्त्वम् । अतः परसमवेतस्य व्यापारप्रियेणम् । चैत्रसम-
वेतक्रिया च न चैत्रान्दसमवेता तद्व्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्यापि चैत्रान्यो
प्राप्तव्यः तत्समवेतव्यापारो ग्राम एव । तज्जन्मनातदोपताद्वस्त्वमत-

वस्तुतस्त्वाख्यातस्यैव तृतीयाया अपि व्यापार
एवार्थः । कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपितमधि-
करणत्व, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापारा-
श्रयः, कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् । जानाती-
त्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्तव्या ।

चैत्रेण पच्यते पक्व इत्यादौ सुवर्थ एव व्यापारे
वर्तमानत्वाद्यन्वयः । पचमानः पक्वानित्यादौ पुन
रनायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः ।

चटितकर्मावतिरिक्ताख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वमेवति व्युत्पत्तिभङ्गे नोचित
इत्याशयेनाह—वस्तुतस्त्विति । आख्यातस्यैव कर्तृविहिताख्यातस्यैव ।
तृतीयाया अपीति । कर्मविहिताख्यातस्यैव कर्मवाचकपरोत्तरतृतीयाया अपी
त्यर्थः । अधिकरणत्वमिति । पच्यमानत्वात्परोत्तरतृतीयाया अपीति
भावः । एतच्च पूर्वकल्पसाधारण, परतु तत्कल्पे व्यापारोऽर्थः । अत्राधिक
रणत्वमात्रम् । कर्मकृत इति । एतद्रूपमपि पूर्वकल्पसाधारणम् । व्यापारा
श्रयव्यापारवान् । नन्वत्रापि आश्रयत्वे व्यापारे च शक्ति स्वीक्रियता किं
विक्रियतास्वीकारेणैतत् आह कर्मकर्तृत्विति । कर्मकर्तृत्वाद्दृढधर्याभेदा
न्वयत्वादादित्यर्थः । जानातीत्यादौ पठव्यापारयोरप्रतीतेराह—जानाती-
त्यादि । पूर्वोक्तैवेति । धातोश्चानारिकं प्रत्ययस्य यथायथमाश्रयत्वं विषय
त्वादित्यत्र इति भावः । एव नदपतीत्यादायपि प्रतियोगित्वादिकमर्थो
बोधः । ननु चैत्रेण पच्यते इत्यादौ यदि तृतीयाया एव व्यापारोऽर्थः, न तु
धात्वाख्यातस्यैव, तदा व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयः न स्यात् । जानातीत्यादौ
धात्वर्थे पचनीत्यादौ स्यात् एव वर्तमानत्वाद्यन्वयभावकस्य लङ्कारेण्युत्पत्त्यात्
धात्वर्थकत्वं एव तद् व्यापारप्रयोगेऽपि फलस्य वर्तमानत्वदशाया तथा प्रयोगात्
नेह आह—चैत्रेणेति । तथा च फलवत्त्वादेवमपि क्वचिद्रूपत्वमिति भावः ।
पूर्वकल्पेऽपि चैत्रेण पच्यते इत्यादौ इत्यत्र दृढस्वीकार्यम्, तत्र तृतीयाया एव
व्यापारोऽर्थः इत्यत्राश्रयमात्रम् । अन्यथा कृतो व्यापाराश्रयार्थकस्य कर्मणा
सहान्वयप्रसङ्गमिति धोषनाय पक्व इत्युक्तम् । एतच्चागततत्तृतीयाया
पच्यमानत्वविधाहते पच्यते तद्गुणः, तद्गुणः पक्व इत्यादौ वर्तमानत्वादेरन्वय
प्रत्यक्षः । न च वर्तमान-रादिकमनवित्तमेवेति वाच्यम् । तथा सति यद्य

त्यादौ नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव पार्थ एवेत्यादावपि
पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नस्याभावप्रतीतिः । समानं
चेदं कृतौ कालान्वयवादिनाम् । धात्वर्थानुकूलव्या-
पारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत इत्यादिव्यव-
हारात् संयोगवस्त्वमात्रप्रतीतिः, ननु तत्र प्रत्ययस्य

मैत्रिशिष्टबोधकप्रदसमभिप्रायारेणैवकारप्रयोगः, तद्वर्मावच्छिन्नान्ययोगस्य-
रूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यतिरेक शक्तौ संसर्गतया मानेन
तादृशव्यवहारसंभवादिति ध्येयम् । नन्वन्ययोग-स्यवच्छेदयोः सङ्घट्टः शक्य-
रोऽपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गस्तदवस्था इत्यत आह-
नीलो घट इति । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संसर्गत्वस्य
व्युत्पत्तिस्मिद्धत्वादिति भावः । ननु सुनवे पदार्थतावच्छेदके व्यापारे चा-
ख्यातार्थवर्तमानत्वान्वयव्यतिरेके व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । एवं व्यापारस्थयोः
पृथक् शक्यत्वे शक्तिद्वयकल्पना च मण्डनमते दोष इत्यत आह-समान-
मिति । 'इदम् एतादृशकल्पनम् । कालान्वयेति । वर्तमानत्वान्वयव्यतिरेकः' ।
तन्मतेऽपि चैरेण पच्यत इत्यादौ कृतीवार्थे कृतिवर्तमानत्वान्वयान् पचमान
इत्यादौ कृतीवर्थे कर्तुरेकदेशे वर्तमानत्वान्वयान् किंवा कृतितदाभययोः पृथ-
मेव कृत्प्रत्ययस्य शक्यत्वादिति भावः ।

क्रेचित्तु न-वेकपदार्थयोः परस्परमन्वयपत्रोपपत्त्युत्पन्नत्वाद्नाशत्या तत्र
शक्यत्वात्परमास्थीयत इत्यत आह-समानं चेति । 'इद एकपदार्थयोः पर-
स्परमन्वयित्वम् । पचतीत्यादावेवपदार्थयोरेपि कृतितर्तमानत्वान्वयव्यत्य
तेनाभ्युपगमान् स्थलभिन्नेषु समोरन्वयव्यत्युत्पन्नत्वादिति भावः । इति व्याचक्षुः ।

ननु कलमात्रस्य पार्थार्थत्वे फलवच्छिन्नव्यापारवाचित्वं न सुलभमकर्षकत्वं
किंतु फलवाचकत्वमेव । तथान्न संयुज्जिप्रकृतेरपि सुकृशसकर्मत्वशापत्तिरिक्तत
आह-धात्वर्थेति । महीरुहादाविति । श्येनमात्रकर्मजन्यश्येनतयोगपत्ति
महीरुहादावित्यर्थः । ननु महीरुहः संयुज्यत इत्यत्र व्यापारे व्यापारानभिधाने
तु श्येनः संयुज्यत इत्यत्र व्यापाराभिधानमस्तु नाशकडिहादित्यत आह-
संयोगव्यवमात्रेति । संयोगव्यवमात्रेत्यर्थः । न तत्र प्रत्ययस्य व्यापारवा-
चित्त्वेति किंतु व्यापारमात्रव्यतिरेक प्रत्ययार्थ इति भावः । न स्वकर्मकत्व-
मिति । तथाच पदानुत्तरप्रत्ययेन व्यापारो बोध्यते तदाहुरेव सुलपसक-
मेकः । भद्रगतसकर्मकत्वानिष्कानपि धनिविरहादिति भावः । ननु तथापि

व्यापारवाचितेति न सूकर्मकत्वम् । संयोग इत्यादौ
धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्षजादेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वमिति
मण्डनमनानुपायिनः ।

तन्न, पचतीत्यादौ पाकानुकूलवर्तमानयत्नाननुभव
प्रसङ्गात् । फलानुकूलादृष्टवत्यपि पचतीत्यादेर्विभा-
गाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादिमिति निश्चलादावपि विह्वले
त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च ॥ १६ ॥

संयोग इत्यादौ घनादिना व्यापारविधानात् सार्धकत्वं तस्य दुर्वात्मेवान्
आह-संयोगेति । प्रयोगसाधुतामात्रमिति, चातुना संयोगबोधने आकाङ्क्षा-
सपादकमात्रमित्यर्थः ।

यत्नाननुभवेति-यत्नत्वविशिष्टाननुभवोत्पत्त्यर्थः । यत्नत्वं प्रवृत्तिरूपम् ।
व्यापारत्वमिति-मते आख्यातशक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । न चाख्यातस्य
यत्नच्छरण्यैव तथाउभयो भविष्यतीत्यत आह-फलेति । पचतीत्यादेरिति ।
प्रयोगस्य प्रसङ्गादित्येतेनैतन्नवयः । न चसाधारणात्कूलरस्य ससर्गत्वात्प्राय
दोप इत्यत आह-दिनामेति । न च तत्राख्यातस्याभयत्वमेवार्थ इति
वाच्यम्, विभागात्पक्षस्यैव तन्मते धात्वर्थतया तदशक्यत्वस्यापि तत्र
संयोगात् । कलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तु विभागात्कूलस्य दस्यैव त्यजधा-
त्वर्थतया तदाशक्यत्वस्याख्यातार्थस्य तत्राभावात् तत्प्रसङ्गः । न चाख्यातस्य
स्पन्दत्वादिरूपेणैव व्यापारे शक्तिरिति वाच्यम्, चातीर्णताधत्त्वस्यावश्यक-
तया आख्यातस्य तत्रकल्पनार्थं गौरवादिति भावः । एतद्व्यापारतः, विधायार्थ
यादृशविभागाद्यनुकूलत्वं तस्यैव तन्मते धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे ससर्ग
त्वात् । न च तथापि चैव पचतीत्यादौ आख्यातार्थयत्नत्वप्रकारबोधस्य
स्वारसिकत्वेन प्रामाणिकतुभयविद्वस्यापलापप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यत्न-
तेऽपि प्रवृत्तिरूपस्य आख्यातशक्यतावच्छेदकत्वात् । अचेतने अष्टि पचता
त्यादौ च व्यापारे लक्षणा । स च व्यापारः संयोगादिव । न चैव पचतेत्यादौ
विष्यर्थवृत्तिसाध्यत्वस्याननुवपापति । वृत्ते वृत्तिसाध्यत्वाभावात् । विष्यर्थ
वृत्तिसाध्यत्वपक्षघनत्वपारेकान्वयित्वनियमेन धात्वर्थकडे तदवस्थासम्भ-
वादिति वाच्यम्, स च यत्नो कलात्कूलव्यापारे काश्चिन्नतया धात्वर्थ एव
विष्यर्थवृत्तिसाध्यत्वेऽसाधनत्वादीनामनुवयसम्भवात् । अस्तुतस्तु पचतीत्यादौ

घातवः फलानुकूलस्पर्शत्वादिप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन ग्रामाणिकालुम्ब-
सिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्येव तन्मते दोषो बोध्यः ॥ १६ ॥

(राम०) मण्डनमते दूषयितुमुत्थापयति-धातोरर्थ इति । फलवच्छिन्न-
व्यापारबोधकत्वेन सिद्धान्तसिद्धस्य गन्पादिधातोः फलमर्थ इत्यर्थः । उच्य-
मादाह-व्यापारमात्रमिति । आख्यातार्थ इत्यन्वयः । मात्रपदेनानुकूलत्व-
व्यवच्छेदः । नन्वेवं पचतीत्यादौ व्यापारे कथं घातवर्धकालानुकूलत्वस्य काम
इत्यत आह-आख्यातस्येति । जन्येति । घातवर्धककालव्यवच्छेदव्यापारयो-
र्जन्यजनकभाव इत्यर्थः । लडादीति । चैत्रः पचतीत्यादौ लडार्थो वर्तमान-
नहं चैत्रः पचतेत्यादौ लिङ्गार्थ इष्टसाधनत्वमन्येतीत्यत्रान्वितम् । एकपदेति ।
पुकेनाख्यातपदेन व्यापारवर्तमानत्वापेक्षेयनादिति भावः । तत्रैव आख्या-
तार्थव्यापार एव ।

भावप्रत्ययस्येति । पाक इत्यादित्यले भावविहितस्य घनादेरित्यर्थः ।
व्यापारोर्ज्यः, अनुकूलत्वं संसर्ग इति भावः । नन्वेतन्मतेऽपि घनो व्यापार-
बोधकत्वे मावाभाव इत्यत आह-तेनेति । व्यापारस्य घनत्वत्वाभावे पाको
भविष्यतीत्यादौ घातवर्धक एव भविष्यत्वादेरन्वयो वक्तव्यः, तथा च विद्धि-
तिरूपफलानुकूलव्यापारस्य वर्धमानत्वेऽपि विकृत्युत्पादवशात् पाको भवि-
ष्यतीति प्रयोगो पक्षगत्या न भवति स इत्यादित्यर्थः । व्यापारस्य घनत्व-
त्वाभावे दूषणान्तरमाह-न चेति । व्यापारविगमे व्यापारीभूतस्थान्त्वमि-
श्रयोपादिनात् । फलत्वे विकृत्युत्पादसत्त्वे । इतीत्यस्य नरेत्यनेनान्वयः ।
जनयोर्ज्ञेययोरिष्टापत्तावपि न प्रतीकार इत्यभिप्रेत्याह-नापीति । गमन-
मित्यत्र भावपुटो व्यापारार्थकत्वाभावे गमनमित्यस्य संयोग इत्येवार्थः ।
तथा च घटभूतलयोर्विधो गमनमित्यस्य योग्यत्वापत्तिः । व्यापारस्य घटवर्धने
च स्पन्दरूप एव संयोगानुकूलव्यापारो गमनमित्यस्याधो भविष्यति स च
नोमप्यतिरिति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु फलमात्रस्य घातवर्धत्वे घातवर्धतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मलक्षणं
न संभवति असंभवात् । अग्नय कर्मत्वं दुर्बलमिति कथमेतदित्यत आह-
त्ययेति । प्रत्ययपोषणीतो यः पासमयेनव्यापारस्तज्जन्वं यत्कलं तच्छा-
स्त्रमेव कर्मत्वमित्यर्थः । परतं स्वभिन्नत्वम् । एतद् च यत्र ग्रामादौ
कर्मत्वं प्राप्तं तत्परम् । इत्थं च प्रत्ययपोषणीतपरत्वादादे गमिधातवर्धकर्म-
त्वस्य स्वदिनम् इत्याह । स्वभिन्नत्वमेतादृशमकृदापारप्रत्ययवर्धनादि-
त्वस्य स्वदिनमपि तस्यादिति 'प्रत्ययपोषणीतेति । तदाहृत्प्रत्ययमतिपाये-

स्पर्धः । गच्छतीत्यादौ चादृष्टादिग्राहतात्तद्विधेयसंगत्वात् स्पन्दश्चैव
 दोष इति न तत्रादृष्टस्य प्रतिपाद्यतेति भावः । परस्मैनेतत्त्वात्प्रदानेऽपि स
 एव दोषः स्यादिति तदुपादानम् । वर्तमानादेशेनतत्क्रियादिरूपकालोपाधि-
 रूपप्रत्ययोपनीतपरस्मैनेतत्त्वात्तत्रान्यथास्वर्धमयोगादिग्राहिल्यमाशय
 न एव दोष इति व्यापारनि । व्यापारप्रदोपादानाच्च व्यापारत्वेन प्रत्ययोप-
 नीतत्वलाभात्क्रोडोषः । घातार्थपदानुपादाने च पूर्वदेशादौ गन्वादिर्मत्वा-
 पत्तिः । प्रत्ययोपनीतपरस्मैनेतत्त्वरूपव्यापारजन्यविभागादिग्राहिल्यादिति
 तदुपादानम् । विभागादेश्च न गन्वापर्यत्वमिति नानिप्रसङ्गः । एवं चेति
 द्वितीयादेशोपेयत्वार्थेने चेत्यर्थः । फलविशेषेति । विकृतीत्यर्थः । नन्वेवं
 कर्तृकर्मप्रत्ययस्थे तुन्यव्ययार्थोपापुपगमे वैपरीत्येन कर्तृकर्मव्ययद्वारापत्ति
 रित्यत्र आह-फलेति । तथा च घातार्थविशेषणकप्रत्ययार्थव्यापारविशेष्यक-
 बोधजनकप्रत्ययश्च कर्तृप्रत्यय , घातार्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेषणकबोध-
 जनकप्रत्ययश्च कर्मप्रत्यय इति न वैपरित्यमिति भावः ।

आख्यातार्थव्यापारस्य घातार्थविशेष्यतयाऽन्वयस्य पचतीत्यादिर्यथे व्युत्प
 ञ्जनं पच्यत इत्यादौ व्यापारविशेषणरूपात्स्वर्धविशेष्यशान्वयसोपो न संभ-
 वति, उक्तव्युत्पत्तिविरोधादित्यत्र आह-यस्तुनस्त्विति । तथा च कर्मप्रत्यय-
 स्थे आख्यातार्थव्यापारो न मामते किन्तु तृतीयाार्थव्यापार एवेति नोक्तव्यु-
 त्पत्तिमद् इति भावः । नतु कर्मप्रत्ययस्थे फलस्य घातार्थस्य कथं नामार्थे
 तदुत्पादौ भेदेन साक्षादन्वयो व्युत्पत्तिविरोधादित्यत्र आह-स्मानानाधिकार-
 पयेति । तृचस्थत्रे नामार्थप्रत्ययार्थोत्पत्तिभेदात्त्वदबोधस्यानुभवनिवृत्त्यात्तदोपा-
 दित्यर्थः ।

स्वराकाङ्क्षाद्योग्यतादिगम्यम् । ननु मृगोऽस्तीत्यादौ सामान्यदरिणपशुविशेषवाच-
कान्मृगपदाद् पशुर्दरिण इत्याकारकवाच्यत्वोपपत्त्याय एकपदोपात्तयोर्विशेष्य-
विशेषणभावेनान्वयः प्रसिद्ध इति कथमेकपदोपात्तयोर्वापाराश्रययोर्विशेषण-
विशेष्यभावेनान्वयो भविष्यतीत्याशङ्कामपाकर्तुमाह—एवकारस्येवेति । पाप
एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वे पार्थान्ययोग्यवच्छेदबोधाय यथाऽन्ययोगे
व्यवच्छेदे च खण्डशक्तिरेकपदोपात्तयोश्च विशेषणविशेष्यभावेनान्वयो व्युत्पन्न-
स्तथा ज्ञानजादिरस्येऽपि वक्ष्यमित्यर्थः । ननु पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ
खण्डशक्तिस्वीकारेऽप्येकदेशे अन्यत्वे पार्थादेरन्वयो बाध्यस्तथा च तत्र ताप-
वादन्ययोग्यवच्छेदे एकैव शक्तिरिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्यत आह—
अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्येति । उभयान्नामविशिष्टाभावसाधारणत्वा-
न्ययोग्यवच्छेदस्येत्थर्थः । अतिप्रसक्तत्वात् पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ
पार्थान्ययोग्यत्वोभयत्वारच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्यान्ययोग्यवच्छेदस्य
द्रव्यत्वादावपि तत्त्वात् । तथा च पार्थ एव द्रव्यत्वमित्यादेरपि प्रसक्त इति
भावः । शान्त्याप्रसिद्धिरिति । अन्ययोगस्य केवलान्वयित्वात् तच्चावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकव्यवच्छेदे एवकारस्य सतिर्थात्त्वात् । स आसमवेतताभावादात्मेव प्रसिद्ध
इति नाप्रसिद्धिरित्यत आह—बाधितत्वमिति । पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ
धनुर्धरत्वेऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य बाधितत्वमित्यर्थः ।
तथा च पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादिप्रयोगोऽयोग्यः स्वादिति भावः । इदं च
गुरुगमस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते, अन्यथाऽन्यसमवेतत्वाभावस्य क्वाप्येन
समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्रसिद्धेरपरिहारादिति ध्येयम् । नन्वन्य-
समवेतत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताकत्वमेव एवकारकयतावच्छे-
दकम् । तच्च पदार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदेऽपि निवृत्ति ।
पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्याव्यधिकं त्विति न्यायेन
तादृशप्रतियोगिताकव्यवच्छेदत्वात् गौरयेण पार्थान्येकविकल्पनादित्यत आह—पार्थ
एवेतत्त्वादिति । पार्थपरं सतन्वन्तं धनुर्धरत्वमिति विशेष्यत्वम् । अन्यथा
पदस्य प्रथमान्तत्वे, तस्य ततोऽन्यत्वादित्यस्यासद्गत्यापत्तेः । तस्य पार्था-
न्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य । ततः अन्यसमवेतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदात् । एष्यधिकमिति न्यायेन सोऽपि शक्य
एव तथाऽन्यसमवेतत्वस्य वृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकव्यवच्छेदरस्य शक्य-
तावच्छेदकत्वे विशिष्टाभावोभयभावमादापातिप्रसक्तैरन्यसमवेतत्वत्वपर्याप्त-

१ प्रसिद्ध इति पाठः ।

प्रतियोगितावच्छेदकताकेति वक्ष्य तत्रायं दोष इति मामकी सप्तमदृष्टिः ।
 स्वेति । पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवकारस्य शक्ति-
 कल्पने चेश्चर्यः । अतस्तुगमात् पार्थवृष्टिष्व्यादिभेदेन नानात्वात् । शक्यान्त्य
 वृष्टिष्व्यामेव गन्ध इत्यादौ वृष्टिष्वन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यव-
 च्छेदस्य शक्यत्वेन शक्यान्त्यमिति भाव । नन्वन्यसमवेतत्वादौ व्यवच्छेदे
 च खण्डशक्तावपि कथं पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकव्यवच्छेदस्य योयस्तेन रूपेण शक्तेरकल्पनादित्यत आह-नील इत्यादि ।
 नीलघटत्वावच्छिन्नस्याभासस्य प्रतीतिर्यथेत्यर्थः । अन्वयितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिबलभ्यत्वेन पार्थान्यसमवेतत्वरूपान्वयिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यवच्छेदे प्रतीयत इति भाव । नन्वेकपदो-
 पात्तयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयस्यानङ्गीकारे अगत्या शक्यान्त्यै स्वीकार्य-
 मित्यत आह-समानं चेदमिति । कृतौ आप्यातार्थकृतौ, फालेति, वर्तमान-
 त्वादीत्यर्थः । तथा च नैशायिकमते एकपदोपात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वय,
 यथा पचतीत्यादौ तथा पचमान इत्यादौ मण्डनस्यापीति भाव । ननु धैरेण
 तण्डुलः पच्यत इत्यादिवत् महीरुहेण विहगः संशुज्यत इत्याशयपि महीरुह-
 छत्तिव्यापारजन्यधात्वर्थसंयोगशाब्दित्वमर्थो वाच्यः । तथा च निश्चले विह-
 गादिकर्मजन्मसंयोगशाब्दिनि महीरुहादौ महीरुहेण विहगः संशुज्यते इति
 प्रयोगो योग्य इत्यादित्यत आह-धात्वर्थेति । ईदृशव्यवहारानभ्युपगम
 आह-संयोगेति । महीरुहत्तिसंयोगाश्रयो विहग इत्याकारिकाया एव प्रती-
 तेश्चेत्यर्थः । सकर्मकत्वं संयुक्तधात्वादीनां सकर्मकत्वमपीत्यर्थः । नन्वेवं पाक
 इत्यादिवत् संयोग इत्यादावपि संयोगात्कूलव्यापारः कृदर्थः । तथा च निश्चले
 महीरुहादावपि संयोग इति प्रयोगो न स्यादित्यत आह-संयोग इत्यादा-
 विति । तथाच संयोग इत्यादौ कृतो न व्यापारत्वाचकतेति नोक्तदोष इति
 भावः । ननु पचतीत्यादौ पाकजन्यवर्तमानत्वनस्य न शाब्दबोधोऽपि
 कदाचिदाहमानिकादिरूप एवेत्यत आह-पचतीत्यादेरिति । प्रयोगस्य
 प्रसङ्गादित्यभिप्रेतान्वयः । नन्वदृष्टव्यावृत्तमनुकूलत्वमाह्वयार्थव्यापारे भासते
 तथैवाकाशादिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनारिति नोक्तदोष इत्यत आह-विभा-
 नेति । त्यजतीत्यादेरिति । अत्र धात्वर्थो विभागः तदनुकूलध्व पूर्वदेशसंयोगः
 नासंशुक्तस्य विभाग इति युक्तेरिति भावः ।

मण्डनमत्तं सम्यक् त्यजतीत्यादौ धात्वर्थविभागनिरूपितस्य सन्दृष्टते-
 रनुहस्यैवालपातापर्थव्यापारगतत्वेन भानाभ्युपगमात् कथमन्वया कथानु-

कृत्व्यापारस्य घात्वर्थत्वमतेऽपि पञ्चतीत्यादीं विकल्पयन्तुकृत्व्यापारस्त्वेनादृष्टा-
सीनां न प्रतीतिरित्यस्मद्गुरुवरणसरोहद्वन्द्वम् ॥ १६ ॥

(रघु०) मण्डनमत दूषयितुं तन्मतं दर्शयति-घातोर्धः फलमिति ।
तथा च फलानुकूलव्यापारे घातोः शक्तिवादिनोऽपि फले शक्तिकल्पनत्याव-
श्यकतया तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः । नन्वेव गच्छतीत्यादी संयोग-
रूपफलानुकूलव्यापारबोधस्यानुभवसिद्धस्य कथं निर्वाह इत्यत आह-अनु-
कूलव्यापार इति । पदार्थैकदेशे अन्वयानङ्गीकारे त्वाह-व्यापारमात्र वेति ।
ननु केवलव्यापारस्याख्यातार्थत्वे गच्छतीत्यादी घात्वर्थसंयोगाख्यातार्थव्यापा-
रयोः कथं जन्यजनकभावसन्न्याह-जन्यजनकभाव इत्यादि । नन्वेव सति
सर्वत्र फलस्य घात्वर्थत्वे गच्छति यजेतैत्यादी संयोगस्वर्गादिरूपफले वर्तमान-
त्वेऽसाधनत्वादेरभावात्तदन्वयानुपपत्तिरित्यत आह-लडादीत्यादि । लडा-
घर्षः वर्तमानत्वादिकं, लिहाघर्ष इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः । वर्तमानत्वादी-
त्यादिना मविध्यत्यादिपरिग्रहः । इष्टसाधनत्वादीत्यादिना कृतिशाश्वत्परि-
ग्रहः । एकपदोपात्तत्वेति । एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वेनेत्यर्थः । तत्रै-
वेति । व्यापार एवेत्यर्थः । तथाचाख्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वयाङ्गी-
कारे शास्त्रव्यर्थं वर्तमानत्वादेश्चरित्यत्यन्तराकल्पने लाघवमिति भावः ।

ननु फलस्य घात्वर्थत्वे औदनादिरूपपाककालानुत्पत्तिदशायां तदनुकूल-
पाकादिरूपव्यापारसत्त्वे पाको मविध्यतीति प्रयोगापत्तिः । तत्र निरर्थकपञ्चम-
मिव्याहृतपञ्चघात्वर्थे औदनादिरूपे फले वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूप-
मविध्यत्वस्य सत्त्वादत् आह-भावप्रत्ययस्य घनादेरिति, भावविहितस्य
घनादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनुकूलव्यापार एवेति । तथा च तत्र
भावविहितघनर्यतादृशव्यापारस्य सिद्धतया तत्र प्रवर्तमानप्रागभावप्रति-
योगित्वरूपमविध्यत्वस्य बाधितत्वेन तथा प्रयोगापत्यसम्भवादिति भावः ।
तेनेति । भावनिहितपञ्चप्रत्ययस्यानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः । फलानु-
त्पाददशायां तु तत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमविध्यत्वस्यौदनादिरूप-
फलेऽभावेन तथाप्रयोगसंभवात्तथैवेति । घनोऽनुकूलव्यापारार्थकत्वे
शुक्त्यन्तरमाह-नवेति । व्यापारविगमे, पाकादिरूपव्यापारविगमे इत्यर्थः ।
पाको विद्यत इति । अत्र तदा घात्वर्थे औदनादिरूपफले वर्तमानकालस-
न्धित्वरूपविद्यमानत्वस्य सत्त्वेन तथा प्रयोगापत्तिसम्भवादिति भावः । भाव-

विहितघनादीत्यजादिषुदप्रामाण्यल्युत्प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे युक्तिमाह—नापी-
त्यादि । अत्र भावविहितल्युत्प्रत्ययस्य निरर्थकत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य गम-
धात्वर्थे तस्य च घटभूतलोभयवृत्तितया घटभूतल्योर्मिथोगमनमिति प्रयोगा-
पत्तिर्दुर्वारैवेति तस्य व्यापारार्थकत्वभावस्यकमिति भावः ।

नन्वेतन्मते कर्मत्वं न धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम् । फलस्यैतन्मते
धात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकत्वामावेन तथा लक्षणस्यासंभवदुक्तित्वात् । नापि
परमात्रसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत् । स्वात्मानं प्रयाति विहग
इति प्रयोगापत्तेः । विहगस्य स्वस्मात्परो यः स्वावयवस्तत्समवेतो यः स्वात्मक-
व्यापारः तज्जन्यधात्वर्थसयोगात्मकफलशालित्वादित्यत आह—प्रत्ययोपनी-
तेति । प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तत्रभ्रमं यद्वात्वर्थफलं तच्छालित्य-
मेतन्मते कर्मत्वमित्यर्थः । तथाविधस्वात्मकव्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन
न स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रत्ययप्रसङ्गः । न चात्र व्यापारपदं व्यर्थमिति
वाच्यम्, व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्वप्राप्तये तस्योपादानात् । अन्यथा वर्त-
मानत्वादिः प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतकालोपाधिरतज्जन्यधात्वर्थफलशालित्वेन
स्वात्मनोऽपि कर्मत्वसंभवे न स्वात्मानं प्रयाति विहग इति प्रत्ययापत्तिः ।
न च त्रयापि धात्वर्थेति ध्वर्थं गच्छतीत्यादौ पूर्वदेशस्यापि कर्मत्वापत्तिः,
तथापि प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यफलं विभागस्तच्छालित्वात्
तदुपादाने च न तयापत्तिः । तस्य धात्वर्थत्वाभावात् । अत्र परसमवेतत्वं कर्म-
प्रत्ययार्थं । तस्य च कर्त्राख्यातस्थले आख्यातार्थव्यापारे कर्माख्यातस्थले च
निष्कृष्टमते तृतीयार्थव्यापार एवान्वय इति । परत्वं तु धात्वर्थे आधे-
यतास्य-धेन यदन्वेति तदपेक्षया धात्वर्थेऽधिकरणतासंबन्धेन यत्रान्वेति
तदपेक्षया च बोध्यम् । इत्यं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्ति-
सयोगजननग्रामभिन्नसमवेतव्यापारवाक्यैत्रैः । चैत्रेण ग्रामो गम्यते इत्यत्र चैत्र-
वृत्तिग्रामभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसयोगशाली ग्राम इति बोधः । ननु कर्त्रा-
ख्यातकर्माख्यातयोर्व्यापारत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वे कथमेकत्र कर्तृप्रत्यय-
व्यवहारोऽत आह—फलव्यापारयोरिति । तथा च फलस्य विशेषणत्वे
व्यापारस्य विशेष्यत्वे कर्तृप्रत्यय इति व्यवहारः । एवं फलस्य विशेष्यत्वे
व्यापारस्य विशेषणत्वेन च कर्मप्रत्ययव्यवहार इति भावः ।

ननु कर्माख्यातस्थले धात्वर्थफलस्य साक्षात्तार्थेऽन्वयबोधोपाङ्गीकारे नामार्थ-
धात्वर्थयोः साक्षाद्देवान्वयबोधो नाङ्गीक्रियते इति ध्युत्पत्तिमङ्ग इत्यत्र आह—

१ चैत्र इति वाचन्—इति पाठः ।

वस्तुतस्त्विति । अधिकरणत्वमित्यादिप्रथमान्तद्वयस्य पूर्वोक्त-अर्थ इत्येता-
 न्वयः । ननु कर्माख्यातवत्कर्मकृतोऽत्याश्रयत्वबोधकत्वे तस्य नामार्थेऽन्य-
 बोधाप्रसङ्गः, नामार्थयोर्भेदिनान्वयस्यावज्ञीकारादित्यत आह-कर्मकृत इति ।
 आश्रय इति । पञ्चमेत्यादिः । कर्तृकृतो यत्नाश्रयबोधकत्वे एककारबोध-
 जनकत्वरक्षणमाख्यातस्यापि यत्नत्वविशिष्टासक्तत्वात्तरत आह-कर्तृकृत
 इति । कर्तृकर्मत्वादि । उपदर्शितोभयस्थले कर्तृकर्मण्यो मह कृतप्रत्ययार्थो-
 भेदान्वयबोधस्यानुभवविरोधादित्यर्थः । जानातीत्यादिप्रयोग इति । आख्यात-
 कर्मकर्तृकृतमिति शेषः । पूर्वोक्तैव रीतिरिति । आश्रयत्वविषयकत्वे कर्माख्यात-
 कर्माख्यातबोधाश्रयविषयौ च कर्तृकृतकर्मकृतोरर्थ इत्यर्थः । सुवयं एवेत्यादि ।
 पञ्चत इत्यत्र व्यापारस्याख्यातार्थत्वाभावात् फले वर्तमानत्वान्वयबोधाङ्गीकारे
 व्यापारसदृशत्वात् फलसदृशत्वात्पामपि पञ्चत इति प्रयोगापत्तिः । एवं
 पक्ष इत्यादाश्रयात्स्वामायेन तदर्थव्यापारेऽतीत्यस्य बोध इति यत्कुमशाक्यत्वेन
 धात्वर्थफलेऽतीत्यस्यान्वयाङ्गीकारे फलसदृशत्वात् व्यापारनाशदशायां पक्ष-
 स्वप्नुल इति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति भावः । वर्तमानत्वादीत्यादिना अतीत्यत्वा-
 दिपरिमहः । ननु पञ्चमान इत्यादौ ज्ञानचूर्णपर्यायकदेशे व्यापार एव वर्त-
 मानत्वादेरन्वयः स्वीकर्तव्यः । तथाच पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थक-
 देशेनेति घुलनिमित्त इत्यत आह-पञ्चमान इत्यादि । तथाच प्रकृतस्थले
 शास्त्रानुवृत्तेः सङ्कोचः पश्यत इति भावः ।

सर्वत्र शास्त्रानुवृत्तिरितीकारे त्याह-स्तं वेति । नन्वेवं गति तत्र व्यापा-
 राश्रयताबोधस्यानुभवसिद्धत्वं लोच्यमगद इत्यत आह-विशिष्टमिति । आश्र-
 यार्थान्वयेन व्यापारविशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः । अन्यपक्षमिति । एकपदोपस्था-
 नितयोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधाङ्गीकारेणाकाङ्क्षाकारणमावसिद्धशाब्दबोध-
 गिण्य इत्यर्थः । तथाचैकपदोपस्थापयोः परस्परमन्वयबोधे बाधकभावेन
 तावत्विशिष्टार्थबोधो नास्त्यगद इति भावः । नन्वेकपदोपस्थापयोरर्थयोः
 परस्परमन्वयबोधो ष्युलनिमित्त इत्यत्र मानामान इत्यत आह-एवकारस्येति ।
 तथाचैकपदोपस्थापयोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधानङ्गीकारे पार्थ एव घनुर्य
 इत्यादौ पार्थान्वयबोधवच्छेदबोधोऽनुपपन्नः । एवकारस्यापि अन्ययोगे व्य-
 प्पेदे च प्रदेके शक्तिद्वयस्वीकारेनोपदर्शितानुपपत्तिप्रत्ययादिति भावः । नन्वे-
 वकारस्योपपत्तिर्न स्वीकृते किमन्ययोगनतिप्रयोगिच्छविशिष्टप्रत्ययेद
 एव । तथाचोपदर्शितान्वयबोधो नास्त्यगद इत्यत आह-अन्ययोगेति ।

अन्ययोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेदमात्रस्येत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वादिति । सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः । तथा च पार्थ एव धनुर्धर इत्यादिवत्, चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयोगापत्तिः । चैत्रान्ययोगघटोमयव्यवच्छेदस्य चैत्रान्ययोग-प्रतियोगिकस्य धनुर्धरे विद्यमानत्वादिति भावः । नन्वन्ययोगत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकव्यवच्छेद एव एवकारशक्यः । तथा च न चैत्र एव धनुर्धर इत्यादिप्रयोगः । पार्थरूपधनुर्धरे चैत्रान्ययोगस्य विद्यमानतया धनुर्धरत्वाव-च्छेदेन चैत्रान्ययोगत्वावच्छिन्नाभावात्त्वादतस्तत्र दोषमाह—अन्ययोगत्वाव-च्छिन्नेत्यादि । अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे अन्यता दात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्त्वशक्या-प्रसिद्धिः । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नामात्ररूपशक्या-प्रसिद्धिदोषो न संभवति । असमवेते तस्य प्रसिद्धिसंभवात् । अतस्तत्र दोषमाह—आधितत्वं चेति । पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ गन्धे अन्य-समवेतत्वाभावस्य आधितत्वं चेत्यर्थः । ननु तत्र गन्धे अन्यसमवेतत्व-व्यवच्छेदस्य आधितत्वेऽपि पृथिव्यज्ञसमवेतत्वामावस्य तत्रानाघसत्त्वेन बोधस-मवात् । एवं पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ अन्यतादात्म्याभावाप्रसिद्धावपि पार्थान्यतादात्म्याभावस्य प्रसिद्धिसमवेन बोधसंभवादतो दूषणान्तरमाह—पार्थ एवेत्यादाविति । तस्य पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यव-च्छेदस्य ततोऽन्यत्वात् । एवकारशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वात् । शक्य-तावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव पदादुपस्थितिषमवेन एवकारत्वार्थान्यतादात्म्यव्यव-च्छेदस्य प्रस्यसासंभव इति भावः । ननु स्वान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकामावादौ एवकारस्य शक्तिः कल्पनीया । अत्र स्वपद यत्पदसमभिव्याहृत-विभक्तिसमभिव्याहृत एवकारः श्रुतस्तत्परम् । तथा च नोपदर्शितानुपपत्ति-स्तत्रादोषमाह—स्वान्येत्यादि । स्वत्वस्याननुगमात् । पार्थपृथिव्यादिसाधारणा-नुगतस्वत्वस्यामावात् । पार्थान्ययोगव्यवच्छेदादौ एवकारस्य नानाशक्तिकल्पने शक्यत्वानन्वयम् । तथाचानन्तरशक्तिकल्पनमिथा उपदर्शितप्रकारो नादरणीय इति भावः । नन्वेवकारस्यान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च नानाशक्तिवादिमते कर्म पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदबोध इत्यत आह—उत्समादित्यादि । यथा नीलो घटो नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्ने नीलस्यान्यत्वेन नीलपट्टत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते तथा पार्थ एवेत्यादौ एवकारार्थं अन्यैक-

देशे भेदे पार्थस्यान्वयेनान्यस्य च योगेऽन्वयो न योगस्य च व्यवच्छेदेऽन्वयेन पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदः प्रतीयते इति समुदितग्रन्थार्थः । ननु कर्तृकृतद्वयव्यापाराभयेकदेशे व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयस्वीकारे मण्डनमते पदार्थः पदान्नोन्वयि न तु पदार्थैकदेशे इति व्युत्पत्तिमङ्गोच एव दोषः । व्यापाराभयोस्तस्य नानाशक्यत्वेनानन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यत आह—समानं चेति । तयाचाख्यातस्य कृत्वित्वेन कृती शक्तिवादिनापि कर्तृकृतद्वयव्यापाराभयेकदेशे कृती वर्तमानत्वादेरन्वयाम्युपगमे उपदर्शितव्युत्पत्तिमङ्गः । कर्तृकृतः कृतावाभये च शक्तिद्वयस्वीकारेऽनन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्गोऽवयवमम्युपेय इति मतद्वयेऽपि समानमिति भावः । ननु आख्यातकर्तृकृतोव्यापारतदाभययोः शक्यत्वे संयुज्यते संयुक्त इत्यादावपि तथैव वक्तव्यतया युज्यतातोः सकर्मकत्वापत्तिः । प्रत्ययोपनीतयात्वयानुकूलव्यापारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र वृक्षादी संभवादित्यत आह—धात्वर्थेत्वादि । तथा च तत्र प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे तथाविधव्यापारविरहिणि वृक्षे तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । नन्वदृष्टवदात्मसंयोगादिरूपव्यापारस्य तत्र वृक्षादी सर्वदा सत्त्वेन तत्र तथाविधव्यापारविरह एवाप्रसिद्ध इति संयुज्यत इत्यादी प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तगुणपत्तिरतो दूषणान्तरमाह—संयोगभात्रप्रतीतेश्चेति । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । तथाच तथा सति तत्र व्यापारस्यापि बोधः स्यादिति भावः । न सकर्मत्वमिति । व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन प्रत्ययोपनीततादृशव्यापारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र काप्यभावात् सकर्मत्वमिति भावः । ननु घञो व्यापारार्थत्वे भावे घञित्यनुशासनविरोधः । तादृशानुशासने घञः प्रयोगसाधुत्वमात्रप्रतीतेरत आह—संयोग इत्यादाविति । तथा च तादृशानुशासने तत्स्यलाभिप्रायकमिति न दोष इति भावः ।

तत्रेत्यादि । तत्र लक्षणया तादृशानुभवोपपादने तु व्यपवाद्यत्मत्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं युक्तमिति भावः । मण्डनमते दोषान्तरमाह—फलेति तथा च 'पाकानुकूलसाधारणव्यापारमाववति व्यष्टादिरूपसाधारणव्यापारवति पुरुषे पचतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गो मण्डनमते दुर्वार इति भावः । नन्वसाधारणजनकताभयव्यापारस्याख्यातार्थत्वेनोक्तदोष इत्यत आह—विभागादीति । चलति, इत्यपत्तिः संभवतीत्यतो निब्रह्मादावित्युक्तम् ॥ १९ ॥

(अथ ०) मण्डनमते मंदंगमाह—धात्वोरथे इति । फलं च विदित्वादि । फलावच्छिन्नव्यापारस्यार्थात्वे नाशुद्धीतविशेषणव्यापेन फलमात्रं

तन्नोचित्यादिति भावः । अनुकूलत्वस्य संसर्गत्वे लाभवमभिप्रेत्याह—व्यापार-
मात्रमिति । नन्वेवं जानातीत्यादौ धात्वर्थ एव वर्तमानत्वादेरन्वयादत्रापि
संज्ञात्वे फलानुत्पादकाले व्यापारसत्त्वे पश्यतीति स्यात्, न तु पचतीति व्यापार-
विगमे च फलसत्त्वे पचतीति स्यात् न तु पपाचेत्यत्राह—लडादीति । यथासख्ये
नान्वयः । वर्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्वमविष्यत्वशोः परिग्रहः । इष्टसाधन-
त्वादीत्यादिपदात्कृतिसाप्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वपरिग्रहः । तत्रैव आख्याता-
र्थव्यापार एव ।

घातोः फलार्थत्वे भावप्रत्ययघनादेर्निरर्थकत्वे वक्ष्यमाणदोषादाह—भाव-
प्रत्ययस्येति । अत्रानुकूलताकृत्यादिव्यावृत्त्या प्राज्ञा । तेन चैत्र इन्धनादिकं
वा पाकयदित्यादिर्न व्यवहारः । तादृशानुकूलता संसर्ग इत्येव ज्ञायः । ननु
व्यापारमभिष्यत्वातीतत्ववर्तमानत्वानामेव परंपरया फलेऽन्वयो वाच्य इति न
पूर्वोक्तदोषोऽत आह—नापीति । मिथ इति । उपरसंयोगरूपपात्वर्थफलस्य
द्विनिष्ठत्वादिति भावः ।

नन्वेव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वं व्याहृतमत आह—
प्रत्ययेति । चैत्रो घातं गच्छतीत्यादौ चैत्रमिन्ने भ्रामाद्यकपवे समवेतो यो
भ्रामादिरूपो व्यापारस्तत्रजन्यसयोगादिरूपफलशालिनश्चैत्रस्य वारणाय प्रत्ययो-
पनीतत्वं व्यापारप्रियेयणम् । भ्रामादिस्तु न प्रत्ययोपनीत इति भावः । प्रत्य-
योपनीतस्यस्यस्यजन्यधात्वर्थसंयोगाद्यात्मकफलशालिनि चैत्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय
परसमवेतेति । गमनात्मकश्च व्यापारो न चैत्रान्वयसमवेत इति भावः ।
चैत्रो गच्छतीत्यादौ प्रत्ययोपनीतः परसमवेत, स्वर्गक्रियादिरूपवर्तमानत्वादि-
स्तत्रजन्यसयोगमागित्वम् । चैत्रो गन्तेत्यादौ प्रत्ययोपनीतव्यापाराध्वयश्चैत्रोऽपि
चैत्रावयवे समवेतस्तत्रजन्यफलशालित्व चैत्रेऽपीति पुनरतिव्याप्तेर्वारणाय व्यापा-
रेति । व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतेत्यर्थः । तादृशव्यापारजन्यसाक्षात्कारशालिन
आत्मनो गमनादिजन्यविभागशालिनः पूर्वदेशादेश्च वारणाय धात्वर्थेति ।
तद्व्यतिरिक्त्यर्थः । फलेति स्वरूपकथनम् । फलादेर्घात्वादिलम्बत्वादाधेयत्व-
द्वितीयार्थमाह—फलेति । भादिपदाम्यां कर्मकर्तृद्वयगोपयथाः परिग्रहः ।
अन्वयप्रकारमाह—एवं चेति । अत्र फलविशेषो विकल्पिनिः । व्यापारः कृतिर्न तु
वद्विशेषेगमनस्य चेनाकृतित्वात् । गच्छतीत्यादौ च क्रिया रथादिसाधारण्य-
दिति बोध्यम् । ननु ननुमयत्रैव व्यापारोऽर्थस्तदा कर्तृकर्मप्रत्ययव्यवहारभेदो
न स्यात्त आह—फलेति । तथा च फलविशेषणकस्याप्यव्यापारविशेष्यकवोप-

जनकप्रत्ययत्वं कर्तृप्रत्ययत्वं स्वार्थव्यापारविशेषणककलविशेष्यकबोधजनक-
प्रत्ययत्वं च कर्मप्रत्ययत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । कर्तृकर्मणोर्मुख्य-
विशेष्यतानिबन्धनोऽपि व्यवहारभेदो बोध्यः ।

संख्याकालादिभेदविशिष्ट—धातृत्तरप्रत्ययबन्धोपस्थितेर्धात्वर्थविशेषणकबोधे
तन्त्रत्वात्, धात्वर्थस्य फलस्य भेदेन प्रातिपदिकार्थेऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्चाह-
वस्तुतस्त्विति । इत्थं च चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यत्र चैत्रस्तृतीयार्थे व्यापारे,
व्यापारः फले, फलमधिकरणत्वे, अधिकरणत्वं च तण्डुले प्रकार इति
बोध्यम् । फलाश्रय इति । तथा च चैत्रेण ग्रामो गत इत्यत्र तृतीयार्थो
व्यापारः, स च धात्वर्थे फले, फलं चाश्रये, आश्रयश्चामेदेन मामा-
दावन्वेतीति भावः । व्यापाराश्रय इति । चैत्रो ग्रामं गत इत्यादाविति
भावः । सामानाधिकरणवानुरोधात् अभेदान्वयानुरोधात् । नन्वेवं जानाती-
त्यादौ फलव्यापारयोःप्रतीतिः का गतिरत आह—जानात्यादाविति । तत्र
धातोर्ज्ञानादिकं, प्रत्ययस्य आश्रयविषयत्वादिकं वर्तमानत्वादिकं चार्थः । वर्त-
मानत्वादेश्च धात्वर्थ एवान्वय इति भावः । पूर्वं समानपदोपात्तत्वप्रत्या-
सत्या व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वय इत्युक्तम् ।

व्यापाराय कर्मव्यापारफले तृतीयार्थत्वे च कृत्र तदन्वय इत्यत आह—
सुवर्षे इति । तृतीया कर्तृविहितपशुयोः साधारणत्वात् सुवर्षत्वेनाभिहितम् ।
वर्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व—मविष्यत्वयोर्लिङादाविद्यसाधनत्वादेश्च परि-
ग्रहः । फलार्थकधातृत्तरप्रत्ययार्थनिवर्तमानस्याद्यन्वयबोधे प्रत्ययबन्धव्यापारोप-
स्थितिरेव तन्त्रमिति भावः । ननु पचमान इत्यादौ कर्तृकृदर्थकदेशे व्यापारे
कर्म वर्तमानत्वाद्यन्वय इत्यत आह—पचमान इति । वर्तमानत्वातीत-
त्वभेदेनोदाहरणद्वयम् ।

स्तां वेति । तथा च व्यापारस्य नैकदेशत्वमिति भावः । नन्वेकपदा-
र्थयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्कर्म व्यापारान्विताश्रयरूपविशिष्टलाभ इत्य-
च्चाह—एवकारस्यैवेति । तथा च तत्रेवात्रापि तथान्वयो नाव्युत्पन्न इति
भावः । ननु तत्रान्ययोगव्यवच्छेदो विशिष्ट एवार्थोऽस्ति इत्यत आह—अन्य-
योगप्रतियोगिकेति । अतिप्रसक्तत्वादिति । तथा च सत्त्वादिनिग्रह्य श्रु-
त्यन्वयसमवेतावस्य द्रव्यत्वेऽन्वयभावसत्त्वात्श्रुतिव्यामेव द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोग-
प्रसङ्ग इति भावः । शक्या प्रसिद्धिरिति । पार्थ एव घनुर्धर इत्यादावन्व-
यादात्मत्वाद्यवच्छिन्नस्य केवलान्वयित्वात्तदवच्छिन्नव्यवच्छेदोऽप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

न च पृथि यामैव गन्ध इत्यादावन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावो नाप्रसिद्ध इति वाच्यम् । समवेतत्वत्वापेक्षयाऽन्यसमवेतत्वत्वस्य गुरुत्वेन तत्रापि तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धितादवस्थात् । यदि च गुरुधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकस्तदात्राप्रसिद्धेरभावात्सर्वसाधारण दोषमाह—घाधितत्वं चेति । अन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावः सामान्यादौ प्रसिद्धोऽपि गन्धादौ बाधितः पृथिन्ना अपि कलाद्यपेक्षयान्यत्वादिति भावः । ननु बाधानवतारस्यले तत्प्रसिद्धिरस्त्वत् आह—पार्थ एवेत्यादि । पार्थ इति सप्तम्यन्तम् । पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्थाप्रत्ययप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्य पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य । ततः अन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदात् । असमवेतमाननिष्ठात् । तथा च शक्यतावच्छेदकानामान्तत्वात् तद्वोधो न स्यादिति भावः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यभिप्रायेणान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेन तस्य ततोऽन्यत्वादित्यस्यासंगतिर्शोभ्या । एवकारत्वमेव शक्यतावच्छेदक, न तु तत्तत्स्थलीयैवकारत्वम् । येन प्रकृतस्थलीयैवकारशक्या प्रसिद्धया तत् इत्यस्यानुपपत्तिः स्यात् । इत्य च तत् एवकारशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नादन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावादित्यर्थ इत्यपि ब्रूमः । ननु भवन्मतेऽप्यन्ययोगस्य व्यवच्छेदे प्रतियोगितामात्रेणान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया वाऽन्वये विवक्षितायांलाभ इत्यत आह—नीलो घटो नास्तीति । यथा नञर्थाभावे त्रिशोणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिरुपलब्धानं तथा यथाश्रुत एवकारार्थव्यवच्छेदेऽपीति भावः । इत्तं एकपदार्थयोः परस्परान्वयित्वम् । तथा च कृतिवर्तमानत्वयोरेकपदार्थयोः परस्परान्वयवदत्रापि तथाऽन्वयो नाव्युत्पन्न इति भावः । नन्वेवमाख्यातमात्रस्य व्यापारवाचिचे सयुजिप्रभृतेरपि सकर्मकत्वे चैत्रो ग्राह सयुज्यते इत्यादिप्रयोग स्यादत आह—घात्वर्थेति । घात्वर्थ, संयोगस्तदनुकूलव्यापार, क्रियारूप, । नन्वेवमपि सयुज्यत इत्यत्र चैत्रस्य सयोगानुकूलकर्मवत्त्वे बाधविरहाद्बन्धापारवानित्यसमभावात्सकर्मकत्वं स्यादत आह—संयोगवत्त्वमात्रेति । तथा चात्र नैयायिकानामिद्वारमाकमप्याख्यातदाश्रयत्वं कृतधाश्रय एवार्थ इति प्रत्ययोपनीतव्यापाराभावात् सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वेवमपि संयोग इत्यादौ घनादिना व्यापाराभिधानाद्घातो, सकर्मकत्वं स्यादत आह—संयोग इति । मङ्गनेनानुकृत्याभिधानान्मदनमतानुयायिन इत्युक्तम् ।

पाठेति । पाठस्य घात्वर्थत्वामावाच्यत्वेन यत्नस्य चाख्यातार्थत्वाभावात् पाठानुगुण्यत्वेन बोधो न स्यादित्यर्थ । ननु लाटजबोधो लक्षणया शक्ति-

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्रथापारविशेष एव
धात्वर्थः । सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्यावर्त-
मानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ
इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-
दनुपादेयम् ॥ १७ ॥

इति महोपाध्याय—श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यकृत
आख्यातवादः समाप्तः ।

भ्रमेण वा भविष्यतीत्यत्र आह—फलेति । नन्वसाधारणानुकूलत्वस्य संसर्ग-
त्वाज्ञापमपीत्यत्र आह—विभागेति । विभागाद्यनुकूलस्वन्दस्य त्यजिधात्वर्थ-
त्वाज्ञातिप्रसंग इति भावः । ननु विभागात् परंपरया वृत्तौ बाह्यमनुकूलत्वं
तादृश एव संसर्ग इति नाप्यपि दोष इति चेत्, तथापि निराहृतं प्रागेन
ध्यापारत्वस्याख्यानशक्यतावच्छेदकत्वं यत्नत्वस्य लाघवेन तत्त्वोचित्यात् ।
यन्नादेः शक्यन्तरकल्पनायां गौरवाज्जायाति संयुज्यते जानीयात्संयुज्यादित्यादौ
धात्वर्थे प्रत्ययार्थान्वयस्य कर्तृत्वात्सर्वत्र तथात्वोचित्याच्च । किं च धात्विक-
स्यंदादित्यत्रियाया अपि धातुना प्रतिपादनात्सर्वदत्त्वादेः संयोगत्वात्पक्षेऽपि
गुरुत्वामात्रेण शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्बलम् । यत्र च कलापेक्षया व्यापारो
गुरुत्वात्तत्र फलमेतयो व्यापारे लक्षणा, पूयकृत्वात्तरेयोपगममिति दिक् ॥ १६ ॥

(मथु०) गुरुमतमाह—तत्र तत्रेत्यादिना । तत्तत्फलेति । तावि तावि
कदावि संयोगविभाग-विक्रिति-स्वत्वविशेषादिरूपानि, तदनुकूलो ध्यापार-
विशेष. गमि-त्यजि-पथीनां कर्तुः स्वन्दस्वददात्वादिर्ज्ञानरूप इत्यादिख्यापार-
विशेष इत्यत्र विशेषपरोपादानात् नोदनादृष्टतजनकवृत्त्यादिशुद्धात् । पक्षेः
साक्षाद्विक्रितिजनकस्य तण्डुलावयवक्रियादेर्वृत्तात् । तस्य पच्यर्थत्वे तण्डुलं
पचतीत्यादौ तण्डुलपदस्य तण्डुलावयवपरतया परममेतस्य द्वितीयार्थस्य
धात्वर्थसाक्षाद्विक्रितिजनकस्वन्दस्व पच्यर्थत्वेऽपि पचतीत्यादौ चैत्रादेः स्वग-
मकृत्वादिमण्डलसंचन्धेन धात्वर्थान्वयवारिति भावः । आश्रयत्वादिक्मिति ।
आदिपदात्प्रतिषेधोक्तिस्वरिषद्दः । भावकमांख्यातवारण्याय क्वचिदित्युपम ।
कर्मांश्यातस्य फलमेतार्थः । तादृशेति । वर्तमानत्वारिबिधिशिष्टेश्चर्मः । ताद-
शात्तभवः स्वारतिवत्त्वेन विशेषणीयः । तेन लक्षणया तत्र यत्नानुभव इति

निरस्तम् । इदमप्युक्तम् । यत्नत्वादिकमुपेक्ष्य आश्रयत्वादेर्गुरुत्वादित्यपि
बोध्यमिति दिक् ॥ १७ ॥

इति महात्महोषाध्याय-श्रीमधुरानाथतर्कपाणीश-
विरचितमाख्यानवादादृश्यं समाप्तम् ।

(राम०) गुरुमतं दूषयितुमाह-तत्र तत्रेति । पचन्नि-गच्छनीत्यादा-
वित्यर्थः । पचतीत्यादौ विद्विष्यन्तुल्लब्ध्यापारोक्ष्यः सन्तापनादिः । गच्छ-
सीत्यादौ संयोगानुल्लब्ध्यापार इत्यर्थः । नन्वेवं न्यायमताविशेष इत्यन आह-
सर्वत्रेति । पाठार्थाश्रयत्वं च क्वचिन् परम्परया क्वचिन्न साक्षादित्यर्थः ।
तथा आश्रयतासंबन्धेन चात्वर्थस्य चैत्रादावन्वयः । साक्षाद्भेदेन नामार्थचा-
त्वर्थप्रकारकान्वयबोधश्चाशुत्पन्न एवेति भावः । नन्वेवमाख्यातायं को भवि-
ष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह-संख्येति । पचनीत्यादौ वर्तमानत्वादिकमाख्यातायर्थः ।
नामार्थचात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्वाशुत्पन्नत्वमते स्वाह-क्वचिदिति ।
पचनीत्यादावाश्रयत्वमाख्यातार्थ इति न नामार्थचात्वर्थयोरित्यादिशुत्पत्ति-
विरोध इति भावः । नदपतीत्यादौ प्रतियोगित्वस्यैवार्थापत्तायत्वं क्वचिदित्यु-
क्तम् । आश्रयत्वादीत्यादिपदेन क्वचित्प्रतियोगित्वमित्यस्य सपहः । गुरुमत-
मपीत्यस्यादृष्टादयमित्यनेनान्वयः । अनुपादयत्ये हेतुमाह-तत्र तत्रेति । पचति
गच्छतीत्यादावित्यर्थः । वस्तुनस्तु चैव पचतीत्यादिप्रयोगो न स्यात् पाकादे-
विद्विष्यन्तुल्लब्ध्यापारस्य स्पर्शवृद्धिसंयोगादेराश्रयत्वस्य चैत्रादावभावात्
पाकविशेष्यत्वात्कृतमित्येवमित्येवमाख्यातासंबन्धेनाश्रयत्वं च न प्रामाणिकं
तथातुमवविरहात् । अपि च तादृशापरम्परासंबन्धावच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया
लाघवेन कृत्स्नजाते शक्यतावच्छेदकताया एव शुक्लत्वादित्यादि स्वयम्भूदनीय
मिति संक्षेपः ।

इति श्रीमहात्महोषाध्याय-रामचन्द्रन्यायशास्त्रीशमद्वारा
विरचितमाख्यानवादादृश्यं समाप्तम् ।

(रघु०) प्राभाकरमतमुन्वय्य तत्र दूषणमाह-तत्र तत्रेत्यादिना ।
तत्र तत्र गच्छनीत्यादौ । तत्तत्कृत्येति । सयोगविभागादीत्यर्थः । 'क्वचिदा-
श्रयत्वादिकमपीति । माहाख्यातृशब्दे आश्रयत्वादेरभावात्क्वचिदिति । प्रसङ्गा-
दिति । लक्षणादिना तादृशानुमत्तोरथादेन तु लाघववर्कस्यैव शरणीकरीय-
त्वादिति भावः ।

इति श्रीरघुदेवमहाशयवृत्ताख्यातवादादृश्यं समाप्तम् ।

(जय०) गुरुमतमाह-तत्र तत्रेति । तानि तानि सयोगविभागविद्वि-
ष्यदित्येवमित्येवमित्येवमाख्यातासंबन्धेनाश्रयत्वं च न प्रामाणिकं
तथातुमवविरहात् । अपि च तादृशापरम्परासंबन्धावच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया
लाघवेन कृत्स्नजाते शक्यतावच्छेदकताया एव शुक्लत्वादित्यादि स्वयम्भूदनीय
मिति संक्षेपः ।

विशेषः अन्यदीपगमनानुकूलनोदनादृष्टजनककृत्यादिव्यावृत्तः । सर्वत्रैषां वृत्तिर्न भवतीत्यत उक्तं तत्र तत्रेति । गमित्यन्यादिभ्रातृविशेषे इत्यर्थः । भात्वर्थाश्वत्यं तत्तद्वातुसमभित्याहृतारख्यातप्रतिपाद्यस्तत्तद्भास्वर्यमवन्धः । तत्र च गमित्यभि-
 पात्वर्थस्य तु संयोगविभागानुकूलसंदस्याभयत्वं कर्तव्यव्याहृतमेव । पञ्चाद्यर्था-
 मिसंयोगाद्याभयत्वस्य कर्तव्यभावेऽपि स्वजनककृतिसंबन्धेन तत्संबन्धित्वं
 त्रैत्रादावव्याहृतं तदेव चाख्यातार्थः । यत्तु विक्रित्यनुकूल कृतिरेव पञ्चम्यः, कृते-
 रपि क्रियादाय विक्रित्यनुकूलत्वादिति, तत्र, विक्रित्यनुकूलकृतियोगमेपि पाको
 विद्यत इत्यादिप्रयोगात् । पाक इत्यादौ तेजःसंयोगः, पचतीत्यादौ तदनु-
 कूला कृतिः पञ्चम्य इत्यपि केचित् । आख्यातार्थः किमित्यत्राह—संख्येति ।
 अदिपदादतीतत्वादीदृष्टसाधनत्वादेरात्मनेपदार्थस्य फलस्य ग्रहणम् । भात्व-
 र्थस्य नामार्थे भेदेनान्वयो नास्तीति त्योक्तमनुसृत्याह—कश्चिदिति । आदि-
 पदात्तद्व्यतीत्यादौ प्रतिवोगित्यपरिमहः । कर्माख्याते कलायुक्ते भानाख्याते
 चाश्रयत्वाद्यर्थताभावात्कश्चिदित्युक्तम् । तत्र तत्र चैत्रः पचति, सुंदरः पच-
 तीत्यादौ । मण्डनमत्तदुपणेनैव तन्मतं दूषितमित्यस्मत्कृत—शब्दालोचरहस्ये
 विस्तरः ॥ १७ ॥

अपूरि जयरामेण त्रिबुधानन्ददायिनी ।

आख्यातवादस्याख्यातगुणा कण्ठे निधीयताम् ॥ १ ॥

इति श्रीजयरामन्यायपञ्चाननकृताऽऽख्यातवावटीका समाप्ता ।

वादाथसंग्रहः

शिरोमणिऋताख्यातशक्तिवादः ।

आख्यातस्य यत्नो वाच्यः पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । व्यवहरादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किङ्करोतीत्यादियत्नप्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनुकूलव्यापारे लक्षणेति प्राञ्चः ॥ १ ॥

न्यायवाचस्पतिरूता व्याख्या ।

आख्यातस्येति । अभिवृत्तानां तादृशपरिभाषाविषयत्वरूपं आख्यातत्वं न शक्यतावच्छेदकं तदज्ञानेऽपि शब्दबोधोपात् । किंतु निष्ठादिकम् । तत्त्वं दशलक्षारसाधारणे तथा, तदज्ञाने शक्तिप्रमाच्छान्दशोर्तित केचिन् । एवं सति आख्यातत्वस्यैव तत्प्राप्तौचिन्त्यात् । शक्यतावच्छेदकत्वाद्यप्येव सर्वत्र तत्पदस्यैव शक्तिरूपवान् । यथादिपदानां शक्तिविद्योपापनेरिति । एवं वृत्तेऽपि यत्ने शक्तिः । छटः शनृशानचाविति सूत्रेण छटस्त्वयोत्तादेश्चत्वात्तमात् । किञ्च निष्ठादिकमेव । धर्तमानशब्दादियत्नयोरेवोच्चारणात्तभावे सा पुष्पान्तादिपदवन् शक्यतावच्छेदकम्, अतएवानीनयत्ने धर्तमानबोधे न तात्पर्यम् । तत्र पचनीत्यादि न प्रयोगः । वक्तुपुष्पदन्ताविति वन् । अन्यथा छत्रास्य तत्र सहवान् सामास्यतः केवत्त्वन्भानापत्तेः, यत्नो वाच्यः । यत्नार्थं वाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः ।

सर्वाख्यातेति । अपारावोषकमसंख्यातेत्यर्थः । दशशब्दोपकृत्येनोभयमवनिद्रसंख्यातेऽर्थः इति वा । तेन नदयनीत्यादौ तथा विवरणेऽपि न पतिः । अपवा सर्वाख्यात-विभाषकोशधेयैतानार्थक-पचतिर्वापमाणार्थक-वृत्तिर्वादिपथेः । पचेत्याकं कृपांदिह्यादिना छिन्नाज्येत्यापि विवरणात् । विवरणं तदर्थबोधविशेषाद्युत्तरद्वयैतानिमतकथनम् । पचति पाकं करो-

१ यत्नभावकत्वम् इ. पाठ । २ 'शक्तिप्रदा' इ. पाठ । ३ 'सृति' प्रथे इ. पाठः । ४ 'तुम्' इति पाठ ।

तीति विवरणमर्थे शक्तिवारणायाद्-आधकं विनेति । रथो गच्छतीत्यादौ
 व्यापारविवरणेऽपि सध्वस्य गृहत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वम् । अतो वापकं
 विनेतीति केचित् विवरणादापति तदाहुः । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशात्-
 वाक्याद्यद्धारतश्च । वाक्यस्य रोपाद्विबृत्ते वदन्ति सातिष्यतः सिद्धादस्य वृद्धाः ।
 विवरणं चात्रमानविषया शक्तिग्राहकत्वम् । यत्नत्वं आख्यातवाच्यतावच्छेद-
 कम् । परन्त्वविशिष्टबोधकं तदीयविवरणविषयतावच्छेदकत्वात् । अभिपुक्तान-
 वाच्यतावच्छेदकत्वेन तात्पर्यविषयाद्वा । आख्यातं परन्त्वविशिष्टबोधकम् ।
 यत्नत्वविशिष्टबोधकपदामिलोप्यमानार्थरत्वात्, इति वा अत्रमानम् ।

ननु विवरणं सन्दिग्धम्, मीमांसकैर्व्यापारवानित्येव विवरणात्-यद्वा ।
 अन्यलभ्यत्वं धर्मिणि शक्तौ यथा वापकं तथाऽन्यलभ्यत्वपत्नेऽपि इत्याशये-
 नाह-किं करोतीति । यद्रूपविशिष्टे प्रभविषयत्वसम्बन्धः प्रभवाशयेन प्रतिपा-
 पते तद्रूपविशिष्टे विशेषधर्मेण तत्सम्बन्धबोधकोत्तरवाक्यादेव प्रभविषयत्वमिति ।
 तथा च किंविषयकयत्नत्वमिति प्रभे पचतीति वाक्यस्य वाक्यविषयकयत्नत्वानि-
 त्पर्यक्तत्वं विनानुपपत्तेरित्यर्थः । किमिच्छतीति प्रभे घटमिच्छतीत्युत्तरत्वम् । यद्यपि
 किं करोतीति प्रभे वाक्यमित्येवोत्तरमुचितं तथापि संग्रहनिवर्तकविशिष्टार्थबोध-
 कोत्तरवाक्यप्रयोग एव साम्प्रदायिक इत्यभिप्रायेणेदम् । अचेतने अचेतना-
 न्वितार्थबोधके ॥ १ ॥

रामकृष्णनिर्मिता ज्ञाख्या ।

गुकुन्दचरणद्वन्द्वमाश्रय इदमाश्रुजे ।

आख्यातवादसद्वाख्या रामकृष्णेन तन्यते ॥ १ ॥

आख्यातस्येति । यत्नत्वमाख्यातवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः । तेन व्यापारशक्ति-
 वादिना यत्ने सामान्यतः शक्तिस्वीकारेऽपि न सिद्धसाधनम् । एवं च यत्नत्व-
 माख्यातवाच्यतावच्छेदकम् । तत्त्वबोधकविवरणवत्त्वादिति प्रयोगः । विवरणं प्रमा-
 नत्वव्याप्यमिति हेतौ सत्प्रवेशः । आधकमिति । कुञ्जविश्वभक्त्यप्रतियोगित्वादि
 विवरणेऽपि गौत्वात् तत्र शक्तिरित्यर्थः । व्युत्पत्तेरिति । व्युत्पत्तिः शक्तिग्रहः
 कोशादिबन्धु विकः कोकिल इत्यादिविवरणे यथा कोकिलः पिकपदवाच्य
 इति बोधस्तथा पचति पाकं करोतीत्यादिविवरणस्यापि तत्तदर्थं तत्तत्पदवा-
 च्यताबोधकत्वमिति विवरणं शक्तिग्राहकमिति भावः ।

एवं विवरणस्थले अपादिष्वाहास्तत्तत्प्रत्ययपर्यक्तत्वान्तरं । कोशात्प्रत्यये ऽत्र अपि
 मिथ्याहारस्यैवार्थक्यमिति भेदः । तादृशं विवरणं न सर्वसंभवमत आह

किमिति । एतादृशाप्रभोत्तरभावस्तु सर्वसमत इत्यभिप्राय । यद्वा—पाकमित्य-
शब्दार्थकर्मत्वस्य विवरणवदिदमुपपत्स्यत इत्याशङ्कयामाह—किमिति । किमा-
दिशब्दस्य प्रभविषयत्वेन रूपेण शक्तेः । किं करोतीत्यादिवाक्येन प्रभविषय
निरूपितविषयिताश्रयकृत्याश्रयतावानिति जनितो बोध । कृतिविषयस्य प्रभ
विषयत्वमादाय पर्यन्त्यतीति तादृशप्रभनिवृत्तये पचतीत्युत्तरम् । प्रभो यद्यपि
जिज्ञासैव, सा च सामान्यतो न सम्भवति, स्वकारणीभूतज्ञानस्यैवात्तत सिद्ध
त्वात् । अत एव सामान्यतो घटज्ञानेच्छा न सम्भवति, कारणीभूतघटज्ञानज्ञान
स्यैव घटज्ञानत्वात् । किन्त्वसिद्धप्रत्यक्षादिगोचरा भवति । तथा च प्रकृतेःप्युक्त
रीत्या प्रभविषयविषयकज्ञानसत्त्वात् सामान्यतो जिज्ञासा दुर्लभा, तथापि
वस्तुगत्या ये कृतिविषयत्वव्याप्यपाकत्वादिप्रकारकाः पचति गच्छतीत्यादि
प्रत्यया तदन्तरेष्वेव कृतिविषयगोचरज्ञानत्वादि...सामान्यरूपेणेच्छा । सा
च तदन्यतरसिद्धिवेव निवर्तते । अतएव किं पचतीत्यादावपि ओदन पचति
एवं पचतीत्यादिप्रकारकज्ञानानामन्यतमेष्वेव सामान्यत इच्छा । सा च ओदनं
पचतीत्याद्येकतरज्ञाने जात एव निवर्तत इति किंशब्दात्तादृशजिज्ञासाविशेष-
मवगत्य भोतुस्तथैवोत्तर प्रभवाक्यस्यपचतीत्यनेन साकाङ्क्षं यदाचिदोदनमिति,
कदाचिदोदन पचतीति । एव किं द्रव्यमित्यादावपि । द्रव्यत्वव्याप्यघटत्वपटत्वा
दितत्प्रकारकज्ञानेष्वेव द्रव्यत्वव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन द्रव्यज्ञानत्वेन शानत्वेन
वा जिज्ञासा । उत्तरमपि तदनुरूपमेव । प्रतिबन्धकश्च तादृशजिज्ञासाया सामा-
धिकरण्येन स्वविषय एवेति न काऽप्यनुपपत्तिः । एव निर्वह्नि स्यान्निर्धूम
स्यादित्यादिशब्दस्यले निर्वह्नित्वप्रकारक-पर्वतज्ञानप्रयुक्त-निर्धूमत्वप्रकारकज्ञान
विषयोऽयमिति बोध स्यात्पदनिर्धूमपदनिर्वह्नियदैर्दृष्टान्नादिना समर्थनीय ।
अत एव निर्धूमत्वप्रकारक-पर्वतज्ञानद्वैत्ययुक्तस्तत्प्रयोजक-निर्वह्निचप्रकारक-
पर्वतज्ञाने द्वयो जायत इति तादृशज्ञानेच्छा निवर्तते । ततश्च बलवत्या आहार्य
तादृशनिर्वह्नित्वज्ञानसामग्र्या निवृत्तौ निराभाषानुमितिरिति रीत्या परिशोध
कस्य तर्कस्यानुमितानुपयोगः ।

अथ सति बाधामात्रे परामर्शेनाहत्यानुमितिरेव अन्यत इति कुत्र विषय
परिशोधकस्य तर्कस्थोपनोग इति चेत् यत्र निर्वह्निपर्वतज्ञानगोचरेष्टसाधनता
विषयको निर्वह्निपर्वतज्ञानस्य निर्धूमत्वप्रकारकपर्वतज्ञानातिरिक्तफलगोचरेष्ट-
साधनताविषयकश्च बह्विव्याप्यधूमपरामर्शः । तदनु च तत्पूर्वफालीनफलेच्छाया
यत्त्वेनेच्छासामग्र्या बलवत्त्वेनेच्छैव निर्वह्निपर्वतज्ञानविषयिणी तत्कळविषयिणी

च जायते नानुमितिः । तदनन्तरमपीच्छावद्विस्तारसामग्र्या बलयत्वात्त्रिर्वह्निपर्वत-
ज्ञानमाहार्यंभुपनीततादृशोऽसाधनतादिविषयकं जायते, तदसादृशोच्छा, ततः
पुनरपि तादृशं ज्ञानमिति क्रमेणानुमितिनं जायत एवेति ।

यदा पुनर्विषयपरिशीघकतर्कवितारस्तदा तर्कामकनिर्भूमत्वप्रकाररूपपर्वत-
ज्ञानरूप-द्विष्टसाधनताज्ञानात्मकेन तादृशपरामर्शेन विनश्यदवस्थज्ञानोत्पादित-
स्वपूर्वकालीन-निर्भूमत्वप्रकाररूप-पर्वतज्ञानसङ्कष्टेन द्वितीयधृष्टे निर्वाहित्वप्रका-
ररूपपर्वतज्ञाने द्वेष एव जायते, न पुनर्निर्वाहित्वप्रकाररूप-पर्वतज्ञाने इच्छाद्वेष-
स्येव द्वेषसामग्र्या अपि विरोधिसामग्रीत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकत्वात् तदनन्तरमपि
नेच्छाद्वेषेण प्रतिबन्धात् द्वेषोऽपि तदा न जायते, तत्पूर्वं फलद्वेषाभावात् ।
अनुमितिसामग्री तु निरावाधा प्रवर्तते इति भवत्यनुमितिरिति ।

नन्वेवमपि तर्को व्यर्थः, तदानीं फलेच्छाया जभावेनेवेच्छाज्ञानमभवा-
दनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावादिर्हितं चेत्, न, फलेच्छाया अकारणत्वात्, इष्ट-
साधनताज्ञानेन तस्याः कारणतायच्छेदकत्वात् । तदवच्छेदकत्वं च तस्या
एककालवच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वेन । कालाभावाभुपनीतसारेण क्षणद्विप्रत्ययः
स्यूतो ग्राह्यः । इत्यमेव बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वं
सागच्छते । अन्यथा द्वेषेच्छाज्ञानानामेकदा मिलनाभावादसङ्कष्टेः । एवं तदा-
सीमपि क्षणद्वयपूर्वं फलेच्छावत्त्वादिच्छासामग्री निरावाधैवेति सुधीषिर्विभा-
नीयम् ।

एवं च बह्विधेष्टान्बलिष्यत् भोदनमपाधीदित्यादौ प्रवृत्तनाभावबहुप-
मावप्रयुक्तौदनकर्मकपाकाभाववानिति बोधः । अत्र च पूर्वप्रतीके बह्विधे-
स्वाभावे लक्षणम् । प्रयुक्तत्वं चेत्यदर्थः । उत्तरप्रतीके चाख्यातस्वैयामावोऽर्थः ।
निष्ठत्वं च प्रथमार्थः । उत्तरप्रतीके चाख्यातस्वैयामावोऽर्थः । यद्वा-बह्वि-
निष्ठप्रवृत्तनाभावप्रयुक्त-प्रवृत्तनाभावप्रयुक्त-तादृशताकाभाववानित्येव बोधः ।
एवं बोधप्रतीके आख्यातस्वैयामावोऽर्थः । निष्ठत्वं च प्रथमार्थः । स च
चात्वयंऽवेति । बह्विधेष्टे बह्विधेष्टकल्याणया बह्विधेष्टक-प्रवृत्तनाभावप्रयुक्तौ-
दनकर्मकपाकाभाववानिति बोध इति कश्चित् । तथिन्यम् । बह्विधेष्टस्य-
क्रियाविशेषणत्वे द्वितीयाद्यापत्तेः । यत्तार्थेऽस्त्वं विनेति । अन्यथा पाक-
विषयत्वान्नावानिति बोधस्य प्रभविषयत्वाभावेन सवः प्रशान्तिर्दृष्ट्यसङ्गात् ।
अचेतनेत्यादिदृष्टेणैत्यन्तं प्राचां मतम् ॥ १ ॥

अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति गच्छतीत्य-
प्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-विद्यते-निद्रा-
तीत्यादौ च क्रियानुकूल-कृति-व्यापारयोरप्रतीतेः
गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेश्चाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च
प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । चैत्रः पचति तण्डुलः

(न्यायवा०) नवीनमतमाह-अन्यदीयेत्यादिना । नोदनादीति ।

आदिपदादभिधातादिसंग्रहः । निश्चलेऽपि पुरुषे रथगमनादनुकूलव्यापारवति
गच्छतीति स्यादित्यर्थः । न च प्राप्तं गच्छतीत्यादौ यथावधिगमनसमये
स्वरूपयोग्यतां प्रयोजकतां वा आदाय तथा प्रयोगः, तपानोदनादनुकूलयत्नवति
पुरुषे शक्यैव गच्छतीति धी-कृतो न स्यादिति वाच्यम्, तत्र सादृशप्रयो-
जकताव्यापारस्तत्प्रयोजकतैव गमनकृतयोः सम्बन्ध इति नातिप्रसङ्गः । इह
तु नोदनाख्यो रथपुरुषनिष्ठ एक एव व्यापारः, स चैत्रो गच्छतीति व्यवहारं
जनयेत्तदा पुरुषो गच्छत्यपीति भावः । ननु गमनविधिष्टो व्यापारस्तत्र भासते
इति वाच्यमत आह-जानातीति द्वेष्टीत्यन्तं प्रयोगनादुल्लेखनाप । नन्वापि
ज्ञानं विनिष्ठ एव व्यापारो यत्नः संयोगादिस्तत्र भासते अतो विद्यते इति
सत्तावर्तमानम्... ..सम्बन्धः । तदनुकूलो व्यापारो गुणादौ धनरां
नास्तीति भावः । निद्रातीति । मिहाख्यनात्मन-संयोग एव निद्रा, तदनु-
कूलो व्यापार असाधारणो व्यापारस्वदानीमात्मनि नास्ति, अदृष्टं तु साधा-
रणमेवेति भावः । न च मिहात्मनःसंयोगस्य निद्राये मनो निद्रातीति स्यात्,
परम्परासम्बन्धे विशेषेणैव तद्गानात् । केचित्तु द्वेष्टीत्यन्तेन द्वेषानुकूलकृति-
व्यवच्छेदः, विद्यतेत्यादिना व्यापारव्यवच्छेद इत्याहुः ।

अनुमदं प्रमाणमाह-गत्यादीति । नश्यतीत्यादौ नाशादनुकूलव्यापारस्या-
पयत्नस्य वा बोधे हन्तरि कषादादौ च नश्यतीति प्रसङ्गः । गमनार्थ-
गमिषातुसमभिव्याहाराख्यानस्य गमनाभयस्यप्रकारकबोधत्वं कार्यतावच्छेद-
कम् । अतस्त्वं गच्छतीत्यादावपि युष्मत्पदादेः शरीरविशेषे लक्षणेत्यपि
युक्तिः । निरूढेति । अनादिप्रयोगसत्त्वेऽपि यत्नतापेधया गौरवात् । न घञि
किन्तु निरूढप्रत्ययेव । अनादिप्रयोगात्सारिणी लक्षणा निरूढलक्षणा । इत-
रावपत्तिज्ञानं विना बोधिका लक्षणा वा सा । ननु रथो गच्छतीत्यादौ आपे-

१ अत्रान्यत्र च गलिता प्रत्यय । अतस्तत्सत्त्वाने.....एतद्विधं विदं निवे-
दितम् । एतन्नेवाप्येऽपि हेयम् ।

मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयाबोधत् घात्वर्थ-
प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया
संबन्धमर्थादया तद्ज्ञानस्यासंभवादिति तु नव्याः॥२॥

यतासम्बन्धेन रथादी गमनादेर्बोधोऽस्तु वृत्तलक्षणाया । अतश्चैत्रः पचतीत्यादि ।
भेदेन अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन । शिवस्तु तेन स्तोत्रं पचतीत्यादी स्तोत्रपाक-
योर्भेदान्वये बोधेऽपि न व्यभिचारः । मता तदन्वे प्रकाशतया । तण्डुलं पच-
तीत्यत्र पाकप्रकारीभूतकर्मत्वे प्रकाशतया परम्परान्वयोस्तीति तमवच्छेदायेदम् ।

अपर्यायः—यदि क्रियानामार्थयोः साक्षात्सम्बन्धस्तदा तण्डुलः पचतीत्यादौ
कर्मतासंसर्गोण पाके तण्डुलस्य चैत्रः पच्यते इत्यत्र कर्तृतासंसर्गोण पाके मैत्र-
स्यान्वयप्रसङ्गः, तद्ज्ञानस्याभयत्वादिमानस्य । न च पचति तण्डुल इत्यत्र-
रूपान्तेन कर्मत्वानभिधानाद्वितीयेन साधुः, एवं मैत्रः पच्यते इत्यत्राख्यातेन
कर्तृत्वानभिधानात् तृतीयेन साधुः, तथा चासाधुत्वशामादेव न शान्दपीरिति
वाच्यम्, असाधुत्वानाभावे काले शान्दपीप्रसङ्गात् । अनभिहिते कर्मतादौ
तत्प्रकारकबोधे एव द्वितीयादिः साधुरिति तत्संसर्गबोधेन बोध इति कश्चिद् ।
नन्वभेदेन नामार्थप्रकारकान्वयबोधोऽप्रसिद्धः, प्रसिद्धौ विभक्त्यर्थोपस्थिते-
र्थाभिचार एवेति ।

न च कर्मताविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकान्वयबोधे तण्डुलशाचकपदोत्तर-विभक्ति-
जन्यकर्मत्वोपस्थिति कारणम्, एवं कर्तृत्वादावपि तण्डुलः पचतीत्यादौ तथा-
कार्पकारणमात्राकथनान्न शान्दपीरिति वाच्यम् । एवं पति तण्डुलपदोत्तर-
द्वितीयाकारुणाकाङ्क्षाज्ञानादीनां कर्मत्वादिविशेष्यबोधे हेतुत्वस्य कृतृत्वत्वात्
तदभावादेव न शान्दपीरिति वृत्तम् । विभक्त्यर्थोपस्थितेहेतुत्वयोः.....त
चेन, नामार्थप्रकारकबोधे प्रति विभक्तिजन्यायाः प्रत्ययजन्याया एव वा उप-
स्थितेहेतुत्वात् । तत्र च समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः । तथा च पाकादौ
विभक्त्यर्थोपस्थितेरपानात्तण्डुलः पचतीत्यादौ न शान्दपीरिति । न च तण्डुल-
पदोत्तरद्वितीयाकारुणाकाङ्क्षाज्ञानाभावादेव न तथा, तस्याः कर्मत्वविशेष्यक-
बोधे हेतुत्वात्तदभावेऽपि सामान्यत्वात्तस्या कर्मापादनसम्भवात् । द्वितीयाया
प्रभाहीनशक्तस्तण्डुलः कर्मत्वमिति पदात् कर्मत्वोपस्थितावपि तण्डुलं पच-
तीत्यादितोऽन्वयबोधोपादिभक्त्यर्थोपस्थितेहेतुत्वया अवश्यवाच्यत्वात् । एवं
परावर्थप्रकारकान्वयबोधे विभक्त्यर्थोपस्थिते सामान्यविशेष्यतया हेतुत्वमिति ।

रथो गच्छतीत्यादौ गमनादेः साध्यादन्वयः । तण्डुलो भवतीत्यादौ पर-
तण्डुलपदस्य तण्डुलपाके लक्षणा, तत्र व्यभिचारवारणाय तण्डुलविशिष्टे वृत्ति-

ज्ञानप्रयोज्यतत्तद्विशेष्यतातिरिक्तविशेष्यतासम्बन्धेन तदुक्तप्रकारबोधे विषयत्वपूर्णपरिचितेहेतुता बोध्या । यद्वा- यत्र तदुक्तं कुत्र एवादी द्वितीयाया पादादौ लक्षणा, तत्र वाच्यविशेष्यकतदुक्तप्रकारबोधे विभक्त्यर्थोपरिचिते हेतुत्वं कट्टमिति तदुक्तावातदुक्त पद्यतीत्यत्र शाब्दयी । एवं गच्छतीत्यत्र यत्राल्लयात्स्य एवादी लक्षणा तत्र रथविशेष्यकतदुक्तान्वयबोधे विभक्त्यर्थोपरिचितेहेतुत्वकलहनात् । अन्यत्र रथो गच्छतीत्यादौ आश्रयत्वं लक्षणा । यदि व्याख्यातस्य एवादी लक्षणास्थले पदजन्यरथोपस्थितिरनेन हेतुत्वं, न तु विभक्त्यर्थोपरिचितित्वेनेति निरुद्धते तदा वाचार्थस्य एवादी साक्षादन्वयेनाह पपत्तिगन्वोऽपि । मणिहृतामात्रयोऽप्ययमेव । आतएव चैत्रो जानातीत्यादी जानावय साक्षादेव ते समर्पित । अन्ये तु सामान्यतो नामार्थप्रकारबोधे विभक्त्यर्थोपरिचितेहेतुत्वं, न तु विभक्त्यर्थोपरिचितप्रकारबोधे शौर्यात् । नाम्नाश्च वाच्यविभक्तिभिरत्वम् । अतो वाचार्थप्रकारबोधेऽपि विभक्त्यर्थोपरिचितिरपेक्षितेऽथाह ।

अत्रेदं बोध्यम्-पूर्वोक्ततदुक्तादिप्रकारबोधे विभक्त्यर्थोपरिचितेहेतुतायां निपातातिरिक्तत्वं देयम् । तेन तदुक्तो वाच्यीत्यादी न च्यमिचार । निपातातिरिक्तत्वं च प्रकार विशेष्ये च विशेषणम् । तेनमात्र, पश्यतीत्यादौ शाब्दबोधोपमावाद्भावप्रकारबोधे विभक्त्यर्थोपरिचितेहेतुताकल्पने घट पटो नेत्यादौ अभावस्य एते साधारणकारत्वेऽपि न दोषः । अत्र यद्यपि निपातातिरिक्तपदार्थेष्वमप्रसिद्धं सर्वेषामेव तत्पदार्थत्वात्, तथापि निपातगोपस्थिति प्रयोज्य तत्प्रकारवानिर्दिष्ट विधेयताभिन्नत्वे सति निपातजन्योपस्थिति प्रयोज्य-तत्तद्विशेष्यताभिन्ना वा विशेष्यता तत्सम्बन्धेन नामार्थप्रकारबोधे विभक्त्यर्थोपरिचितेहेतुरिति ।

यत्तु निपातजन्यनामाधेप्रकारबोधे विभक्त्यर्थोपरिचितेहेतुरिति, तत्र, शूतलं न घट घट प्रमेय इत्यस्य शाब्दबोधस्य घटत्वज्ञातमित्याकारतापत्ते, अस्य निपातजन्यत्वात् । यद्वा-तदुक्तप्रकारबोधे तदुक्तपदोत्तरनिपातातिरिक्तपद्विभक्त्यर्थोपरिचिते कारणम् । तद्विभक्त्यर्थं निपातो विभक्त्यर्थो वा । अर्थेयं घटो नश्यतात्पादादौ घटाभावा पश्यतीति शाब्दया स्यात्, नचो निपातत्वात् । न च वाच्यविशेष्यत्वानिर्दिष्टप्रकारत्वात्सम्बन्धेन अत्रेव धिय प्रति विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपरिचित कारणत्वं...कल्प्यम् । गज इव गच्छति विह इव शौरीत्यादौ इवार्थस्य गमनादौ प्रकारत्वात् । न च गजसाहचर्य गमने धाचितम्, गजपदादंगगमनादौ क्वाणिकृत्वादिभिः चैह, न, गजसाहचर्यस्य कर्तव्यत्वात्त्वयात् गजादिगमनसाहचर्यगमनत्वमेवेति ।

केचित् नामार्थयोर्भेदान्बन्धबोधे विभक्त्यर्थोपस्थिते न हेतुत्वं, किन्तु निपातातिरिक्तनामार्थप्रकारकनामार्थविशेष्यबोधे निपातजन्योपस्थितिविशेष्यतया हेतुः । निपातातिरिक्तपदान् घटः पटो मेत्यत्र भेदस्य घटप्रकारत्वेऽपि न दोष इत्याहुः । तत्र, तण्डुल पचतीत्यादौ बोधवारणाय उक्तप्रकारस्यावश्यकत्वात् । परे तु तण्डुल पचति जानातीत्यादौ कर्मत्वाद्दित्र संसर्गोऽपि । तण्डुलः पचतीत्यादावन्वयायोपातन्दुलादिप्रकारकबोधे प्रथमान्यविभक्त्यर्थोपस्थिते-रेकरथान्यविभक्त्यर्थोपस्थितेषां हेतुत्वकल्पनत्वात् । वापैतारच्छेदकसम्बन्धस्तु समवायः । अत एव जानाति चैत्र इति शब्दबोधे ज्ञानवाप्य वेति न संशयः । यद्वा-तण्डुल पचति शर्तं चैत्र इत्यादिसमभिव्याहारस्तु तण्डुलादिप्रकारकशब्दबोधे प्रनिबन्धक । तण्डुल पचति चैत्रो जानातीत्यादिसमभिव्याहारजन्या उपस्थितय, वृत्तेजिकाविशिष्टामाये सति पाकचैत्रादौ तण्डुलः ज्ञानादिप्रकारको बोध इत्याहुः ॥ ३ ॥

(रामकृ०) ननु रमो गच्छतीत्यादौ नोदके क्रियोत्पत्तिर्न भवतीति तद्व्यावृत्तः कश्चिदनुसृतोऽस्ति क्रियोत्पत्तौ स एव व्यापारत्वेन विवक्ष्यताम् । नोदनस्यैव वा सम्बन्धविशेषः क्रियाप्रबोधजन्येन व्यापारत्वेन स्वीक्रियताम् । जानामीत्यादि-चतुष्टये न तादृशव्यापारस्य मनःसयोगस्य मनोऽतिप्रसङ्गकत्वेऽपि विशिष्टज्ञानमादाय जानातीत्यत्र इच्छतीत्यादिनित्यसामान्ये च ज्ञानस्य यतत इत्यत्र चेच्छामास्य तादृशव्यापारत्वमस्ति चेदित्यादिकं विभक्त्येव यक्ष्यति-आप्रती-तेरिति । नत्वमावादिदिति गत्यादिमन्वमाप्रतीतेभ्येति च । अत्र निद्रातीत्यत्र निद्रामनःसयोगादिरूपायां निद्रावामिच्छापटितपरस्परवैवाभरत्वं यच्चक्ष्यम् । अतो नातिप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ । रमो गच्छतीत्यादावाख्यातलक्षणं विना रथ-गमनयोरन्वये वाचकमाह-वैत्रेत्यादि । एकत्र कर्मतासंसर्गेण तण्डुलत्वप्रकारकबोधमात्रं, परत्र कर्तृतासंसर्गेण चैत्रप्रकारकबोधमात्रं । अत्र प्रथमवैव साधुत्वनिर्वादि साधुत्वज्ञानस्यासाधुत्वनिश्चयमात्रस्य हेतोः सत्त्वेऽपि शब्द-बोधामात्रो निराकांक्षत्वादेवेति भावः । साक्षादिति स्वरूपकथनम् । भेदे-नेत्युपादानात् स्तोत्रं पचतीत्यादिष्यामृणम् । अत्र यद्यपि विशेष्यतासम्बन्धे-नाभेदातिरिक्त-सम्बन्धकप्रातिपदिकार्थ-प्रकारकबोध प्रति निपातमुपस्थापित-स्यतारन्व्योपरिवर्तेविययस्या कारणत्वकल्पनस्यैव सदतिप्रसङ्गवारणं सम्भवति । प्रकृते च घातव्यप्रकारक-प्रातिपदिकार्थविशेष्यबोधे किमपि वाचकं नोक्तं तथापि घातव्यप्रकारकबोधस्य विशेष्यतासम्बन्धेन नामार्थं अभावात् विशेष-

ध्यातासम्बन्धेन घात्वपर्यन्तारकबोध प्रति ति तदन्यतरन्योपस्थिते कारणत्व
 कल्पनीयमिति हृदयमूहम् । अत्र सर्वत्र कार्यतावच्छेदककोटी नामार्थत्वादिक
 नामान्यप्रतीतिवैशिष्ट्यादिगर्भ कारणतावच्छेदककोटावपि अन्यत्वमुपधानमे
 वेति नातिप्रसङ्गः । एव विशेष्यतासम्बन्धेनाभेदसम्बन्धक तनामार्थकबोध प्रति
 तनामोत्तरसार्थकविभक्त्यसमानकालीना तन्नामोत्तरविभक्तिविजातीयविभक्त्य
 समभिव्याहृतपदजन्योपस्थिति कारणम् । तेन त्वोक पचतीत्यत्र घातोर्थात्त्वेन
 धनीत्यत्र धनपदस्य नीलो घट इत्यादौ घटपदस्य समग्रः । अकालीनेत्यन्तोपस्थि
 तिविशेषणात्त्रोदन पचतीत्यादावोदनस्य पाकोपरि तादृशप्रकारत्वेति । अत्रामेदो
 द्विविधः, तादात्म्यतदवच्छिन्नाव्याप्तिश्च । तेनोद्देश्यविधेयस्यलसग्रह । वस्तुतस्तु
 यथा कथञ्चिद्रूपेण तस्य करिपतकार्यकारणभावद्वयस्यापि ज्ञान जानातीत्यादौ
 व्यभिचारः । तत्र घात्वर्थस्यापि सुवयोर्यपि प्रातिपदिकार्यस्य च तिद्ययोर
 र्यपि प्रकारत्वादिति घटप्रकारककर्मत्वादिविशेषकनिरूपितत्वादिसंसर्गकशाब्द-
 बोधविशेष प्रति घटमेतादृशानुपूर्वीज्ञान कारणम् । शाब्दबोधे विशेषश्च अव्य-
 वहितोत्तरतासम्बन्धेन तत्तदानुपूर्वीज्ञानवत्त्वमेव । आनुपूर्व्यपि अव्यवहितोत्तर-
 त्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववत्तद्वर्णवत्त्वमुत्तरोत्तरवर्णे । इयमेव च पदवृत्ति शक्तताव
 च्छेदिका प्रातिपदिकमुवादिवृत्तिः । घातुविद्यादिवृत्तिश्चाकाशा । मौनिलोकादौ
 वर्णप्रत्ययाभावेऽपि तादृशानुपूर्वीवर्णानुमानम् । एव तादात्म्येन घटप्रकारक-
 तादृशबोधे द्रव्यं घट इत्यानुपूर्वीज्ञानम् । एवं पाकप्रकारकवृत्तिविशेष्यक
 बोध प्रति पचतीति । घट कर्मत्वमित्यादिकमभेदसंसर्गकतत्पदार्थबोधे ।
 तण्डुल पच्यत इत्येतादृशविशिष्ट आख्यातार्थप्रकारकतण्डुलविशेष्यकबोध इत्या
 घनुमवानुसारेण स्वयमूहम् । एव च तत्र तस्यास्तस्यानुपूर्व्या प्रयोनक नान्वत्र ।
 कपालस्यैव पत्रे इत्येव च तत्तदर्थे तस्य तस्य वाक्यस्य निराकांक्षत्वम् । अत्र
 नियत संसर्ग आकांक्षाज्ञानवोऽनियतश्च तात्पर्यज्ञानमास्य इति । यदि घटपदाम
 पदयो प्रत्येकं गृहीतशक्तिकस्य तात्पर्यज्ञानादिसत्त्वेऽपि तादृशसमभिव्याहार-
 विषयस्य तादृशाशाब्दबोध प्रति कारणताग्रहरूपव्याकरणादिकारितव्युत्पत्ति-
 धन्यस्य तादृशाशाब्दबोधामावोऽनुभवसिद्धस्तदा तादृशकार्यकारणभावग्रहस्य-
 धुरातिरपि कारणम् । अतएव विपरीतव्युत्पन्नस्य घट कर्मत्वमित्यादितोऽपि
 बाध । व्यभिचारोद्धारस्तु घट कलामित्यनयोरेव कर्तुं इति न किञ्चिदनु
 पपन्नम् । आर्सात्तश्च यद्यत्तदार्थानां परस्परमन्वयबोधस्तेषां विशेष्यविशेषणवा-
 चकपदानां निरुद्धानुपूर्वी तज्ञान चान्वयव्यतिरेकाम्या कारणम् । अतएव च

कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधा-
नाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात्
पटाङ्कुरयोः कृताकृञव्यवहारात् जात्रादिवदाश्रय-
परतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियाया-
स्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वे तदाश्रयः कारक-
मात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रथो गच्छति गमनं
करोति घोजादिना अङ्कुरादिः कृञ इति विनापि
यत्नं कृञः प्रयोगात् तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च

लोफादी योजनया तादृशानुपूर्वीशानं कार्यते । अतएव च पदार्थपक्षकवैरो-
पेकानुमानव्याख्यानप्रस्तावे आसत्तिश्चायौपस्थापरुपदाव्यवधानरूपेति मिथाः ।
न च निरुक्ताङ्गानामत्रयलेऽपि शाब्दसमानाकारो गानसन्नेधो दुर्वार एवेति
किमपराद् शाब्दबोधेनेति वाच्यम्, संशयाकारतादृशमानसबोधसामग्र्यास्त-
दानीं प्रायशः सीलम्येन शाब्दसमानाकारनिश्चयनियमामावात् । शाब्दबोध-
स्वीकारे च शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वेन नियमतो निश्चयस्वीकारापत्तेः । अतएव
भूतलं पटत्रय वेति संशयो भूतल घटत्रयदिति शब्दरथे निवर्तते । न निव-
र्तते च भूतल पट इति शब्दरथे । इदमेव च पदेनानेकार्थोपर्यापनस्थाने
तात्पर्यग्रहस्य हेतुतायां बीजम् । अतएव तत्रापि भूतलं तुरगत्रय वा स्वयमव-
वेति संशयो भूति भूतल सेत्पर्यदित्यत्र यस्मिन्नर्थे तात्पर्यं सत्यते उत्सङ्गो
निवर्तते, न पुनरेव इति स्वयमूह्यमिति दिक् ।

एषदेशिनस्तु द्वितीयादीनां कर्मत्वादिसत्तो मानामात्र । कर्मत्वत्वादिप्रका-
रकबोधस्य संदिग्धः । तण्डुल, पचतीत्यादातिप्रसङ्गकारण तु कर्मत्वससर्ग-
बोधादौ द्वितीयासमभिव्यक्तिद्वारादेः कारणत्वस्वीकारेणापि गमतीत्युच्यते ॥ २ ॥

(न्यायशा०) इतो यत्नवाचकत्वे पूव तेन आख्यातविवरणान् आख्या-
तस्य यत्नवाचकत्वं तत्स्यति अतः इत्यः यत्नार्थकत्वं सापयति-रुद्रधेति ।
क्रिया संयोगादि, संयोगादिजन्यत्वं पटे अङ्कुरे चास्ति, तथापि पटतृतो अङ्कुर
इति व्यवहारात् यत्न पर इत्याद्यु-पर्यर्थः । इत्येतदितिजन्यत्वज्ञानदशायां
अतरेति इत्य इति व्यवहारात्प्रतिसन्धानानुपपन्नम् । तत्र इत्यतो इति-
व्यवहारे मूत्रं कर्तृवत्त्वं तत्रैव च घृतिर्कर्मणि चोप. स्यादतीं सात्रादीति ।
सत्रियः संकल्पानुत्पत्तयः समवायिबोधवत्तयात् । क्रियायाः इत्येवं कर्तृ-

कृत्रो यत्ने निरुद्धिलक्षणा, यदि क्रियाद्याश्रयमा-
त्रेण न तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयो-
गात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्वाचकं विना गौणत्वा-
योगात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तण्डुलक्यणा-
देश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । कथं तर्हि
पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्ना-
विनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्या-
नुमानात् । पचति पाकत्रिपद्यकयत्नवानिति तात्पर्य-
विवरणम् । अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः ॥३॥

कथंस्याविरहूरूपवाचकमप्याह—आपे वाचकं तदाभय इति, द्वितीये कारक-
मिति । कारकमात्रस्यैव क्रियातुल्यव्यापारत्वत्वादित्यर्थः । अत एव कृताकृतविभा-
गेन कर्तृरूपस्यैव यत्न एव कृति पूर्वपरस्मिन् सैव भावना इत्याहुताचार्याः ।
तस्य कृत्तः । यदीत्यनेन तत्रापि प्रयोगोऽस्तीति सूचितम् । दहनो दाहकर्ता
इत्यादिप्रयोगात् । तत्प्रयोगः कर्तृपदप्रयोगः ।

आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वं साधयति—एवं चेत्यादिना । एवं कृत्रो
यत्नार्थकत्वाभावः । अचेतनेपीति । स्याली पचतीत्यादिप्रयोगात् । स्यो
गच्छतीत्यादौ तु मतद्वयेऽपि गमनाद्ययत्ने लक्षणैः । जनकव्यापारेति ।
व्यापारश्च प्रकृते संयोगयत्नत्वादिसाधारणो जन्यमात्रमेव । ननु तण्डुलक्य-
णादे- यत्नजनकत्वात्तमाहाय पचतीति स्यात् अतस्तण्डुलेति । अन्यथा तत्रापि
तण्डुलक्यणातुल्यकृत्त्यादिनापि तथाप्रसङ्गादिनि बोध्यम् । तर्हि आख्यातस्य
यत्नबोधकत्वे पाकादिनेति । पाकादिपत्नासाध्य एवेति । व्याप्तिज्ञानादत्र
पाकशब्दे परिपरः । इयं क्रिया यत्नजन्या पाकत्वात् । सादारण्येन पाकाद्वा
इत्यनुमानेन तदनुभव इति पचति पाकदानवानिति विवरणादेवाख्यातस्य
यत्नार्थकत्वं स्यादत आह—पचतीति । तात्पर्येति । प्रमोऽस्तीति वाक्यस्य
षट्त्रिंशत्तुल्यमानलब्धेऽर्थे कर्तृत्वान्तर्यसम्बन्धत्वादिपर्ययः । अन्यथा विवरण-
स्यैव शक्तिनिर्वाहकत्वे अन्यलब्धत्वापि चक्यत्वं इति वा । परिण. कर्तुः ॥३॥

(साम्प्र. ०) ननु सर्वमिदं कृत्रो यत्नार्थकत्वे सिद्धे भवतीति तन्मून सिद्धम्,
अनुकूलव्यापारस्य क्रियामात्रेण तदर्थं वादिति, तद्विषयापिपुराह—कृत्त इति ।
अन्यथा—पीभूतमयोगादित्यत्र क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि । यत्नजन्यत्वाजन्य-

अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वं न प्रतीयेन तस्याप-
 दार्थत्वात् । अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा
 लडादेर्वर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च । न
 च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पाकजनकवर्तमान-
 यत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः । धर्मि-
 विशेषनिष्ठता च यत्नस्य न प्रतीयेत तद्व्यधिकरण-
 व्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्या विनाभूत-
 चैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेन्न,

त्वेति । पटाकुरयोर्षयासङ्घर्षेनान्वयः । अत्र यत्नः प्रवृत्तिरूपः । तेनास्मन्मते
 ईश्वरकृतिजन्यस्याकुरे प्रतिघ्नवानेऽपि न क्षतिः । ननु कुरः कृतिशकौ धातो-
 ऽपि कृतिवाचकत्वे कर्तृत्वव कृतिकर्तेति बोधः स्यादत आह-ज्ञानेति ।
 बोधकत्वादिति । निरुद्धलक्षणया सविपर्ययकृतसंगमिणाद्धतकृतः सम-
 वायित्वमात्रबोधकत्वादित्यर्थः । साधकमुक्त्या 'बाधकमाह-क्रियाया' इति ।
 क्रिया स्यन्दः । तदनुकूलेति, कापांनुकूलेत्यर्थः । प्रथमे बाधकमाह-तदा-
 श्रयः क्रियाश्रयः । द्वितीये तदाह-कारकेति । अधिकरणादेरिति । तदनु-
 कूलव्यापारसंयोगादिसत्त्वादिति भावः । गन्तव्यीत्यस्य विवरणं गमने करोतीति ।
 बीजादिना कर्ता अचेतने स्यात्पदादी । यत्नाविनेति । क्रिया सयत्ना पाक-
 त्वात् पाकाद्वा इत्यनुमानादित्यर्थः । अन्यथा प्रकारान्तरलभ्यस्यापि शक्यत्वे
 निवरणविषयस्यैव शक्यत्वे वा । धर्मिणः कर्तादिः ॥ ३ ॥

(न्यायवाच०) एवं यत्नस्यापदार्थत्वे तस्य यत्नस्य अत्र पचतीत्यादितोऽन्यत्र
 जानातीत्यादौ स्वार्थव्यापारे...ति पचतीत्यादौ अत्र स्वार्थव्यापारादन्यत्र । तथाच
 धात्वर्थक्रियायाः स्वार्थव्यापारान्तररिमिमेव वर्तमानबोधकत्वं, न स्वतन्मानो-
 पस्थितेऽर्थोप्यर्थ इति कश्चित् । अत्र चाभ्यपत्त्वबोधकारणत्वात्तज्जन्ववर्तमानत्वबोधे
 धात्वर्थोपस्थितिष्व्यापारे बोध.....तज्जन्ववर्तमानोपे आख्याततन्वव्यापारोप-
 स्थितिः हेतुः समानविद्येन्मर्थं प्रत्यासत्तिः । तद्व्यतीत्यादौ वर्तमानोपस्थि-
 तेत्यर्थः । तादृशव्यापारे एतादृशपत्नानुमाने कालिकृत्याप्तौ व्यभिचारमाह-
 यत्नविगमेऽपि । पठ तादृशचेष्टायवच्छिन्नव्यापारेण तदनुमेयस्युल्लङ्घनादाय
 चान्पाहितो धर्मिविशेषेति ।

ननु यत्नसामानाधिकरण एव व्यापारः पाकजनकः, तथा च तेनैव धर्मि-
 विशेषसिद्धिः स्यादतो व्यधिकरणेति । व्यधिकरणे वाचसंयोगादेः । तेन

सत्यं, चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचनीत्यादौ
शोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीनेरिति चेत्, सत्यं,
तत्रान्वयानस्य जनकयत्ने लाक्षणिकन्यात् । मैत्रं,
जनकव्यापारमपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव शक्य-
त्वात् । यत्नं विहाय जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघ-
वान् तथा चाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्, न,
अपचन्यपि पाकजनकादृष्टवनि पचनीनि प्रयोगा-

पाकानुवृत्त्यासांसे नदृश्यन्त्यासारवत् चैत्रेण तादृशयत्नसांसे दोषमाह-
चैत्रन्यासेति । हेतौ कदापि अन्तरपात् प्रकाशान्तरेण प्रतीतिर्न सर्वत्रैव
भावः । शोभनत्वस्य स्थानादिसाधारणत्वात् शोभनादे इति तादृशव्यापार-
वत्त्वं न यन्नापेक्ष इति भावः । न्यायप्रतिपत्त्यादिति । तथा च तत्रैव बर्त-
मानान्वय इति । लाघवेनेति । व्यापारव्यापेक्षया यत्नत्वस्य जातिन्वेन
लाघवम् । व्यापारवत्त्वसाक्षात्शोभावित्त्वं माशभावाः । सत्त्ववत्त्वं स्वतदुपग-
त्त्वमिति तत्त्वम् ।

न च शक्यत्वावच्छेदकत्वात् व्यापारार्थं मिद्वयनि, येन रूपेण शब्दबोधो-
त्पन्नवमिद्वयस्यैव शक्यत्वावच्छेदकत्वकल्पनात् । अन्यथा मूलभूतं विमुक्त-
व्यवहारिपदानां शक्यत्वावच्छेदकत्वाया अन्वयदोषारिषिद्धिः स्यात् । न स्यात्
पचनि नन्दनीनि जानानी दादौ दत्तप्रतियोगित्वप्रदानाद्यदन्वादिषंशयनितारणः ।
त्वन्मते तादृशेणश्रद्धादिमाशरतन्व्याद्यदोषावेषेण प्रकाशमात् । यत्तु पनर्ती-
त्यत्र पनदादृष्टदृष्टव्यमानात् गुरुत्वे पनाभ्यानवच्छिन्नवत्त्वात् न । तपारि
व्यापारे शक्तिरित्यात् । तादृशेण यत्ने शब्देतिहासमात् ।

अन्ते यत्नमिति । अन्तेनेति स्थान्यादौ पचनीति प्रयोग इत्यर्थः ।
अदृष्टदृष्टवृत्तिघाते पचनीति प्रयोग वार्यति-मानान्नादादिति । तादृ-
शेते यत्नस्य व्यापारान्तराह-भावे वेति । ननु जनकत्वेन अदृष्टान्तैव व्यति-
मांपन इति व्युत्पत्ति कल्पनीया अत्र आह-यत्नमात्रमिति । नन्तरीप-
शब्दरामोक्त्येति अर्थरानुक्त इति प्रयोगात् । तत्र च वृत्तिविषयन्वा-
मात्वात् । अतो जनकत्वं वेति । अत्रनद्वयनेति पाहविवदत्तप्रमत्तात् ।
अतो जनकत्वं वेति । अत्रनद्वयनेति पाहविवदत्तप्रमत्तात् ।

पत्तेः । पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजनकत्वं
मानाभावात् । अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे
साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तरप्रसङ्गो-
ऽपि प्रत्युक्तः । भावे चा तादृशकृतिनिवारणाया-
दृष्टाद्वारकत्वेन जनकतायास्त्वंयापि वाच्यत्वात् ।
यत्नमात्रं शक्यं विषयित्वं जनकत्वं वा संबन्धमर्था-
दया भासते इति तु नव्याः ॥ ४ ॥

गच्छतीति न प्रयोगः । जनकत्वस्य गुरुत्वेऽप्यननुमाया तस्यैव पाककृत्योः
संसर्गतास्वीकारात् । अद्यप्यैव वा जनकत्वैरप्ये । नन्वीपरः पचतीति
प्रयोगः स्यात्, तत्र रागजन्यतावच्छेदकभातेराख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेन
तथा प्रयोगाप्रसङ्गे । न चैवं मीनशरीरेण वेदं पठतीति चीर्न स्यात्, न स्याच्च
निश्चितीत्यादौ जीवनयोनियत्नलान् इति वाच्यम्, आख्यातस्य तत्र दाश्रणि-
कत्वात्, जीवनयोनियत्ने मानामादाच्च । चेष्टादिद्वारा विवक्ष्यमेव जनकत्वं
भासते । अतो नेश्वरः पचतीति प्रयोग इत्यनेन चात्मा पचतीति स्याद्विशेष-
दर्शितामिष्टापत्तेः । नचै... चैत्र पचतीति न स्यात्, चैत्रपदस्य चैत्रत्वाच्छि-
वात्मनि दाश्रणिकत्वात् ।

केचित्तु सर्वत्रावच्छेदकत्वसम्बन्धेन दृतेरन्वयः, अतो नेश्वरः पचतीति
प्रयोगः । न च त्वं पचतीत्यादिप्रयोगो न स्यात्, तत्र शुष्मत्वस्य संबोद्धा-
त्मवाचकत्वात्, न स्याच्च मीनशरीरे वेदं पठतीति प्रयोगः, ईश्वरानस्य
शरीरानवच्छेपत्वात् इति वाच्यम्, तत्र शुष्मत्वस्य शरीरे दाश्रणिकत्वाप्रती-
तिवलादुपाप्यवच्छेदकत्वस्वीकारात् । न च हस्तः पचतीति प्रयोगः
स्यात्, इक्षापत्तेः, हरति रिशुपाणामस्य वाणिः शिरांतीति प्रयोगादिष्याद् ॥४॥

(रामक०) एवं यत्नस्यानुमानिकत्वे । कदाचित्पदान्तरेण यत्नोपस्थितावपि
बाधकमाह । अन्यत्रेति अन्यत्र स्वार्थव्यापारादन्यत्वाम् । स्थलान्तरे वा ॥
अथ यदा पाकजनकव्यापारस्तदा पाकजनकयत्न इति व्याख्या वर्तमान-
कालाश्रितत्वमनुमेयमिति वा । अथवा यो यदा यादृशव्यापारवान् इति व्याख्या
वर्तमानकालाश्रितत्वमनुमेयमिति वा । स तदा तादृशयत्नवानिति व्याख्या
धर्मिणि वर्तमानतादृशयत्नवत्त्वमनुमेयमिति, सत्राद्यव्यभिचारेण दूषयति—यत्ने-

कर्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये, चैत्रः पचति पच्यते
तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्, अन्यथा
पचतीत्यत्रापि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र क-
र्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात्
त्यादि । तत्रैव दूषणान्तरमाह-धर्माति । द्वितीये वक्ष्यादावपि व्यभिचारमाह-
तद्व्यभिचारंति, यत्नव्यधिकरणेत्यर्थः ।

अथ चैत्रत्वे सति यो यदा यादृशव्यापारवानिति वक्ष्यमित्याह-चैत्रन्येति
शब्दाच्चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि प्रकारान्तरेणोपस्थितस्तु न नियता । वर्तमानयत्नवत्क-
प्रतीतिस्तु नियतेति भावः । यद्वा-ध्यापारानुवृत्तेरेतत्पर्यन्त यत्नस्य वर्तमानत्व-
प्रतीती बाधकम् । धर्मात्यादिकस्तु चित्रत्वाद्वा शुद्धयत्नवत्त्वबोधोऽपि न
सम्भवतीत्येतत्पराभिन्नौ ग्रन्थः । अतएव तत्र केवल्यत्नपदमेव श्रूयत इति ।
तत्र शोभनः पचतीत्यादौ । स्वमते बाधकमुद्धर्तुमाह-तदित्यादि । अतएव
अदृष्टजनककृतेर्जनकत्वे प्रमाणसद्भावे वा । अदृष्टादारकत्वस्य स्वजनकीभूत-
दृष्टाजनकत्वस्य । त्वयापीति । पाकजनकादृष्टजनककृतिमादायातिप्रसङ्गस्यो-
भयमतसाम्यादिति भावः ।

नवीनमतमाह-यत्नेति । सिद्धपाकविषयकासिद्धतत्फलोद्देश्यककृतिमा-
दाय पचतीति प्रयोगापत्त्याह-जनकत्वं वेति । अत्र जनकत्वं फलोपघाम,
तच्च चेशादिद्वारकम् । तेन न स्वरूपयोग्यपुरुषान्तरीयकृतिमादायातिप्रसङ्गः ।
अतएव ईश्वरो गच्छति पचतीद्यप्रयोगः । (१) । तादृशजनकताविशेषः ससर्ग
आकांक्षाजनभा.....तेन योग्यताभ्रमदशायां पुनरिष्टापत्तिरेव । ईश्वरकृति-
व्यावृत्त कृतिविशेषणत्वं शक्यतावच्छेदकमिति केचित् ॥ ४ ॥

(न्यायवा०) वैयाकरणमतमुपस्थापयति-कर्तृकर्मणीति । सामाना-
धिकरण्याभिप्राय्यां धर्माभ्यामेव धर्मिचोपपन्न, तत्र नामाख्यातस्य कर्तृत्वेन
कर्तृचोपपन्नं विना अनुपपन्नमिति भावः । ईदृशसामानाधिकरण्यं यद्यसिद्धं
तदाह-अन्यथेति । आख्यातेनानभिहिते कर्तरीत्यर्थः । तयोस्तृतीयाद्विती-
ययो । अविशिष्टत्वात् कर्माख्यातेनापि कृत्यनभिधानात् । तथा च कृत्यन-
भिधानमपि न तृतीयानियामकम् । कर्माख्यातस्य तृतीयानापत्तेरिति भावः ।
इदं प्रार्थां मतेन ।

स्वमते कर्माख्यातस्य फलवाचकत्वं वक्ष्यति । कर्तृकर्मगतसङ्ख्यामिधाना-

कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ-कर्मसङ्ख्याभि-
धानानभिधानाभ्यां नियमः—न चैवं चैत्रेण दृष्टो
घट इत्यादौ विनापि तिङं सङ्ख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः
सुप एव संख्योपस्थितिसंभवे तिङो न तदभिधायक-
त्वमिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ
विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवच-
नत्वादिनैव एकत्वाद्दौ शक्तत्वाच्च—इत्यपि नास्ति,

नभिधानाभ्यामेव नियमो भविष्यतीत्याह—कर्तृकर्मैति । इत्यपि नास्तीत्यत-
न्यायमतं नियम इतीयादिनियमः । तथा आख्यातेन कर्तुः सङ्ख्यायामन-
भिहितार्थां तृतीयाकर्मणः सङ्ख्यायामनभिहिता या द्वितीया इत्यर्थः । तर्हि
त्रियारहितं वाक्यमस्तीति रीत्या घटो द्रव्यमिवादिवाक्ये अस्तिपदाभ्याहारे
तिङ एव सङ्ख्याया बोध इति वक्तुं शक्यम् । अतः कियान्वाक्यमाह—
चैत्रेणेति । चैत्रो मैत्रश्चेति । न चैत्रपरादुत्तरसुप एव द्वितो लक्षणा,
सुविषकौ तदभावात् । भावे वा चैत्रे मैत्रे वा द्वित्वमनुभूयते, न तुभयमाशय
समपरैकप्रकृत्यर्थत्वाभावात् इति ।

न चैकत्वविशिष्टे कर्षं द्वित्वान्वयः, एकत्रैयः, एको मैत्र , द्वौ रामनालकूल-
वृत्तिमन्तौ इति बोधसम्भवात् । ननु तथापि ब्राह्मणाः पचत इत्यत्र बहुबो
धाश्रयणाः, द्वौ पाकात्कूलवृत्तिमन्तौ इति बोधः स्यात् । आख्यातजन्यद्वि-
त्वबोधे ब्राह्मणाः पचन्ते ब्राह्मणः पचत इत्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्पनात् ।
द्वित्वादिति । इदञ्चपलक्षणम् । वक्ष्यमाणदिशा द्विवचनत्वेनैव द्वित्वशक्ति-
रित्यपि बोध्यम् । ननु तथाप्याख्यातस्य द्विवचनबहुवचनयोर्द्वित्वबहुत्वादी
शक्तिरास्तु न त्वेकत्वे.....अतो लाघवादिति ।

अथ यद्यपि एकवचनत्वं नैकशक्तत्वम्, आत्माश्रयात् । न स्वैकत्वबोधकत्वे,
एकत्वे च तत्सैकत्वेऽप्यालाक्षणिकत्वापि सन्तकत्वप्रसङ्गात् । तथाप्येकवचन-
त्वेन परिभाषाविषयत्वं तत्त्वम् । ताग्येकवचनद्विवचनबहुवचनानीति संज्ञास्य-
दर्थेनेन सुप्तिरेकवचनादिषु तथापरिमाणभाषानिश्चयात् । नामार्थं धातुशाख्या-
तत्वादिबहिर्भाषायां न तेषामननुगमेन सर्वं विंशत्युक्तमापाद्यतेति (?) श्येयम् ।

केचित्तु तच्च निष्ठतीत्यारौ लक्षविभक्तिप्रतिबन्धनात् विनापि एकत्वबोधात्
तच्चि एव तत्र शक्तिरन्यथा नीज्यघट इत्यादेरन्यस्याहतास्तीति कियवैकैकत्व-
बोधनात् न सुपः संख्यायां शक्तिः स्यात् । न च तन्मुक्तं वक्षतीत्यादौ सुप

कृता संख्यानभिधानात् । किञ्च एकत्वादिसं-
ख्याभिधाने न नियमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न-
स्याकांक्षादिवशात् कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य
दुर्वारत्वात् । कर्त्रेकत्वत्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्रादे-
रप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्ततावच्छेदकशक्यतावच्छे-
दकयोश्च गौरवमधिकम् । तस्मादाख्यातत्वेन कर्तरि,
आत्मनेपदत्वेन च कर्मणि एकवचनत्वादिना तत्तद्भू-
पेण वा एकत्वादी शक्तिः, एकपदोपात्तत्वाच्च

एवावे शक्तिः कृतेति वाच्यम्, तथापि प्रथमैकवचनस्यैवत्वे शक्तौ विनि-
गमनाविरहादित्याहुः ।

एतु पचतीत्यत्र पाककृत्रेकरसंशयामावातिवस्तत्र न शक्तिः, तत्र,
एकप्रतीतादपि धर्म्यभावे संशयावच्छेदात् धर्मिणि लक्षणार्था चकस्ववि-
शिष्ट एव तस्यापुक्तत्वात् । अत्रिमु पचतीत्युक्ते शक्यता लक्षणया वा उपस्थिते
कर्तरि एवत्वस्य प्रतीतेः । तत्र तिप्तादीनां शक्तिरित्याह, तत्र, श्यामनये पचती-
त्यत्र सर्वत्र लक्षणार्था बीजामात्रेण इवित्पाकवृत्तिमात्रप्रतीतेः । सर्वत्र कर्तृ-
त्वप्रतीत्यसिद्धेः कृतेति तदुत्तररूप एव संख्याबोधकत्वात् कृत. संख्यायां
शक्तिः । तथा च वैशेषिके धर्म गतवानित्यादावपि कृतीया । श्रेयेण धर्मो गत
इत्यादावपि द्वितीया इत्यात् । कृता संख्यानभिधानादित्यर्थः ।

मन्वात्प्रात एवावयुक्तवृत्तविभागोऽत्र क्रिञ्चेति । न नियमः संख्यान्ययः
कर्माख्याते कर्मण्येव कर्माख्याते कर्तव्येति नियमो न । कर्त्रेकत्वाधार-
ण्येनेति । तथा च तद्गुणं पचतीत्यत्र तद्गुणनिष्ठापि संख्या कदाचिदाख्याते-
नाभिधीयते । एवमन्यत्रापि वैयर्थ्यं बोध्यम् । कर्त्रेकत्वादिना शक्तौ वापादेव
कर्त्रेकत्वं न भावते अतः कर्त्रेकत्वेति । कर्त्रेकत्वेन शक्तौ बहुवचनिकत्वना-
वच्छेदावच्छेदककर्त्रेकत्वबोधकायै चक्यतावच्छेदकत्वे कर्तृकत्वे गौरवमित्यर्थः ।
एकवचनस्यै पूर्वोक्तदोषद्वयमभिप्रेत्याह-तत्तद्भूयेणेति । तिस्रवारित्यर्थः ।
एकपदेति । कर्माख्यातत्रयसङ्ख्याप्रकारकत्वायै कर्त्रेकत्वात्तत्रयकर्तृत्वस्थि-
विशेषः । एवं कर्माख्यातसंशयोति भावः । वाक्यमावितर्क आख्यातोपस्था-
प्यकर्तृत्वमावदित्वम् । नचात्मनेपदस्य कर्मवाचकत्वमस्त्वयेव कर्तृवाचकत्वं
स्यात्प्रागप्येव । तथाच वैशेषिकेः पच्यते तद्गुण इति प्रयोगः इत्यात् अतः

संख्याया वाच्यगामित्वम् । कर्तृ-कर्मबोधकत्वं च
एकदाऽव्युत्पन्नम्, अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्या-
दयो न प्रयोगाः । कर्त्तरि षकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते
चैत्र इत्यादयोऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः ॥ ५ ॥

कर्तृरिति । आख्यातजन्ये कर्तृबोधे कर्मतात्पर्यज्ञानं, कर्मतात्पर्यबोधे च कर्तृ-
तात्पर्यज्ञानं विरोधिफलबलात्तथा कल्पन कृतिवर्भावशक्त्यापि शुच्यमिति भाव ।

अत्र इति । मैत्र पाकवर्ता तण्डुल पाकवर्तेति बोधो मैत्र पच्यते त-तुल
इति वाक्यादितो न भवतीत्यर्थ । ननु तत्र मास्तु तत्र कर्तृकर्मणोर्द्वयोर्बोधे,
चैत्र पच्यत इत्यथाख्यातत्वेन कर्तृशक्तादात्मनेपशात् कर्तृत्वमस्तु स्यादत
कर्त्तरिति समभिध्यादताख्यातजन्यकर्तृरपस्थिते, आख्यातजन्यकर्तृ-
बाधे हेतुत्वादिति भाव ॥ ५ ॥

(रामकृष्ण०) वैयाकरणमतमाह—कर्तृकर्मणीति । सामानाधिकर-
ण्येति । भिन्नान्यां घर्मान्यामेकर्धर्मबोधकत्वमिह सामानाधिकरण्यम् ।
अन्यथा कर्त्राद्यनभिधाने । तयोस्तृतीयाद्वितीययो । अथ कृत्यभिधाना
नभिधानान्यां कर्त्रभिदितत्वानभिदितत्वव्यवस्थेयमाह—कृत्यभिधानस्येति ।
अपिशिष्टत्वात् कर्तृकर्मप्रत्ययसाधारण्यात् । इदं च प्राचां मतन । स्वमते
कर्मप्रत्ययस्थले तृतीयाया एव कृत्यभिधायकत्वरय व्यवस्थाप्यत्वात् कर्तृकर्म-
संख्येत्यादिरित्यपि नास्ती वेको अथ । चैत्रो मैत्रश्चेति । अत्र प्रथया-
यामेव द्वित्वलक्षणस्य निर्वादि तिङ्गणित्त्वं कल्प्यत इति अमो रेव । तथा
सति द्वौ चैत्रौ द्वौ मैत्रौ इति बोधायने । तिङ्स्तदर्थत्वे स्वार्थविशेष्य-
चैत्रमैत्रोमपमिति तयोरेव द्विवचन्येति ।

एव द्विवचनबहुवचनयो शक्ति व्यवस्थाप्यैकवचनेऽपि ता व्यरस्थापयति-
लाघवादिदि । एकवचनमुदवेन तमा कल्पने गौरवमिति भाव । अत्र
एकवचनस्य नैकत्वशक्तत्वमात्माभावात् । एकत्वबोधकत्वं तु लक्षणिकताभा-
रणम् । एकवचनत्वेन शास्त्रकारपारिभाषितस्य तत्तदन्यतरत्वरस्य तत्त-ज्ञान-
विरयत्वस्य या तपात्वे मानाभावात् । किंच शानव्यतीर्णा प्रत्येकमादाय विनि-
गमनाविरहेण तानाशक्तिकल्पने क एतवचनम्, कथं या मुष्माद्यपुत्रपन्वतरया
पेधया तिङ्-द्वप्-धापाणायतरत्वस्य रूपुनम् । किंच एकवचनत्वं न शत-
तावन्टेदकम्, षट्पदनिगुणत्वचनचकत् । किन्तु अप्यवशितोत्तरलाघनधेन
यन्वदृत्वादिवत् उत्तरोत्तरयो पूर्वपूर्वतत्तदणवत्वमेवेत्यादिक विनिन्यातुपद-

मेव वदयति—ताद्रूप्येण वेति । यत्तु केवलं पचतीत्युक्ते एकत्वसंशयाभावात् एकत्वे शक्तिरिति तत्र, एवमपि कर्मणुपरिहितौ पाकवृत्तिरेकत्वमित्येव बोधात् संशयानिवृत्तः । तिङ्, कर्तरि लक्षणास्थलेऽपि एकत्वविशिष्टकर्तरि लक्षणैव । तादृशबोधोपपत्तौ सन्देहिनिराससम्भवात्त्रैकत्वशक्तिकल्पनम् । तद्विच्छिन्नीत्यादावपि लुप्ताया एव विभक्तेः प्रतिसन्धानम् । अन्यथा दधि पम्पेत्यादौ वा गतिः । यत्तु सुप एकत्वशक्तिग्रहाभावदशमा तिङ् एकत्वशक्तिग्रहे सति एकत्वानुभव, सर्वसिद्ध इति तिङ् एकत्वशक्तिर्बुद्धिरिति मतं तत् घटपदे पठे शक्तिग्रहेण समं तुल्ययोगक्षेममित्युपेक्षितम् । कृतेति । क्लृप्तशक्तेस्तदुत्तरसुप एव तथा बोधकत्वादिति भावः । एकत्वत्वादिरूपेण तिङ् संख्याभिधायकत्वात् योग्यतावशाद्वाधितस्थले कर्तृकर्मनाधारण्येनैव तदन्वये भवन्मते विनिगमनाभावात्तिङ्भिहितसंख्याकत्वाभिहितत्वमपि न नियामकं सम्भवति । मन्मते तु एकपदोपपत्त्यासन्त्या तिङ्बर्धसंख्या कर्तरि कर्मणि वा एकस्मिन्नेवान्वेतीत्याशयेनाह—किञ्चेत्यादि । न नियमः अभिहितत्वानभिहितत्वनियमाभावः । पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्यतावच्छेदकीभूतैकत्वत्वावच्छिन्नस्य.....कर्तृकर्मिति । तथाच तिङ्बर्धसंख्यानव्यित्वाद्बुभयोरप्युच्यते स्यादित्यर्थः । अत्र कर्त्रन्वितस्वार्थकैकवचनत्वं कर्मान्वितस्वार्थकैकवचनत्वं च शक्यतावच्छेदकं कर्त्रेकत्वं कर्मैकत्वं च शक्यतावच्छेदकम् । तथाच कर्त्रेकत्वरूपेण यत्र तात्पर्यवशात्तिङ् संख्याऽभिधीयते तत्र कर्त्रेभिहितत्वम् । एवं रीत्या कर्माभिहितत्वमपीत्यत्राह—कर्त्रेकत्वाभिधानेति । शक्यतावच्छेदकतया कर्तुरभिधानं शक्ती गौरवं तन्नानात्व शक्यतावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोश्च शरीरगौरवम् । पूर्वोक्तास्वरसादाह—तत्तद्रूपेणेति । मुस्वतिस्वादिनेत्यर्थः । एतन्मते केवलं पचतीति प्रयोगस्थलेऽनुभवसिद्ध एकत्वबोधो न, तिङ्स्तत्र शक्तिं विनेति बोध्यम् । यद्वा—तच्छिन्नीत्यादौ सुषनुसन्धानं विनापि एकत्वबोधात्तिङ् एव तत्र शक्तिः । अन्यथा अभ्युपगमात्तिङ् स्थले चैषेण दृष्ट इत्यादावपि तिङ्पस्थितिं कल्पयित्वा तत् एव एकत्वबोधः स्वीक्रियतामिति वैपरीत्यमेव न रोचये; । एकेति । एकेनैवाख्यातेन संख्याकर्त्रात्पौरुषमवोरुपस्थापनादेकपदोपात्तत्वम् । न च सर्वेषामेव पदार्थानां एकपदोपरिहितसत्त्वात् क्रिमत्र लाघवमिति याच्यम्, पदान्तरार्थेन समं तस्यान्वये तत्पदे तत्पदघटितानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वमेतदन्वयबोधे कल्पनीयमिति तदपेक्ष एतत्पदघटकवर्णानुपूर्वीज्ञानमात्रस्य कारणताकल्पने लाघवमिति ।

अत्र वदन्ति-भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः समान-
पदोपात्तत्वेन एकान्वयित्वस्योचितत्वात् । भावना-
याश्च विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुहः प्रथ-
मान्तपदोपस्थाप्यः । तथैवाकांक्षितत्वात् । चैत्रः

एकदेति । पश्यत इत्यस्य कर्तरि कर्मणि चाव्युत्पन्नत्वादाख्यातार्थद्वयस्य
सुगपदुपरिपश्यत इत्यस्य कर्तरि कर्मणि च सुगपदन्वये बोधकाभावात् ।
कर्तृविशेष्यकान्वयबोधतात्पर्यज्ञानादेः कर्मविशेष्यकान्वयबोधे तदन्वयबोध-
तात्पर्यज्ञानादेश्च कर्तृविशेष्यकान्वयबोधे प्रतिबन्धकत्व कल्प्यते । फलभावस्य
निर्णयित्वादिति भावः । न प्रयोगा इति । अत्र शाब्दबोधभावे तात्पर्यम् ।
प्रयोगसाधुत्वे भाषकाभावात् । कर्तरि एक इति । आत्मनेपद तु पञ्चिधातो-
रन्तर कर्तृत्वसि साधिति एक इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

(न्यायवा०) लाघवादाख्यातस्य वृत्तौ सक्ति, न तु कर्तृति । आख्या-
तेन कर्तृसङ्ख्यानविधानाभिधानाम्पामेव वृत्तीपादिनियम इति सिद्धान्तः ।
तत्र सङ्ख्याया कर्तृकर्मसाधारण्येन बोध-
स्यादिति भाषकमुदरति-भावने-
नेति । तपाचारुपातजन्यसङ्ख्याबोधे भावनाप्रकारबोधसाधनमीत्वेन हेतु-
त्वम् । प्रथमान्तपदबन्धोपरिपत्त्यादेर्वा हेतुत्वमिति भावः । अत्र पचेत
नेत्यादौ वृत्तिसाप्यत्वकपाल्पात्तार्थविशेष्ये पाकादौ न संख्यान्वयः । पाकादेः
प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वात् । यद्यु आख्यातत्वेन एत्वेन वा यच्छकत्वम-
वच्छिद्यते सा भावना वृत्तिसाप्यत्व न तथेति तत्र रूपो गच्छतीत्यादौ रूपे
सङ्ख्यानन्वयापत्तेः । त्वद्रीत्यामपत्त्वस्य भावनात्वाभावात् ।

भावनायाथेति । विशेषत्वेन पावर्थादावन्वयात् विशेषत्वेनेत्युक्तम् ।
कर्मणि वृत्तौ मानवस्तथाह-कर्मत्वाद्यनवरुह इति । कर्मत्वविशेषणत्वेन
तन्मुखादेरपरिपत्तत्वे भावनानिराकाराङ्गत्वमित्यर्थः । प्रथमेति । तपाचेतरविशे-
षणत्वेन तात्पर्यविषयत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं भावनाव्यये तन्मम् ।
तत्र तत्पन्तमेवास्तु तन्मुदं पश्चि जानातीत्यादौ यत्र तन्मुदस्य कर्मत्वविशेष्य-
तया बोधे यत्तात्पर्यं तत्रापि तन्मुदं भावनामन्वयात् । तत्र प्रथमान्तोपस्था-
प्यत्वमेवास्तु चन्द्र इव सुखमस्तीत्यादौ चन्द्रे भावनामन्वयात्, तस्यम्,
तस्याप्यपेक्षितत्वादिति ।

अपमर्षो भावनाध्वयताकांक्षा गुरुभोग्रिपि क्रियारूपविशेषणताकांक्ष इति
उभयकांक्षातत्वेनान्तरबोधः । तद्मुदविरादेः कटेनाम्वयानिराकाराङ्गत्वम् ।

१ रा. "स्थाप्य एव साक्षात्तत्वात् । चै" । २ मपुराणायास्तु चैत्रेण सुन्यते,
इत्यत्र प्रागिदं कार्यं व्यावर्तते ।

पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृ-कर्मणी प्रथमान्-
पदोपस्थाप्यनया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव सङ्ख्या-
न्वयः । चेत्रेण सुप्यने गगनेन स्थीयते इत्यादौ

तदुक्तमाचार्यैः—न चन्द्रवराकांक्षा अन्वयपदतुः चिन्तुमयाकांक्षा । प्रातिपदि-
कार्यो हि फलेनान्वयमलभमान. क्रियासम्बन्धमदोषते । भावनावि ध्यानात्-
मृत्तमर्ता व्यावर्तितमित्युमदाकांक्षेति । नचैवं चैवादिविशेषणतया भाव-
नायां कृतो नान्वय इति वाच्यम्, अननुमदात् । न च भावनाप्रकारकत्वात्
प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात्सप्रसङ्गात् । चैत्रः पचतीत्यादाविव भावनाप्रकारक-
त्वोपो भासु, तद्विशेष्यकस्य स्थापिति वाच्यम्, भावनाप्रकारकत्वोपस्थापना-
त्तद्यदोषात्तदोषकत्वात् । न च चैत्रेण एत एव दृश्यते इत्यत्र एवकारार्थेऽप्य-
स्मिन्नपि षट्स्य विशेषणतया इतरविशेषणत्वेन तात्पर्यज्ञानाभावात्सत्त्वात्
कथं भावनान्वय, कर्मत्वापनवरह इत्यनेन तन्मुख्यविशेष्यकत्वोपो ठात्परि-
ज्ञानेन हेतुतया उच्यन्तात् । मुख्यविशेष्यकत्वं तु स्वरूपसम्बन्धविशेष्योऽपि-
रिति वा न चिदुक्तविशेषणत्वम् । तथा मत्पत्रैव षटे मुख्यविशेष्यकत्वव्यव-
हारी न स्यादिति धेयम् ।

यत्तु कर्मत्वापनवरहत्वोक्तौ धात्वर्थादिसारात्प्यम्, प्रथमान्तोपस्थाप्य-
त्वोक्तौ चन्द्र इव सुखमस्तीदत्र षट्माधारप्यम् । अतो द्वयं चन्द्रवारजाय
इतरविशेषणत्वे तात्पर्यविशेषणत्वापेक्षकमन्वेति । तत्र इतरविशेषणत्वेऽस्य
सन्देहत्वात् । केचित्तु आत्मानं ज्ञानार्थस्य ज्ञानः कर्मत्वविशेषणतया भावना-
न्वयो न स्यादतो इतरविशेषणत्वमात्रात्तात्पर्यविशेषणत्वापेक्षं कर्मत्वेति वाच्यम्,
तथाप्यत्र तन्मुते कर्मत्वविशेषणत्वे भावनाविशेष्यत्वं च तात्पर्यप्रसङ्ग-
तन्मुते भावनान्वयवारजाय प्रथमान्तोपस्थाप्यः । (१)

आदनः पचति चैत्र इत्यत्र प्रथमायाः कर्मत्वे उच्यन्त्यादानोदनस्य भावनाया
विशेष्यत्वेनान्वयसाद-कर्मत्वेति । कर्मत्वोपेक्षकपदापेक्षमविश्यादन्वयपदोप-
स्थाप्यत्वापेक्षमिति कथितम् । आत्मानं ज्ञानार्थमिति महुद्वादेतरविशेषणत्वान्व-
योपेक्षत्वं गृहीतत्वात्पेक्षान्वयपदोपस्थाप्यत्वं तत्रमिदपरे । प्रातिपदि इति नर्क-
मिति इत्यत्र प्रथमान्तोपस्थाप्य प्रातःकाटे म्पिदन्वयत्वमन्वेति तद्वि-
तन्वयान्वयपदोपस्थाप्यत्वं । न च प्रातःकाले प्रथमेन न स्यात्पतिरिति-
हाशयवचन एव तद्विधानादित्यपरे । ननु प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य विशेषणतया
कृतो नान्वयस्येति । सादृश्यानुभवदित्यर्थः ।

व्यर्थप्रदाहरणेन स्पष्टयति—चैत्र इत्यादिना । सुप्यन् इत्यत्र स्यात्त-
दुपस्थापनात्स्य कदाचिन्नस्यवाद्वा आद-गगनेति । चान्वयविशेष्यकत्वा-

प्रथमान्तपदाभावात् घात्वर्थस्य भावनायां विशेषण-
तयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, भावनाया बाधितत्वाच्च,
भावनाविशेष्यधिरहादनन्वितैव संख्या । एकवचनं
तु साधुत्वार्थम् । अत एव स्यापस्य द्वित्वबहुत्वेष्वप्यौ-
त्सर्गिकमेकवचनमेव । एवं च भावतिङां यथायथं
वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमर्थः, तच्च घात्वर्थे
एवान्वेति, तथैव प्रत्ययात् । तद्व्योचकानां तु यज्ञा-
दीनां प्रयोगथातुत्वमात्रम् । भावनायाश्च कर्तरि

श्वपोऽणु, प्रथमात्परस्य तु भावाभिप्रायत्वात्प्रकारकबोधे हेतुत्वमस्तु
अथो घात्वर्थेति । घात्वर्थप्रकारकत्वार्थबोधे आख्यातस्य हेतुत्वव्यवहारादि-
स्यर्थः । ननु प्राप्ति भावाख्यातभिप्राय तथोद्देश्यरूपनमत आह-भावनाया
इति । गगने स्वीयत् इत्यादी । १६ च वृत्तिरेव माननेत्याशयेन । यत्तु नत्वा-
भवात्स्य भावनात्प्रति प्रथमात्परस्योपस्थाप्यतद्विशेष्यधिरहात् संख्यानन्वय
इति पूर्वोक्तमेव साधु । तथा वाप्येवाग्नमात्रे मानमित्यवप्रत्यये गौरवात् ।
प्रथमात्परस्योपस्थाप्याभावेन भावनात्ववस्थाप्यव्यतिरिक्तमेव बाधितत्वमिति
नेषिन् । यत्तु चैवेन उप्यते इत्यत्र चैवहात्प्रत्ययाया निरूप्यत्वात्सम्बन्धे-
नान्वये तस्य प्रतिपत्तितात्पर्येणैव तदवस्थाप्यत्वेन न सुप्यत इति न स्यात् ।
अतएव भावनाया ह्यनिनिपातक-सम्बन्धेनान्वयो वाच्यः । त च बाधित
इत्यर्थः । तत्र, भावेदनात्वात् न्याय इति बोधगम्यत्वात् । तत्राप्रथमात्परस्य-
भावात्साधनत्वेन तादृशविधेनाप्रकारकः साधनविशेषको बोधो न जन्मन् इति
बोध्यम् । अत्रण्य संख्याया इतरात्परस्येव औत्सर्गिकं प्रथमोपस्थितं एवं
भावनाया भवति-तत्प्रकारकत्वेन वर्तमानत्वात्परस्यः इत्येव इति बोधो भावतिङा-
मिति । यथायथं नृद टिप्पारि (१) । एवं चैवेन उप्यत इत्यादी धिरविहात्वायो
वर्तमान इत्यादिबोधो बोध्यः । यदर्थस्योपस्थाप्यत्वं माननेन साधनत्वेनेति
तथापि साधनत्वेनेति तदाभिप्रायप्रदर्शनादेवम् । अत्रण्य भावनाया इत्यभिप्राय-
ज्ञान् कदाचित्प्रकारकत्वव्यवस्थाप्यः सम्भवति अत्र तदभावात्कारणं साधनत्व
इति वा भावतः । तौद्वैतमेवेदम् । तन्मते इत्यादिप्रकारकत्वव्यवस्थाप्यत्वेनेति ।

अत्र भावतिङा इत्यादये भावत्यनामादना वाप्ये, तत्रैव वर्तमानत्वेनैव भावना-
त्प्रकारकत्वः इतीत्यभिप्रायकारणं चैवेन उप्यते इत्यादी इत्यादयना वर्तमाना
चैवविशेष्यधिरहात्तु अत आह-नृदोऽति । इत्यादयोऽत्र वर्तमानत्वादि-
बोध्यत्वादायुवादिवादाच्चदन्वादिर्षं भावतिङर्थ इति याच. ।

आश्रयित्वेन कर्मणि पुनरन्वयान्वयः, तत्र कर्तृ-कर्मा-
भिधायित्ववच्चास्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम् ।
अतो मैत्रेण पचति तण्डुलः, तण्डुलं पच्यते मैत्रः,
मैत्रः पक्ष्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । भावना
च व्यापारमात्रोपलक्षिका अचेतनानुरोधात् । भि-
न्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामाना-
धिकरण्यमप्रसिद्धं संभवदन्यादृशं तु न वार्यते ॥ ६ ॥

तद्व्यवहारार्थं वर्तमानत्वाद्यवबोधकानाम् । भावनायाः इव कीदृगन्वयस्त-
माह-आश्रयित्वेन आश्रयत्वसंसर्गेण । अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या तत्रेत्यादि
यथा त्वन्मते परस्मैपदेन कर्मणोनभिवानं तथा मन्मते तद्रूपस्थाप्यतेविषय-
तया कर्मणि नान्वयः । आख्यातजन्ये-विषयतासम्बन्धेन कृतिबोधे आत्मने-
पदन्यतृपस्थितेरेव हेतुत्वादिति । यथा तत्र मते कर्तरिपक्षोऽसाधुत्वं तथा
मम कृतेराभयतया बोधेऽपि तस्यासाधुत्वम् । यथा तत्र कर्तृकर्मणोर्नैकदा-
न्वयस्तथा आश्रयतया विषयतया च नैकदा कृतेरन्वयः । क्रमेणोदाहरणानि ।
मैत्रेणेत्यादि । इत्येतत् इत्यादिपदाद्यैत्रेण पचति तण्डुल इत्यत्र कृतेः सम-
वायितया चैत्रस्तण्डुलं पच्यते चैत्रेणेत्यत्र विषयतया तण्डुले न बोधः । प्रथमा-
न्तपदाभावाम् । अत्रानिप्रसङ्गमिषा स्वयापि तत्रियामकतापी...वाच्यत्वा-
दित्याशयः ।

ननु कृतिरेव भावना तथाच तदन्वयः नियमेऽपि रथो गच्छतीत्यादी कथे
विषयोऽत आह-भाषना चेति । व्यापारो व्याप्याध्यवत्वादेरुपलक्षकः,
जानातीत्याचनरोधात् । भिन्नाभ्यामिति । नील-घट इत्यत्र घट एव धर्मी नील-
रथेन नीलपदेन घटत्वेन घटपदेनोपस्थाप्यते धर्मिवाचकत्वं चोभयोस्तथा...क...
कृते कर्तृत्वेन कर्तानालपातेनोच्यते.....भिरधर्मावच्छिन्नैकधर्मिवृत्तिमस्यलक्ष-
णम् । सामानाधिकरण्यं सामाख्यातयोरभिद्धमित्यर्थः । अन्यादृश एकर्थमिति-
तिष्ठे परमांशरबोधकत्वम् । परस्परार्थान्मितस्वार्थबोधकत्वमिति यावत् । तथा
चैत्रपरोपस्थाप्य चैत्रेणादिविशिष्टे पाककृतिबोधकत्वमाख्यातवत्त्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(गमकृ०) अत्र वा पुनरप्ये । आख्यातार्थे संख्यान्वयित्वमेवाभिहितत्वं
मित्यत्र कर्तृकर्मसाधारण्येन संख्यान्वयबोधनियामकभावेन पूर्वोक्तमविप्रसङ्ग-

मुद्गरति-भावनेत्यादिना । भावना चात्र संख्याकालाद्यतिरिक्त आख्यातार्थः । समानेति । अतएवैकयोगनिर्दिष्टानां सह या प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति प्रवादः । औचित्यादिति । तदुभयप्रकारकशान्दबोधं प्रति एकैवानुपूर्वप्रयोजिकेति लक्षण-
वादिस्थयः । यद्यपि संख्यान्वयनियामकत्वकल्पनायां समानपदोपात्तान्वयित्व-
मपेक्ष्य समानपदोपात्तत्वमेव लघ्विति पूर्वोक्तरीत्यानुपूर्वशान्तस्य कारणतायां
तन्मत एव लघ्वमिति च प्रतिभाति । तथापि कृतीनामानन्त्याच्च शक्यता-
यच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वनेन कृतित्वस्यैव शक्यतायच्छेदकत्वे सिद्धे वाटश-
कल्पनामतस्माद्गौरवं फलमुखमिति ।

ननु भावनान्वयेऽपि नियामकमावाचदोषताद्वैक्यमत आह-भावनाया-
श्चेति । धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वयादाह-विशेष्यत्वेनेति । कर्मत्वेत्यादि । इद-
मपि तथाविशेषणत्वसूचनाय । अतएव चन्द्र एव मुखमुपचते इत्यादौ भुक्त्वा
व्रजतीत्यादौ चानाख्यातार्थश्चन्द्रं क्त्वाप्रत्ययार्थे वा । कर्मत्वाद्यनवरुद्धो धात्व-
र्थोऽपीत्यत आह-प्रथमेति । एवं च विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थभावना-
प्रकारक-समवायादिसंसर्गक-शान्दबोधं प्रति इतरानन्वितार्थक-प्रथमान्त-
नामगन्धोपस्थितिविषयतासम्बन्धेन कारणमिति सामान्यतः कार्यकारणभावः ।

यत्तु चन्द्रस्येतरान्वितत्वेन निराकाङ्क्षत्वम्, एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वापीति ।
तत्र, एकविशेष्यावरुद्धस्य विशेष्यान्तर एवाकाङ्क्षाविरहः, न तु विशेषणेऽपि ।
अतएव कर्मत्वविशेषणत्वापि घटस्य नीलान्वये निराकाङ्क्षत्वं नीलं घटमानये-
त्यादौ । विशेषणत्वमेवेति । तथा च न धात्वर्थे भावनान्वयः । अन्तिगोदा-
हरणमभिप्रेत्याह-भावनाया इति । वाधितत्वं धात्वर्थे प्रातिपदिकार्थे च ।
यद्यपि चात्र भावनापदेन संख्याकालाद्यतिरिक्त आख्यातार्थ एवोच्यते अन्यथा
जानातीत्यादौ संख्यान्वयो न स्यात्, तथा च प्रकृतेराप्रपादादेरबोध एव,
तथापि पूर्वोक्तरीत्या कर्मत्वाद्यनवरुद्ध-प्रथमान्तपदाभाषाद्भावनान्वयो बोद्धव्यः ।
अतएवाह-भावनाविशेष्यविरहादिति । अतएव संख्याया अनन्वयादेव ।
प्रथमोपस्थितमेकवचनमेव साधुत्वाय कल्प्यत इति सम्प्रदायः ।

एवं चेति । भावनाया अपोषकत्व इत्यर्थः । यथायं लटतिहादिनिय-
न्त्रितम् । सधैवेति । वर्तमानत्वाप्रकारेण धात्वर्थस्यैव प्रत्ययादित्यर्थः । इष्ट-
साधनत्वादेः सर्वत्र धा-पर्यान्वयस्वीकारेणात्र विशेष्यभावेऽपि वस्तुवतिमवल-
म्ब्योक्तम् । भावनाया विशेषणत्वेनान्वयनियमे संसर्गव्यप्रथामाह-भावनाया-
श्चेति । अन्यथा वक्तव्यक्रमेण ।

अथ तण्डुलं पचति चैत्रः इत्यादावाश्रयतया चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्, रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभिधाने का गतिः । अत्र प्राञ्चः—मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषय-

ननु भवन्मते कर्मप्रत्ययस्थले आश्रयतया कर्तृप्रत्ययस्थले अन्यथेति वैर-
रीत्यमेव किं न स्यात् ? अस्माक तु घर्मिणि शक्तिबलादेव प्रतिनियततत्त-
त्सर्गाप्राप्तिरित्याशङ्कया भवन्मते कर्तृकर्मशक्तावपि भवद्भिः कर्तृबोधे यन्निया-
मक वक्तव्यमस्माभिरपि आश्रयतया कृतिप्रकारकबोधे तन्नियामक वक्तव्यम्,
भवद्भिश्च कर्मप्रत्ययस्थले यन्नियामक वाच्यमस्माभिरपि, अन्यथा कृतिप्रका-
रकबोधे तन्नियामक वक्तव्यम्, अन्यथा भवन्मतेऽपि पचतीत्यत्र कर्मबोध,
पच्यत इत्यत्र कर्तृबोध, पश्यत इत्यत्रोभयबोध किं न स्यादित्याशयवा-
नाह—तवेत्यादि । तदुक्तं सामानाधिकरण्य निराकरोति—भिन्नाभ्यामिति ।
अभ्यादृश तदर्थान्वयिस्वार्थकत्वादिरूपम् ॥ ६ ॥

(न्यायया०) कर्मणि पुनरन्यथान्वयं विवृणोति—अथेत्यादिना । मैत्रेण पच्यते रथेन गम्यते इत्यादौ विभिन्न एव कार्यकारणभाव । अतएव ... पाकात्तण्डुलवृत्तौ मैत्रादिनिष्ठत्वस्यान्वये च गमने तस्य भानम् । अतएव चाये विषयत्वस्य भान नान्त्यमित्याशयेनाह—मैत्रेणेत्यादि । कर्मप्रत्यये फलात् भवस्यानुभवसिद्धत्वादाह—मैत्रनिष्ठभावेनेति । अत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थं । तत्र भावनायां सत्यां किं स च फले तत्र तण्डुले प्रकार इत्यन्वयबोध (?) ऋम । अत्र यद्यपि फलावच्छिन्नक्रियाबोधकत्वं धातोस्तथा च फलादौ कीदृशे ...कस्य कथमन्वय । तथापीदं दूषणमग्रे एव वाच्यमिति केचित् । परे तु फल पाकादिश्च पृथगेव पचधात्वादेरर्थ । तथाच नोक्तदोष । नच भावना-
विशेष्यकस्यैव धात्वर्थाव्ययस्य पचतीत्यादौ घटत्वात् कथमत्र भावनाविशेषणक-
पाकान्वय इति वाच्यम्, पाकस्य भावनायां तस्या फलेऽन्वयात् । नच क्रियाजन्मत्वात्फलात् फले क्रियाधामित्र फलेऽप्यन्वयेऽपि रोधात् । यत्र घटत्व-
मित्यत्र प्रत्ययार्थे इतरत्वे साकल्ये च घटस्य प्रकारतयाऽन्वय । तथा च चैत्र-
निष्ठपाकभावनाविषय पाकत्रयं यत्कलं तद्वान् तण्डुल इति प्राचीनमत

पाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षा-
त्परम्परया भावनाया विशेष्यतण्डुलः, रथेन गम्यते
ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफल-
शाली ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्यो ग्राम
इति ॥ ७ ॥

नव्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्व-
मात्रं तृतीयार्थोऽस्तु संख्यामात्रं वा, संबन्धस्तु पच-
साधित्याहुः । तत्र, तथापि फले धात्वर्थे वित्तकल्पभावनाविशेषणकान्वय-
बोधस्वीकारात् ।

केचित्तु चैत्रेण पच्यत इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थः पाके स च फले तथाश्रयत्वे
तच्च तन्दुले प्रकारः । आश्रयत्वं त्वाहृपात्तार्थः । अत्रापि धातोः क्रियाफल्योः
स्रग्दशः शक्तिरस्तीत्याहुः । ननु द्वितीयकल्पे पाकस्य कथं भावनाविशेष्य-
त्वम् । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादितिदूषणं मुख्यविशेष्यतया भावनान्वयबोधे
प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमपेक्षितमित्याशयेन परिहरति—साक्षादिति प्रथम-
कक्षाभिप्रायेण, द्वितीयाभिप्रायेण परम्परयेति । रथनिष्ठेति अत्र तृतीयार्थो
निवृत्तं गमने तच्च व्यापारे स च फले सच ग्रामे प्रकार इति । फलव्यापार-
योतन्वये उक्तप्रकारो बोधः ॥ ७ ॥

(रामकृ०) अयेत्यादिकेन कथमित्यन्वेन प्रश्नः । चेतनाचेतनयोर्विभिन्न
एवान्वय इत्यभिप्रायेणाह—चैत्रेणेत्यादिना । कर्मप्रत्ययस्यले फलबोधोऽनुभव-
मिद इत्यभिप्रायेण द्वितीयम् । आख्यातार्थभावनाया धात्वर्थविशेषणत्वेनाप्यन्व-
यत्व तैः स्वीकाराद्विदमुक्तम् । उभयत्रापि पक्षे निवृत्तं तृतीयार्थः । एवमप्येऽपि ।
साक्षादिति । आश्रयकल्पे साक्षात् द्वितीयकल्पे परम्परया ॥ ७ ॥

(न्यायया०) संख्यामात्रं वेति । कर्माख्यात इव कर्माख्यातेऽपि कृतिः
चैत्रयोः सम्बन्धो व्याख्याय इत्युभयत्र तदंशेन वैदृश्यमित्याशयेनेदम् । तथा
च भावनाः परे तृतीयाप्रकृत्यान्वयो नामार्थेन धात्वर्थस्वीकान्वयोऽप्युत्पन्न
अतन्वयतत्वेनाप्यन्वयः (?), अथपि परम्परया परम्पर्यान्वयव्येयव्यक्तं
तत्र प्रकृत्यान्वयव्येयव्यक्तं नामार्थाविवेकान्वयव्येयव्यक्तम् । अतएव चैत्रेण पच्यते
तन्दुलमित्यत्र तन्दुलो न विशेषणतया भावनायाप्यन्वेति । अन्यथा मैत्र इव

तीत्यादाविव वाक्यार्थः । अस्तु च फल-कर्मणोरपि संबन्धस्तथा फलं तु कस्यार्थः । न च तदपि तथा, प्रकारीभूय भासमानत्वात् । फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफलालाभात् विशेषण-विशेष्यभावविपर्ययस्यावश्यकत्वात् ।

तन्दुलोऽपि विशेष्यतया विशेषणं स्यात्तथापि प्रकृत्यर्थप्रकारकान्वयबोधकत्वं प्रत्ययानां भावनाप्रकारकतन्दुलविशेष्यक-शाब्दबोधत्वमेव च तादृशा-कांक्षाज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति तन्दुलादिप्रकारकबोध इति भावः ।

केचित्तु आधेयत्वं तृतीयार्थ इति पञ्च एव साधुः । चैत्रेण पच्यते इत्यादौ चैत्रभावनयोः सम्बन्धो न वाक्यार्थः । प्रत्ययार्थविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-सम्बन्धेन प्रत्ययजन्यबोधे प्रकृतिभिन्ननामान्यपदजन्योपस्थितेऽस्तुत्वात् । अन्यथा चैत्रेण पच्यते मैत्रो ज्ञानातीति प्रयोगे मैत्रस्यापि पाकभावनायामन्वयः स्यादिति प्रकृतिभिन्नेत्यादि विशिष्टाभावात् । तृतीं वर्तमानत्वान्वयेऽपि न छनिरित्याहुः । सम्बन्धस्तृतीयप्रकृत्यर्थभावनयोः सम्बन्धः, वाक्यार्थः संसर्ग-मर्षादया लभ्यः । तथा संसर्गमर्षादालभ्यः आकांक्षाज्ञानभास्य इत्यर्थः । तदपि फलमपि । तथा वाक्यार्थः । तथाचातुभवविरोधेन न फलस्य संसर्ग-मर्षादिया भानमिति भावः ।

ननु घातोः फलावच्छिन्नक्रियापाचकत्वात् तत्र एव फललभ्य इत्याशं-क्याह-फलावच्छिन्नेति । फलमेव क्रियायां प्रकारः, न तु क्रियापि फले येन क्रियाजन्यत्वं फले लभ्येत । विशेषणविशेष्येति । यथा घटपदादृष्टत्वं नीलपदा-श्रालगुणः प्रकारीभूय घर्मिमाने भासते तथा फलमधीत्यर्थः । न च फलनिष्-जन्यतानिरूपकत्वरूपजनकत्वभावे जन्यत्वमपि भानमिति वाच्यम्, जन्यत्व-मेव जनकतानिरूपकत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मान्जन्यताजनकता-भिन्ने एव । अनन्यथासिद्धव्यापकत्वरूपजनकत्वभावे तु जन्यत्वमार्त्तं न सम्भव-स्येत् । जन्यत्वभावे जनकत्वमार्त्तं तु स्यात् तादृशव्यापकसामानाधिकरण्यगर्भ-त्वान्जन्यताया इत्यन्ये । एतेन समानसंविन्सविधतरन्यायो जन्यजनकतयोर्नि-रस्त । अनन्यथामिदत्तमाववदृष्टित्वरूपं जन्यत्वम् । तथा च तदभावेऽपि जनकत्वभावनमित्येके । वातुतो जनकत्वस्य जन्यतरनिरूपकत्वमर्थं तदभावे

तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्थं च आख्यातो-
पस्थापिताया भावनायाः क्रियाविषयिण्याः फले-
ऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावनाविषय-
क्रियायाः फलेऽन्वये तिहुपस्थापितभावनायाः क्रिया-
विशेष्यत्वेनान्यत्रान्वयः क्लृप्तो भज्येत । तस्मात्
कृत्यनभिधायकभावकर्मकृद्योगे क्लृप्तशक्तेः सुपो
लब्धया भावनाया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः,

जन्मताभावेऽपि क्रियाजन्यफलशक्तित्वं तन्दुलेन प्रकारीभूतं तत्रानुभाविकं
तन्दुलं पचतीत्यत्रेवापीति भावः ।

फलस्येति । क्रियाविषयभावनाजन्यत्वमेव लभ्यते क्रियाजन्यत्वफलश-
क्तिरूपकर्मत्वबोधः कर्माख्यातेन भावभाविक इति भावः । यद्यपि क्रियायाः
फले भावनायां चान्वये नापि दोषः, याकविषयकभावनाविषयत्वाकजन्यफल-
शक्तीति बोधसम्भवात् । तथापि तन्दुलं पचतीत्यत्रेवात्रापि फले याकजन्यत्व-
मेव भासते, न तु भावनाविषयत्वमपीत्येवं क्लृप्तं बोध्यम् । ननु भावना-
विषयक्रियाजन्यत्वमेव फले भासते भावनायाः क्रियाविशेषणत्वादित्यत
आह-भावनायविषयेति । चात्वपरंय एतीयार्थभावनविशेष्यत्वादाह-
तिहुपस्थादितेति । जन्यत्वेति । पचतीत्यादौ कृतिरेव याकविशेष्यत्वेन
भासते यस्मात्कारणान्तर्भावानुजन्यप्राकारकारकबोधे आख्यातजन्यत्वलोप-
स्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् । अतः कावो न विशेष्यत्वेन भासते पचति नदवती-
त्यादौ वर्तमानत्वादेः प्रकारतया अन्वयबोधाच्च ।

केचित्तु आख्यातार्थप्रकारकबोधे प्रकृतिभिन्नपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वोक्तत्वात्
भावनायाः फले विशेषणतयैवान्वयः । आख्यातार्थश्च कृतितात्परत्वादिभिन्नो
याद्य इत्याहुः । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादेव क्रिया न भावनविशेष्येति
ऋशुः पन्थाः । सुपो लब्धयेति । चैत्रेण गतं मैत्रेण पक्वास्तन्दुला इत्यादौ
वृत्तीयायाः कृतौ शक्तिः कट्टेरेत्यर्थः । न च तत्र लब्धया प्रकृतेऽपि तत्सम्भवात् ।
करणत्वापेक्षया कृतायेव लब्धवावृत्तीयायाः शक्तिरित्यन्ये । एवं च वृत्तीयाजन्य-
कृतिप्रकारक याकविशेष्यकरवबोधे यातुजन्यप्राकारस्थितेर्हेतुत्वं चैत्रेण पक्वा
इत्यदरोपेन क्लृप्तमिनि भावः ।

सुयर्थ-कृतेविह्विरपां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्प-
न्नत्वात् कर्तृकर्मवच्च कृति-फलयोग्यभिधाननिय-
मात्प्रतिप्रसङ्गः । न वा पक्षयते तद्गुलो मैत्र इत्या-
दयः प्रयोगाः । तिङ्गुपस्थापितायाः संख्याया भाव-
नाया इव प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः ॥८॥

क्रियाविशेषणतया भावनान्वयं स्पृष्ट्यादयति-सुबर्षेति । एवर्षत्य प्रकाशतया
बोपोऽन्त कथेन पक्षतीत्यादौ काष्ठवृणत्त्रादेरिव पाके चैत्रेण पक्षास्तद्गुला
इत्यादाविवाचापि स्पृष्टपन्न इति बोध्यम् । कर्तृकर्मवचोति । यद्यपीदं तत्र
कर्तृकर्मैत्यादिना पूर्वमेषोक्तं तथापि विषयतया कर्मणि भावनान्वयेऽतिप्रसङ्गे
पूर्वं समाहितम् । इदानीं फलार्थेऽस्त्वमाहायताभावायेति भावः । अतिप्रसङ्गो
मैत्रेण पक्षति तद्गुल इत्याद्यतिप्रसङ्गः । यथा न स्वप्नते परस्मैपदस्य कर्म-
नभिधादित्वात्तथाऽऽम्भतेऽपि तस्य फलानभिधादित्वं नेत्यर्थः । नयेति । यथा
तत्र कर्तृकर्मणोर्नैवदाऽप्यस्तथा ममापि कृतिपक्षयोरित्यादिपूर्वोक्तमेवेति ।

इदं तु बोध्यम्-चैत्र पक्षयत इत्यादौ चैत्रकर्तृत्वपीत्राणाम् यगाद्यसम-
भिध्याद्गुलाद्यात्तत्रान्यदृश्यस्थितेराख्यात्तत्रान्यदृतिप्रकारकरोवे हेतुत्वस्य वा-
च्यत्वात् तदभावादेव चैत्र पक्षयते तद्गुल इत्यादौ न चैत्रादिषु दृश्यन्वयः ।
न त्वास्तथाऽऽम्भतिषोरे कर्मस्वभावात्पर्यङ्गानं प्रतिषण्णकम्, गौत्वात्, चैत्रेण
पक्षति तद्गुलमित्यादौ तु प्रथमान्तपदाभावादेव न चैत्रादौ दृश्यन्वय इति ।

ननु कर्मप्रत्ययस्थले भावनाया आख्यातलक्ष्यस्ये तिङ्गुपस्थाप्यसंख्याया
कथमन्वयो भावनान्वयित्वेनैव तदन्वयप्राप्त आह-भावनाया इयेति । तिङ्गुप-
स्थाप्यसंख्यायाऽप्येऽपि प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थं कर्मणापनवदृष्टत्वं संश्रमिति
भावः । न हि यत्र एव भावना तर्हि जानामीत्यादौ संख्याम्भयनियामकं
न स्यात् । अतो भावनाप्राप्तार्थविशेषणत्रमाख्यातप्राच्यमेव तत्र लक्ष्यमेव,
प्रकृते तथा सति तदन्वयित्वेनैव संख्यायाऽन्वय इति केचित् ॥ ८ ॥

(सामृ०) नश्यागिरिविति । प्राचीनमत दूययितुं पूर्वं तदनुवदति-
भावनादेरित्यादिना । संख्यामात्र वेति । नामाख्यातयोः माछादन्वये षट्ति
विरहादिति भावः । इदं साम्युपगमकारेण । मैत्र पक्षयते इत्यादेरभावादिः ।
त्या वाच्यार्थः । तदपि कर्मणि । तथा वाच्यार्थः । अथ च्छादच्छिप्रविधाना
कर्मण्येवऽन्वयोरेव कर्मणामो मन्थिपुत्रिवार-पठेति । विशेषेति ।

कलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेन कर्म क्रियाजन्यफलशामरस्तेन रूपेण शक्त्य-
प्रदात् । नहि घटपदस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाक्तिशाने, सति जात्यपि
तत्रो घटत्वविशेष्यघटप्रकारकज्ञानमिति भावः ।

स्वमतमुपसंहरति-तस्मादिति । इत्थं फलशक्त्यन्येयपदार्थत्वे । अन्येति ।
संस्थाकाळातिरिक्तस्य प्रत्ययार्थत्व प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेनैवान्वयस्य पञ्चतीत्यादौ
बलसत्त्वादित्यर्थः । चैत्रस्य पारुश्वेण पक्षास्तन्दुल्य इत्यादौ बलशक्तेः ।
पूर्थं तत्र कर्तृकर्मोत्यादिना । आश्रयतया कृत्यन्वयबोधः । अन्यथा कृत्यन्वय-
बोधे च कर्तृकर्मबोधनियामकायनियामकाबुद्धौ । नवीनमते तु कर्मप्रत्ययस्यले
वृत्तेर्बोधात्वीकारात्तत्र सम्भवतीत्याह-कर्तृकर्मोति । नातिप्रसङ्गः न चैत्रेण
पञ्चति तण्डुलः चैत्रेण पञ्चते तण्डुल इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः । एवमेकदा वृत्ति-
फलोभयाबोधकत्वनियमाभिप्रायेणाह-नचेति । कर्मप्रत्ययस्यले भावनान्वयात्
पूर्वोक्तसंख्यान्वयनियामकं न सम्भवतीत्यतो लाघवाद्वा आह-तिदिति ।
तथा च भावनान्वये यन्नियामकं तदेव संख्यान्वय इत्यर्थः । तन्दुलं पाचयति
चैत्रे मैत्रेणोत्सारी निवृत्तं तृतीयार्थः । सद्य णिजर्षेऽन्वेति । णिजर्षश्च कृतिः ।
एवं चैत्रे तिदर्थवृत्तिः, तदुपरि अनुवृत्तासंशर्गेण णिजर्षवृत्तिः, तदुपरि पाको
मैत्रनिवृत्तं च, पाकोपरि कर्मता, तदुपरि तन्दुलोऽन्वेति मिथ्यते कुश्लः स्वयमेवे-
त्यादौ च भेदानुकुल्युपापारूप कर्तृत्वं भेदाभयत्वरूपं कर्मत्वं चैकदा कुश्ले-
ऽन्वेति । घातुना चाकाङ्क्षामर्यादया तःकुश्लनिशामेदवृत्तेरेव बोध्यत । किंवा
तत्कुश्लकर्मकमेदत्वेनैव बोध्यत इत्यन्यदेतत् । यथोदमं पञ्चतीत्यादाविति
प्रसङ्गमज्ञाय एदोदनकर्मकापाव्यक्तिः । सन् चाकाङ्क्षामैथित्यात् पाककृति
मत्कर्तृकेदोदनव्यक्तिर्भासत इति न विभिन्नकर्तृकातिप्रसङ्गः । एवमन्य
शब्दुदम् ।

आकाशं पञ्चतीत्यादौ शशविपाणजन्यं कार्मुकमित्यादौ च विशेष्ये विशेषण-
मित्येव प्रथमतो बोधः । आकाशं न पञ्चतीत्यादौ चाकाशविपयिताभयशाना-
भयत्वस्य तादृशचाक्षुशाभयत्वस्यैव वा जभावो धर्मिणि भासते । तादृशविप-
यितायां प्रतिबोधिगतान्छेदकसम्बन्धश्च पश्यामीति विपयितानिरूपितस्वरूप-
सम्बन्धविशेषो व्यधिकरणः । अतो मैत्र आकाशं न पञ्चतीत्यादौ मैत्रस्या-
काराविपयक-चाक्षुषरास्वेऽपि न क्षतिरिति । यदि तु तदंशे लौकिकसन्निकर्षा-
जन्येऽपि दोषविशेषजज्ञाने तन्निरूपितो रजर्तं पश्यामीत्यनुव्यवसायसिद्ध
आकाशानिरूपितो विपयताविशेषोऽपि स्वीकर्तव्यः । इत्थं चाकाशानिरूपित-

सादृशविषयिताश्रय-चाश्रुपाश्रयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितैव तयोः ससर्गः । आकाशं न दृश्यत इत्यादी च शानविषयतायास्तादृशलौकिकविषयतानिरूपितस्वरूप-सम्बन्धेनाभाव आकाशो भासते, तेनान्धवृत्तिचाश्रुपासत्त्वे चैत्रीघटचाश्रुप-विषयताया आकाशो सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति शशविषाणजन्य कार्मुकमस्तीत्यादौ च शशविषाणजन्यकार्मुकत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदक परन्तु प्रतियोगिताव-च्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः शशविषाणयोर्जन्यस्वरूपो व्यधिकरण इति ।

एव पीत शतो नास्तीत्यादावपि पीतत्वशस्त्वोभवावच्छिन्नप्रतियोगितैव सम्बन्धः । यद्वा-पूर्वरित्या पीतत्वशस्त्वयो प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक सम्बन्ध एव समवायः, न तु प्रतियोगिताधर्मघटक इति नाप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु अन्नयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्युत्पत्तिसिद्धमित्यस्याप्यु-परि प्रकारीभूतधर्म आकाङ्क्षाशब्दादभावप्रतियोगिनो ससर्गतया भासत इत्यर्थः । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाद्दो लाघवमनुरन्धाना नवीना पुनस्तत्रैवास्त्वष्टप्रति-योगितामामनन्ति ।

एव च नीलघटो नास्तीत्यादौ धर्मविधया प्रतियोगितावच्छेदकता । नीलत्वे नीलगुणे धर्मिणि घटत्वे च ससर्गविधया तत्त्व च नीलत्वसमवाये नीलगुणसमवाये तद्दमेदे घटत्वसमवाये च व्यासज्यवृत्तिरवच्छेदकसम्बन्धाश्च प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धास्ते च प्रतियोगिकोटी तत्तदो भासन्तो घटो नास्तीत्यादौ घटत्वस्य समवाय इव त एव धर्मा अभावप्रतियोगिनोः ससर्गतयाऽपि भासन्ते ।

एवं दण्डपुरुषवान् चैत्रो नास्ति दण्डपुरुषवाधैत्रो नास्तीत्यनयोरादौ धर्मविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्व दण्डत्वाद्दौ दण्डपुरुषतत्सयोगाश्रयचैत्रत्वेऽप्यु-च । द्वितीये दण्डत्वाद्दौ दण्डसयोगिपुरुषतत्सयोगिचैत्रत्वेऽप्यु सम्बन्धविधया तत्त्व तु तत्त्वदायानां तेषु तेषु सम्बन्धेषु व्यासज्यवृत्तिः.....अभावेन सह सम्बन्धाः । दण्डसयोगचैत्रत्वात्तुमयन तुल्यान्वेवेति । सर्वत्रैव प्रतियोगिताव-च्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोग्युपरि ससर्गतया तत्तदो भासते । प्रति-योगितावच्छेदकसम्बन्ध पुनरभावप्रतियोगिनोरिति ।

एवं आकाशं न पश्यति शशविषाणजन्य कार्मुकं नास्तीत्यादौ त एव पदार्था अभावप्रतियोगिनो ससर्गतया भासन्ते विशिष्टस्यानन्निरेकेण विशिष्ट-सर्ग इत्यर्थान्तरस्थाभावादिति ।

एवं रत्तरूपदण्डद्वितीयानिर्दिष्टा एका प्रकाशिता रत्तदण्डो दण्डवानिति विशेष्ये विशेषणन्यायेन रत्तदण्डवानित्यादिशातव्यावृत्त्या रत्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तिष्ठति विशेष्ये विशेषणमित्यत्र च रत्तरूपनिर्दिष्टमेव दण्डनिर्दिष्टं चैकमिति प्रकाशित्वद्वय, तत्र रत्तदण्डः दण्डवानिति समूहा-
 लम्बनादव्यावृत्तम् । एवं धर्मितावच्छेदक विशिष्टमविशिष्ट वा कृत्वा विधेय च तादृश कृत्वा तत्तदुभयादिनिर्दिष्टाविलक्षणविषयताबोध्या । तत्रैव च विधेयोदेश्यतावच्छेदकयोः परस्परव्यत्ययेन तदुभयादिनिर्दिष्टा एव । ततो-
 ऽन्या एताश्च विषयिताः सर्वाः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाद्यनुरोधेन कृत्वा अनुभव्याल्लक्ष्य । ताश्च प्रतिनियतकारणप्रयोज्याः स्वयमूह्याः । एतेन साक्षा-
 द्वादापत्तिर्भूत्या सर्वत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ विशिष्टादिनिर्दिष्ट, ससर्ग-
 विरोपोऽतिरिक्तः संसर्गमभांश्या भासते, स च ससर्गविरोपो नान्यत्र ससर्ग-
 सत्ता वा अन्यथा वा भासते इति फलबलत्कल्प्यत इत्यादि कुक्कसनमपा-
 स्तम्, विषयिताया विषयनिस्पृत्वानम्पुपगम एव साकारवादापातात् ।

इदं लवधेयम्—विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिषु स्वीकृता विषयिताः सशयव्यावृत्ता एव कल्पन्ते । परामर्शादिकारणत्वात् व्याख्यादितत्तदशावच्छिन्ननिश्चयत्वम-
 पेक्ष्य व्यापनेन तत्रनिर्दिष्टविषयिता एव सशयव्यावृत्ताया जनकतावच्छेदक-
 त्वौचित्यात् । अतएवानुमानदीधितौ रत्तो दण्डो न वेति सशयानन्तरं रत्त-
 दण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधामावः स्वीकृतो दण्डो निर्णयाकारो रत्तत्वाशे-
 षनायाकारस्तु जायत एव, तत्र सामग्रीसत्त्वादिति संक्षेपः ।

गर्वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरा इत्यादौ च कृष्णमिन्नगोसामान्यभेदोऽभेदश्च कृष्णोपरि अभेदोपरि च प्रकृत्यर्थो गोरन्वेति । तादृशकृष्णत्वानच्छिन्नाभेदश्च सम्पन्नक्षीरकृष्णयोः सम्बन्धः । एव च गवाभिन्न-कृष्णाकृष्णाभिन्न-गोसाम्य-
 भिन्नसम्पन्नक्षीराभिन्ना इति बोधः । अतिप्रसङ्गश्चोत्सम्बन्धाम्बामेव निरा-
 कृतः । गोषु दुह्यमानास्वाम्ना इत्यादौ भावशतमीर्यथे च कालीनत्व सत्-
 मर्थः । काल एव वा त्रयावृत्तित्वं ससर्गः । एव च दुह्यमाना मित्र गोकाली-
 नागमनवानिति बोधः दुग्धात्वात् २त्यादौ चोत्तरकालीनत्वमुत्तरकाल-
 एव वा सप्तमर्थः इत्यादि स्वयन्मुखम् । छिन्नो यान्तीत्यादायजङ्गत्सार्ध-
 लक्षणास्थले च यत्रपि छत्रपदे छत्राभावविशिष्टच्छत्रे लक्षणा । विशेष्यं
 च स्यान्नगमनकालीनगमनवृत्तित्वं, यदि चेच्छत्रच्छत्रिणोर्विभिन्नदेशीय-

चैत्रो गन्ता गतो ग्रामो मित्रा पक्वी गतं पुरम् ।
भोक्ता तृप्यति पक्वानि भुंक्ते पक्तापसार्यताम् ॥
इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-

गमनवचनेनैवाहशप्रयोगः तदा वैशिष्ट्ये देशघटित सामानाधिकरण्यमपि प्रवेश्यताम् । यत्र च छत्री एकं छत्रशून्याश्च बहवः, तत्र बहुत्वान्वयानुरोधात् छत्रविशिष्टछत्राभावे लक्षणा । वैशिष्ट्यं निरुक्तमेवेत्यापाततो वक्तुं शक्यते तथा छत्रिणौ द्वावच्छत्रिणौ च द्वौ तत्र कथितप्रकाराभ्यां बहुत्वान्वयो दुष्यपाद इति तत्र ध्वेयम् । परंतु यथा पुष्पवन्तादिस्थले एकैकशक्त्या चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यां प्रकाराभ्यां बोध्यते । शक्यतावच्छेदकता च व्यासज्यवृत्तिरिति केवल-चन्द्रत्वादिप्रकारको बोधो लक्षणयैव । तथा छत्रपदस्य केवलं छत्रत्व शक्यतावच्छेदकमिति शक्यतावच्छेदकमव्यासज्यवृत्ति । लक्षणा तु उभाभ्यां छत्रत्वछत्रत्वामावत्त्वाम्यामिति । लक्ष्यतावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्ति । इदं चोभाभ्यां रूपाभ्यामुपस्थितमुभयथा योम्यमन्वेति । तत्र च गमनाश्रयत्वादिकं बहुत्वदिकमन्वेदीति न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥ ८ ॥

(न्यायवा०) नन्वाख्यातोक्तयुक्त्या कृतमपि वृत्त्यादौ धर्मं शक्ति स्यादतो धर्मिणि वृत्तां शक्तिमुपपादयति-चैत्र इत्यादिना । समानविभक्तिवत्त्वस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वा अभेदान्वये तन्त्रत्वादिति भावः । यद्यपि चैत्रो दण्डी कुण्डलीत्यत्र समानविभक्तिवत्त्वेऽपि गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन दण्डिकुण्डलिनो न परस्परान्वयः, तथापीतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमपि तत्र तन्त्रं बोध्यम् । धर्मस्थले स्वाह-गत इति । छिन्नत्रयेऽप्यभेदात्तुभव दृढमितुमपर-छिन्नद्वयसाह-मित्रेत्त्यादिना । चैत्रो गन्तस्यत्र भेदान्वयेऽनुपपत्तिः । न च समानविभक्तिकयोर्भेदान्वयबोधो न दृष्टश्चर, निपातस्थले एव दृष्टत्वादिति । अतो यत्र तथा नोपस्थितिस्त्वदाह- भोक्तेति । यद्वा दोषान्तरमाह-भोक्तेति । अत्र वृत्त कृतिवाचकत्वे भोजनवृत्तिस्तृप्यतीत्यन्वय स्यात्, सा च बाधिता, न च परस्परया वृत्तेरन्वयः, कर्तुरभावेऽतुमवविरोधात् । न च नियमेन पुरुष इत्यप्याराधम्, तथा च भोक्ता पुरुष इत्यत्राश्रयतया वृत्तेरन्वय इति वाच्यम्, निर्वाजाध्याहारकल्पेन गौरवात् । पक्वानीति । धर्मं शक्तौ पक्षस्य तन्दुला-दर्शानं न स्यात् । धर्मं च भोजनधर्मत्वं बाधितमित्याशयः । धर्मप्रत्यये वदाहरति-पत्तेति ।

कर्मणी कृष्णाच्ये । चैत्रस्य नसा मैत्रादन्यो घटात्
पृथक् परोऽपरो येष्यादाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव
कृत्यादिना घात्वर्थान्ययः, तथैव साकांक्षत्वात् । अस्तु

वृत्तः कर्तृवाचकत्वे व्यंजकदेशे वृत्तौ पाकस्य कथमन्वयोऽत आह—चैत्रस्य
नमेति । नप्तृपदेन जन्यजन्यशरीरविशेष स्पर्शापत्ते, न तु जन्यजन्यमात्रम्,
चैत्रपुत्ररूपार्थो नप्तृपदाप्रयोगात् । तत्र विशेष्ये शरीरे चैत्रस्येत्यन्वये चैत्रपुत्रेऽपि
तथा प्रयोगः स्वारतो जन्यत्वरूपैकदेशे एव चैत्रस्येत्यन्वय इत्यर्थः । नतु
चैत्रजन्यजन्यत्वार्थिकं न नप्तृपदशक्यतावच्छेदकम्, नानार्थत्वप्रसङ्गात् । न
वा जन्यजन्यशरीरत्वम्, जन्यस्वस्थाननुगमात् । किन्तु एकवचनानामिव ताव-
त्पदार्थं लण्डशक्तिर्वाच्यः । तथा चैकदेशान्वयोऽत आह—मैत्रादन्य इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—नप्तृपदस्य चैत्रजन्यजन्यशरीरमर्थः । तत्र लण्डशक्तिमति
चैत्रांगे शक्तिविरहात् । चैत्रो नप्तृनप्तृप्रिय इत्यत्र चैत्रीयनप्तृलामो न स्यात् ।
न हि अन्यनप्तृचैत्रौ नप्तृप्रिय इति प्रयोगः । न च चैत्रस्य नप्तृपदवाच्यपदा-
र्थेऽप्यन्वयः, तथा सति चैत्रनप्तृवापेऽपि पुनर्भवेण नप्तृप्रियत्वं नान्वितं स्यात् ।
एवञ्च नामार्थयोर्भेदान्नये श्रुत्यपत्तिविरोधः । तस्मात्नप्तृपदलण्डशक्तौ चैत्रोऽप्य-
न्वर्भवति । तथा च चैत्रमैत्रादीनां सर्वेषां शक्यत्वे गौरवं स्वीकार्यमेव । तथा
चैत्रजन्यजन्यत्वे चैत्रजन्यजन्यत्वे विशिष्ट एव शक्तिरस्तु, न तु लण्डशक्तिः ।
मन्त्रपदाशय्येष्वपि । अतएव प्राज्ञोऽपीदमेव धर्मायति । न च चैत्रजन्यजन्यत्वे-
नोपरिपते चैत्रस्येवधर्मो न स्यात् । सम्बन्धत्वेन तद्गानात् इति ।

अन्ये तु नप्तृपदे जन्यत्वं लण्डशक्तिरेव । चैत्रांगे तु लण्डशक्तिः । तेन चैत्र-
नप्तृलानः । पुत्रपद्वृत्तिद्वयविरोधस्तु निरस्त एतेत्याहुः । केचित्तु चैत्रो

इत्यस्य विशि-

यर्थापरिस्वरपक्षे

मैत्रादन्य इत्यत्रान्वयार्थकदेशे भेदे संख्यार्थान्वयः । अन्यपदस्य दशमते
भेदविशिष्टवाचकत्वं प्रार्थं भवे पृथक् विशिष्टवाचकत्वमित्युक्तमप्यस्याप्येकदेशा-
न्वयः । यदप्यस्य इत्यादौ भेदे पाठये च शक्तिद्वयस्वीकारे चैकदेशान्वयः,
तथापि शक्तिद्वयकल्पनागौरवाद्दूरं श्रुत्यपत्तिभेद एव कल्पत इति भावः । अन्य-
पदाद्रेदप्रकारेणैव परिमितो मानं, नानाधर्मत्वादिप्रकारेण । अतएवान्वयपदस्य
मित इत्यनेन भेदः । तथा च शक्तिद्वयकल्पनेऽपि न विवाद इत्यन्ये । यत्
घटादन्य इत्यादावन्वयात्पदार्था तथास्तु । अस्तु वा तथापि भेदवति घट-

वा कृत्यादिवदित एव कर्मादिना सममन्वयः ।
 मुख्यभाक्तसाधारणस्य फलादिलक्षणकर्मत्वस्य कृ-
 त्यादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभिधाने द्वितीयादयः ।
 कृत्वा विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानात् ॥९॥

प्रतियोगित्वादे परम्परासम्बन्धेनान्वयः । अन्यथा तद्दृष्टान्तेन गौनित्वा
 इत्यत्रापि लक्षणा गोप्येन स्यात् । न च तद्विशेष्यकपदाभान्तरबोधे वृत्तिजन्य-
 तद्विशेष्यकोपस्थिते हेतुत्वात् तथा बोधः । मैत्राद-यो नित्य इत्यत्रैकदेशे भेदे
 नित्यानन्वयात् ।

अत्रापि तथाकल्पनादत आह-अस्तु चेति । एवं पाकस्य घर्मिण्येव
 स्वजनकवृत्तिसम्बन्धेनान्वयात् । तथा च पक्केष्वत्र पाकवान् कर्ता इत्यन्वय-
 बोधः । न चैव पत्रा पचतीत्यन्वयबोधः स्यात् । वदेश्यतावच्छेदकविधेययो-
 रैक्यमात्रादिति वाच्यम्, वदेश्यतावच्छेदक-विधेयाभेदस्थल इवात्रापि निरा-
 काङ्क्षत्वात्त्वनात् । केचित्तु तत्रेष्टाप्रतिरित्याह चैत्रस्य नसंत्पादावपि षष्ठ्य-
 र्थस्य स्वाग्रयान्यत्वसम्बन्धेनैव घर्मिणि अन्वयो मिश्रैरपि तथैवोपपादिन शब्द-
 मणौ वृत्तौ कर्मत्वे आश्रये च वृत्त शक्तिरतो नैकदेशान्वयः । तेन पठेत्पत्र
 पाकवान् कर्तेति बोधे पाकावृत्तवृत्तिमात्र वेति संशयनिरासो न स्यादित्यर्था-
 स्तमित्याहुः । केचित्तु अस्तु वेत्यापानत । चैत्रपत्रा मैत्रादन्यो षट् इत्यादि-
 बोधेन तद्विशेष्यकापरपदाभान्वयबोध एव वृत्तिजन्यतद्विशेष्यकोपस्थितेहेतु-
 र्मात् । अनो गौनित्वा इत्यादावेकदेशान्वय इत्याहुः, तच्चिन्त्यम्, घटो ज्ञापन
 इत्यादौ घटस्ते ज्ञानविषयत्वान्वयापत्तेः । चन्द्र इव सुखं चैत्रस्य घनमित्यादौ
 सुखत्वघनधारी सादृश्यान्यव्यापत्तिश्च । परे तु युक्तमंशयामाव आलुभविक्-
 स्वदा अन्यादिपदानां मैत्रादिभेदवति लक्षणेति पदान्तरं तात्पर्यग्राहक आश्रये
 अन्वयादौ वा अन्यादिपदानां वा सण्डश्च शक्तिरित्याहुः ।

ननु वृत्त-कर्तृकर्मवाचकत्वे तन्दुर्लभं पचति चैत्रेण पक्केत्यपि स्यात् अतो
 मुख्येति सुखं तन्दुर्लभं पचत्यादौ भाक्तं घटं ज्ञाता इत्यादौ । आदिपदेन
 जानानीच्छत्रायविषयत्वारिर्षग्रह । वृत्तादित्यादिपदात् रथो गच्छतीत्यादावा-
 भयत्वादिपरिग्रहः । यद्यपि वृत्तां कर्मादिशक्तौ सिद्धायां वृत्ताकर्मोपनिधाने
 द्वितीयादय इत्येव वक्तुं युक्तं तथापि लाघवात् कर्मत्वापनिधानमित्युक्तम् ।
 ननु कर्तृत्वानभिधान सर्वदैव वृत्तस्तद्विशिष्टवाचकत्वात् आह-हृत्तेति ।
 विशिष्टस्याननिरेकाद्विशेषणहृत्तरप्यभिधानादिनि भावः ॥ ९ ॥

(रामकृ०) वृत्सु व्यवस्थामाह—चैत्र इत्यादिना । चैत्रो गन्तेत्यादौ समानविभक्तिकयोरभेदान्वयस्य व्युत्पत्तत्वादिति भावः । कर्मव्यपि तथा द्रढ-
यति—गत इति । लिङ्गविशेषेणापि सामानाधिकरण्या द्रढयति—सिन्नेति । ननु
लाघवादाख्यातयत् कृतामपि कृतावेव शक्तिरस्तु । अभेदससर्गबोधश्च सदिग्धः,
चैत्रो गन्ततीत्यत्रेव चैत्रो गन्तेत्यादावपि कृदर्थस्य चैनादिना भेदेनैवान्वयो-
ऽस्तु, प्रातिपदिकार्थबोधेनान्वयबोधे प्रकारीभूतेत्यादिव्युत्पत्तौ तु प्रातिपदि-
कत्वमर्थवदघातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति सूत्रस्वरसंसिद्ध कृद्घ्यावृत्तमेव वक्त-
व्यम्, लिङ्गैक्यं तु सापुत्वार्यक्रमन्वयाप्युपपत्त्यत इत्यत आह—भोक्तेति ।
कृतः कृतिवाचकत्वेऽत्र भोजनकृतिस्तृप्त्याभय इति बोधः स्यात् । न चैवमनु-
भवविशेषादिति लाघवेन कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे प्रकृते लक्षणेत्यत्र च ग्रन्थ-
कृतेव वक्ष्यत इति ।

कर्तृशक्त्ये एकदेशान्वयं वाचकमुद्धर्तुमाह—चैत्रस्येत्यादि । नमृपदस्य
पुनपुनशक्तस्य पुत्रैकदेशेन यथा पट्टपर्यान्वयो यथा वा भेदप्रयत्नत्वादि गुण-
विशिष्टशक्तानां अन्यपृथगादिशब्दानां एकदेशेन भेदादिना पञ्चमर्थस्तथाऽना-
पीत्यर्थः । तथैव एकदेशेनैव । अस्तु वेति । पाचक इत्यादौ जनकृत्वाश्र-
यत्वं कृतिमान् पाचकत्वा । नन्वेत्यत्र स्वाभयपुनपुत्रत्वं स्वाभयपुन एव वा
जन्यत्वरूपप्रथम्यनन्तोरन्य इत्यादौ च स्वाभयभेदवत्त्वं स्वाभयभेद एव याऽनु-
योगितारूपप्रथम्यनन्तोरन्यः । एव रीत्या परनापि सम्बन्धोऽस्त्वित्यर्थः ।

इदमत्रावधेयम्—पुनत्वंस्य व्याप्तिपट्टिनजन्यत्वपटितत्वाद्वापातेश्च व्यापक-
व्याप्तोमयप्रतिवत्त्वाद्येनस्य पुत्र इतिवदत्रापि नानार्थनपृथपदवात्पर्यशाहकत्वमेव
चैत्रस्येत्यस्येति एकदेशान्वयसम्भावना । अन्यथा चैत्रस्य पुत्र इत्येव कथं
नोद्भाक्त्वमिति ।

श्रुदाख्यातसाधारणमभिहितानभिहितत्वविवेकमाह—पलादीति । आदिना
विषयत्वादिपरिग्रहः । कृत्वादीत्यादिना आश्रयत्वादिसङ्ग्रहः । ननु विशिष्ट-
शक्तस्य श्रुतः कथं कृतिपलाचमिधायकत्वमन आह—कृतेति ॥ ९ ॥

यत्तु घातृत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः, पाचका-
दिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे
लक्षणोति, तत्र, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः,
घातृत्वादिघटितात्तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च ।
पदपि कर्तृकृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु
लक्षणैवेति, तदप्यसत् यतो विनावच्छेदकरूपं
शक्यत्वासंभवात्, गोत्यत्वादिना शक्तौ चातिगौर-

(न्यायवा०) कर्मप्रत्ययेऽपि कृतौ शक्तिरस्येव समभिहारविशेषाभावात्
तद्विषय इत्याशयेन तदुपेक्ष्याह-भायकृत इति । तथा च कृतिनाशकाले इदानीं
पाक इति धीर्न स्यादिति भावः । ननु तत्र प्रत्ययार्थं न तात्पर्यम्, स्थलकाला-
वच्छेदेन वा वर्तमानत्वं भासते अतो घातृत्वादीति । केचित्तु भावकृतोऽपि
कृतिवाचकत्वमास्तां किं न चिद्धम् । कृतिनाशकाले इदानीं पाक इति
उद्देशप्रमात्तमेवात आह-घातृत्वादीत्याहः । घातृत्वादीत्यादिपदात् प्रत्य-
यत्वादिसङ्घटः । तथा च घातृत्वप्रत्ययत्वोभयघटित-तदपेक्षया आख्यातत्वस्यैव
लघुत्वादित्यर्थः । प्रत्ययसङ्घटकान्वयतरत्वविशिष्ट तावद्भेदापेक्षया तदग्न्यभेद-
घटितात्तावत्प्रत्यय लघुत्वावच्छेदत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽतिलाघवाच्च कर्तृकृतः
कृतौ शक्तिः पाचक इत्यादौ अभेदान्वयानुरोधाद्विशिष्टे लक्षणोति मतमाह-
यदपीत्यादिना । यत् इति । असदित्यत्र हेतुर्धर्मो विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं
विधीयते ततोऽसदित्यर्थः । न च शब्दे गोत्वे शक्तिरास्ताम्, गोत्वत्वं संस्कार-
वशादुपस्थितं भासते कथंनानामतिरिक्तत्वमिवेति वाच्यम्, तथा सति धर्मिणो
लामो न स्यात् । आश्लेषलभ्यस्वोक्तौ जातिशक्तिवाशेकदोषापत्तेः । गौर्गोश्च
धानित्यन्वयोऽपि न स्यात् । लक्ष्यतावच्छेदकत्वप्रियतमानं च न स्यात् गोत्व-
त्वस्येति ध्येयम् । वस्तुतो लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणैः । न च तीरत्वविशिष्ट-
बोधत्वं गद्गापद्लक्षणा ज्ञानकार्यतावच्छेदक इति तीरत्वस्यै लक्षणां विनापि
निर्वाह इति ज्ञान्यपराधोपस्थितिहेतुः, न तु तदर्थेऽपि इति ज्ञान्येति न तदर्थमपि
लक्षणोति वाच्यम् । एवं घटत्वेऽपि शक्तिर्न स्यात्, कारणताकार्यताशून्यानां
कारणतावच्छेदकत्वस्यैव शक्तिशून्यस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वाविरोधात् ।
अशक्येनापि शक्यतावगमसम्भवादिति ध्येयम् ।

विशिष्टान्तराणामिति । विद्युत्पतपदानां महत्त्वविशेषे भूतत्वाद् शक्तिः

वादस्तु गद्यादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यं, विशि-
ष्टान्तराणां तु शक्यत्वं विलीयेत । केवलविशेषणे
स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ॥ १० ॥

एपादिशक्यं । ननु तर्हि केवलेऽपि भूतस्य भूतपदप्रयोगः स्यात् अत आह-
केवलेति । तत्रापि केवलकृती न प्रयोग इति तुल्यम् । यत्र पदविशेषक-
बोधे तात्पर्येण पक्षा गुण इत्युक्तं तत्र भावना पक्षेत्वर उल्लेखः, परेषां शक्यैव
बोध इति चेत् भूतं गुण इत्येवापि तुल्यम् । अत्र एतेषां स्वारसिकेषु ।
इतराद्युपासितमसम्बन्धनात्वादीन् इति तदर्थं । एवं यत्र यत्राहुपपत्तिप्रतिबन्धनात्-
रेव बोधस्तत्र लघुगोऽपि शक्यतावच्छेदकरमिति भावः ।

कश्चित् विशिष्यतराणामिति । महर्षादीनां महत्त्ववाच्यता न स्यादित्यर्थं
इत्याह, तत्र, महत्त्वदस्य द्युक्कारिणं तुल्यतया महत्त्वं एव शक्तिः । तत्परिमाणं
चतुर्विधम्, अथ महर्षीर्षं ह्येवं चेति नाप्युच्यते विभक्त्यात् । यत्तु लघुणा
आख्यपञ्चविधित्वात् तर्हि कृतिप्रकारेण धर्मबोधो न स्यात् किन्तु तदा-
शक्येनेत्यनुपपत्तिरोपादिति, तत्र, कृतिप्रकारेण धर्मिणि लघुणात्प्रभवत् ।

अत्र केचित्—एवं संस्कारपरतेऽपि धर्मिणि धर्मि स्यात् । न च तत्र केवल-
कृती प्रयोगात् क्षाम्यम् । अत्रापि चैव. पक्षेति केवलकृती प्रयोगात् । न
चाभेदावयानुभव स्यात् इत्याह, अन्यथाह्युपादेऽपि तौनद्यात् । न चात्र-
भेदान्वयधीविद्वन्निभक्तिराहित्यत्वाद्भेदान्वय एव स्यात्, इत्या अममने-
रान्वये वापात् । अन्यथा पादस्य स्तोत्रं पद्यतीत्येव तदुक्तं पद्यतीः-
त्रापि तदुक्तेनाभेदान्वयः स्यात् । तस्मात्कृत. कृती शक्ति. मोक्ष तुल्यतीःशरी-
तुच कर्तारि लघुणा । चैवो गन्तेःपारी क्वचिदाश्रयतया कृते क्वचित्त्वर्थ-
सत्त्वे लक्षणम् । तदन्तो भेदान्वय इति पद्यशाश्रयति क्वचित्त्वरतिप्रयोग
एवास्तीति वदन्ति, तत्र, चैव. पद्यतेत्यत्र तुल्यैःकृतेभ्येन भेदान्वयात्प्र-
वत् । नाकार्येभ्येभेदान्वयबोधे विमलस्यपौत्ररिषतोर्दुत्यात्, चैव पद्येति
प्रयोगापरतेशक्यं आख्यातविशेषवाच्यतावच्छेदकमितिपक्षे पद्यत् शक्य-
तीशरी पाकारित्तौजसो न स्यात्, लटः शक्यत्वात्तत्रिणि सत्त्वेन तपोऽदे-
धत्वात्प्रवत् । आदेशे च शक्यत्वात् । न च तत्र लट एव कर्तारि लघुणा
तथापि शक्यता चैव पद्यमिति प्रयोगः स्यात् । न स्यात्प्रकृतं पद्यतीत्यारी
पादकर्तारिबोधः । लक्ष्यप्रकारकबोधे प्रयोगात्तदोपस्थाप्यात्तत् तत्त्वत्वात् ।

एवं च गतो ग्रामो गम्यत इत्यादी फलस्य कृदात्म-
नेपदान्यामेव लाभात् लाघवाद्वातोरेनन्यलभ्य-
व्यापारविशेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति
ग्रामस्य गन्तेत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं
कर्मत्वमर्थः । फले च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेना-
न च कृत. सामान्यतस्तेन तेन रूपेण वा वर्तते शक्तिः । शतृशानवादी तु
आदेशीभूतत्वं समरणं वर्तमानत्वांशबोधे एव तन्त्रम् । यन्नबोधकाख्यात-
जन्यवर्तमानाबोधे आख्यातजन्यपरतोपरिपठेत्तुल्यरूपनात् । अन्यथा चैव.
पचतीत्यादौ चैव वर्तमानत्वान्वयापत्तेरित्याहु ॥ १० ॥

(रामकृ०) भावकृतौऽपीति । तथात्वे च पाचक इत्यादौ पाक-
वृत्तिरित्यनुभवः स्यात् । स्याच्च व्यापारस्य वर्तमानदशायां कृतेरतीतत्वे पाको
नष्ट इति भावः । भातुत्वादीति । भातूनां बहुत्वात्तदुपहितान्यतरत्वरूपघातु-
त्वमपेक्षैव तत स्वल्पतरपितृषडितान्यतरत्वरूपाप्यातत्वस्य लघुत्व मुक्तां च
घानूत्तरप्रत्ययत्वापेक्षयेति भावः । इदं चाम्युपगमेन । वस्तुतो घातृत्तरप्रत्ययत्व-
माख्यातत्व वा न शक्ततावच्छेदकं किन्तु तिप्त्वादिकमेवेत्युक्तमेव प्रागिति ।

एतदस्वरसेनैव वा । मदीपीति । कृता विशिष्यशक्तिकल्पनेऽपि कृतित्वमेव
शक्यतावच्छेदकम्, लाघवात् । कृतिप्रकारक बोधस्तु लक्षणयैतन्मतामिप्राय
इति । प्रतिबन्धान् सूपयति—यत इति । अस्तु वा गधादिपदानामित्वादी हेतु-
विनित्यादिगौरवादित्यन्तम् । विशिष्टेति । आकाशादिपदस्यापि उक्तयुक्ते.
शक्ते शक्ति शब्दविशिष्टे लक्षणाऽस्त्वित्यर्थः । अथ केवले विशेषणे स्वार-
सिक्प्रयोगामात्र एव केवलविशेषणशक्तौ बाधकस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—
केवलेत्यादि । एतन्नित्यन्धा आख्यातस्यापि कृतिविलोपप्रसङ्गस्तु ध्येयः ॥ १० ॥

(न्यायघटा०) फलवच्छिन्ने व्यापारे घातोर्न शक्तिः किन्तु घटे न्यापारे इति
मत्तं रूपयितुं एवंचेत्यारम्य केचिदित्यन्धेन तन्मतमुपन्यस्यति । एवं फलस्या-
त्मनेपदसमर्थने व्यापारविशेषो गमनादि । तथाच गम्यादिपातुवोत्तरदेश-
सयोगापवच्छिन्ना द्रिया न बोध्यते किन्तु तत्तत्किपैवेत्यर्थः । मात्रपदात्पक्ष्यव-
च्छेदः । द्वितीयादेरिति । आदिपदाद्गामस्येत्यत्र पठया अतुर्कर्म । इदं
आदेशो शक्तिरिति मते । वस्तुतः पठया द्वितीया समायति । आदेशो शक्तौ
गौरवात् द्वितीयादेरित्यादिपदाहात्मनेपदपरिमह इत्यन्ये ।

वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविशेषवाचकतदादे-
रिव च्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-
तच्छालिवाचकार्यात्-कृतोरपि विशेषरूपेण बो-
धकत्वम् ॥ ११ ॥

स्वर्गसाधनत्वादिप्रकारकसंशयो नेत्यत आह-अस्तु चेति । यद्वा-ननु विशेष
वाचकत्वविधेर्न त्वितरसमभिष्याहारादिद्विविशेषवाचकत्वम्, तथा सति स्वर्ग
कामो दधि न मूर्च्छितेत्यादिर्न स्यात् । भोगने इहसाधनत्वसामान्याभावस्या
त्वात् (१) । तथा च दृष्टान्तसद्भति । एव धामा गम्यते न तु गृहमिति न
स्यात् । गमनन-दकलसामा याभावस्य गृहेऽस्यत्वादत आह-अस्तु चेति ।

अयमर्थ — गृहे चोऽस्ति न वेति प्रभे सोऽस्तीत्युत्तरात् सादेहनिवृत्ते
विशेषरूपणैव तदादवाचकत्व, न तु बुद्धिस्यत्वेन । तथा च यत्वादीना पृथक
शक्यतावच्छेदकत्वे बहुशक्तिरूपनमित्यैकशक्तिर्वाच्या तथाच घटत्वादिकमेव
शक्यतावच्छेदक तेषामनुगमकं बुद्धिस्यतावच्छेदकं तथा चैवैव शक्ति ।
शक्यतावच्छेदकस्यैव शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याप्यनुगमाच्छक्यत्वमित्येवमिति
मतेनाह-बुद्धिविशेषवाचकेति । यत्प्य-यव शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकमपि
मासते । प्रकृते ननुने विशेषरूपेण तद्बोधकता न स्थानथापि बुद्धिस्यतावच्छे-
दकत्वमिति शक्यतावच्छेदकत्वमिति शक्तिप्रह । पदार्थोपस्थितौ तु बुद्धिस्यतावच्छेदकं न
मासते तदत्र तद्बोधकविरहादिति भाव । तथा च तदादिवत्तत्प्रकृत्यर्थताव
च्छेदकत्वविशिष्टे शक्तिप्रहान् यद्मैविशिष्टसयोगादिषु प्रकृत्यर्थतावच्छेदक
वदार्थविशिष्टमेवाहवातादिर्बोधकत्वमित्यर्थ ॥ ११ ॥

(रामक०) चैत्रो गच्छतीत्युदाहरणस्य चैत्रो गन्तेत्यनन साम्बाहूपयित्तु
केपाचिमतमुपन्यस्यति-एव चेति । एव च फलस्यात्मनेपदादिना वा-शवे
च । व्यापारविशेषो गमनादिक्रियारूप । प्रामस्येत्वन पट्टया एव कर्मत्वमर्थ
इति । एकदेशापरीशाराय शक्यतावच्छेदकलाभवाय चाह-फलमात्रं चेति ।
अज्ञानादित्यन्त फलविशेषेत्सादो हेतु । फलसामान्याभावेऽपि फलत्वरूपेण
फलभावेऽपि । नियतवि, गतिनियतेत्यर्थ । इतरथा... ..क्रियाया एव
वाच्यत्वे पदार्थेति । उभयत्रापि क्रियारूपनाक्याविशेषात् स्वागगमनपदप्रमृती-
नामप्येकार्थत्व स्यादिति भाव ।

अपि च घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म-
त्वम् । न तु घात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-

शङ्कते-तत्रापीति । संयोगादिरूपतत्पत्न्यावच्छिन्नन्यापारस्य घात्वर्थत्ववा-
दिनोऽपि । कुत इति, आत्मनेपदस्य फलशामान्यवाचकत्वादिति भावः ।
तद्वचिच्छेदेति । संयोगवच्छिन्न-नियामाचि-घातुसमभिव्याहृतारमनेपदादिना
संयोगजन्यं फलं बोध्यते । एवमन्यत्रापि सर्वभावच्छेदकीभूतं फलं यत्र यत्
तदेव पत्न्यारमनेपदादिना बोध्यते । तत्तत्समभिव्याहाराणां तथैव कार्यकारण-
भावकस्यनादिति भावः । अत्र फलवच्छिन्नव्यापारवाचित्वं घातोर्मास्तु ।
सादृशभातुसमभिव्याहारादेव संयोगादिरूपो विशेषस्तत्र तत्र भाततामित्या-
शङ्का दृष्टानुरोपित्वात् कल्पनाया निराचिदीर्घाद्-यथेत्यादि ।

इत्थं फलपोः स्वर्गत्वसंयोगादित्वादित्येव रूपेण बोधमुपपादयति-अस्तु
वेत्यादिना । तत्रादेरिति । यथा बुद्धिपिपयत्वावच्छेदकरूपेण शक्तवति तदा-
देर्बुद्धिपिपयतावच्छेदकत्वात्तथायोगेन बुद्धवत्त्वादिरूपेण बोधवत्त्व तथा फल
तदवाख्यातकृद्भावमपि समभिव्याहारविशेषवशात्तेन संयोगित्वादिना रूपेण
घात्वर्थतावच्छेदवत्त्वं पत्न्यस्य तेन रूपेण बोधजननमस्तिवत्यर्थः ।

अथं भावः- यदि बुद्धिपिपयत्वरूपेणोपरिषत्-पदत्वपदत्वादिनात्कि-बुद्धि-
पिपयति सप्तमित्येवं तदादेः शक्तिमद्ः । बुद्धिपिपयत्वरूपमुपरिषत्तौ अत्रुप-
मकृत्वात्, न तु तदंशोऽपि शक्तिपिति शब्दबोधे तत्र भासते किन्तु शब्दं पद-
त्वपदत्वादिश्च कश्चित् भासते तद्विशिष्टत्वादि बुद्धिपिपयत्वेन तद्विशिष्टत्वादि
शक्यतावच्छेदकत्वमहात् । सपदशक्तियादिनामेवकारादिरप्यत्र इवाकाशादि-
यशाद्वा । निपयस्तु तत्पर्यत इति तदा भ्रूतेऽप्युपलक्षणीभूते इच्छाविपयत्व-
फलतावच्छेदकत्वादिरूपेणोपरिषत्त्वस्वर्गत्वसंयोगत्वादिभिर्मिथे शक्तिमहादाहा-
द्यावशात्तदित्येवकल्पेनैव बोधोऽस्तु । यदि वा बुद्धिपिपयै तदादिपरं शक्त-
मित्याद्युपदेशवाक्यार्थाशानसहकृतेन मनसा प्रकरणादिवशात्तदादिशब्दभगना-
नन्तरं विवेकस्फेपोपरिषत्ते शक्तिमद्ः, तदत्र च शब्दबोध इति मतं तदापि
भ्रूते इच्छापनत्राजलशक्तिषोपत्त सादृशानदोपदेशवाक्यार्थशानसहकृतेन मनसा
विभिन्नत्वमौल्यात्सादृशवजादनन्तरं स्वर्गरेतेन त्यजितव्यादिघातुना च विशेष-
रूपेणोपरिषत्ते तथैव नतिमहोऽस्तु, तदत्र च शब्दबोध इति न काव्यनुप-
पत्तिरिति ॥ ११ ॥

(न्यायवा०) इह तावदत्रयं तत्तद्भूतदेव शक्यतावच्छेदकम्, भजन्यपारया

पत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे
 स्पन्देः पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गात् । फलावच्छिन्नव्या-
 पारबोधकत्वादेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः ।
 भाक्तस्तु जानात्यादेस्तादृशधातुयोग एव च कर्म-

गौरव स्वीकरणीयमेव, अथवा शक्तिविषयस्यद्विस्वतावच्छेदकत्वादेरपि
 भान स्यात्, अथवा मस्तरपदादावपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकभान
 स्यात् । किञ्च ईदृशेन धर्मेण शक्यतावच्छेदकाननुगम्यशक्यैक्ये सैधवादा
 बन्ध एतरत्वेन द्रव्यगुणमात्रानार्थता न स्यात् । अतो दृष्टान्तविलये तादृशित्व
 स्यापि विलय । न च द्वितीयादेर्विशिष्यसयोगादिवाचकत्वे गम्यादिधातु
 विशेष्ययोग एव संयोगादितात्पर्यशब्दको वाच्यः, तथा च त्यागतात्पर्येण
 ग्राम गच्छतीत्युक्तेः संयोगरूपकलप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम्, गमिधातुयोगस्य
 संयोगतात्पर्यशब्दकत्वस्यैतत्सर्गिकत्वात् । इतिप्रकारा-तरेण प्रकरणादिना
 विभागतात्पर्यप्रसङ्गात् सन्मवात् । तत्र धातोर्विभागवच्छिन्नस्पन्दे लाघ-
 नित्वम् । इदं स्पन्दबोधकगमिधातुयोगस्यैव चा संयोगतात्पर्यशब्दकत्वमि-
 त्यभिप्रेत्य प्रकारान्तरेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्व एव स्यादपत्ति-अपि
 चेत्यादिना । ननु द्वितीयाया आधेयत्वबोधने तस्य फलेऽन्वये त्रियाजन्पञ्च
 शालिश्वरूपं कर्मत्व न मातमेवात् कर्मत्वमेवान्यादृशमाह—धात्वर्थतावच्छे-
 दकेति । गमिपत्योरिति । यमत्रान्य फलस्यतरसंयोगो यथा ग्रामे तथा
 विभागरूप पूर्वदेशेऽपीत्यर्थः । एव पतनस्यापि त्यजेरिति तस्मिन्नेऽपि तस्मिन्
 संयोगमत्वादित्यर्थः । स्वमते तु संयोगादिरेव धात्वर्थतावच्छेदक स्पन्देऽत्र
 तदभावादेव न सकर्मकताव्यवहारः ।

धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वं हेत्वन्तरमाह-फलावच्छिन्नेति ।
 यद्वा—वस्तुतस्त्यजिगम्यादिधातूपस्थाप्यक्रियामा परपूर्वदेशयो कर्मत्वमस्येव ।
 भक्तस्तामेव क्रियामादाय कदाचित्तर्हं त्यजति खग कदाचित्तरोर्भूमि गच्छति
 खग इति प्रयोग, अतो हेत्वन्तरमाह-फलावच्छिन्नेति । न चाननुगतगम्या
 रिगतद्रातूनामेव सकर्मकत्वव्यवहारविषयत्वम्, सम्भवतोऽनुगतमेव त्यागा-
 योगात् । एव धातो इदं व्यापारवाचित्वे त्रियाजन्पदादेः पर्याप्ततापत्ति स्मर्त-
 व्या । तथा च सकर्मकत्वव्यवहारप्रयोजकत्वैव कर्मतात्वमिति भावः ।

जानातीत्यादौ तदभावेऽपि सप्रभं कत्वव्यवहारमुपपादयति-भाक्तस्त्विति ।
 द्वितीयाया आधेयत्वे शक्ति कल्प्यते ह्यपरात् । न तु संयोगादिफलस्य फलेऽत्र
 जानाशक्तिः गम्यादिधातोर्ध क्रियाया विशेषेऽत्रत्यक्त्वस्यैव संयोगादेर्विषय-

प्रत्ययाः । तत्र च द्वितीययाधेयत्वमभिधीयते
तत्राकांक्षावैचित्र्याद्वात्वर्थलावच्छेदकेऽपि फलेऽन्वेति,
अत एव चास्याः पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसप्तमीतो
भेदः । अस्तु वा कर्माख्यातस्येव द्वितीयाया अपि

तथाञ्चच्छेदकत्वं वरूप्यते । तत एव फलविशेषलाभ इत्याप्याहुः । ननु अत-
गतहृषेण सकर्मकत्वानिर्वचने को दोषः अतस्तादृशेति । तादृशपक्षमुपे
सकर्मकधातुपोगे तद्येति । अन्यधातुपपत्तेरेवैकदेशान्वयबोधः कल्पत इति
भावः । इत एवैकदेशान्वयबोधजननवत्वादेव सप्तम्यर्थस्त्वाधेयता घटादौ पदार्थं
एवाभ्येतीत्यर्थः ।

ननु तत्रैतत्पदार्थान्वयबोधे वृत्तिजन्यतद्विशेष्यकोपस्थितिर्होतुरिति कथमेकदे-
शान्वयः, अत एकदेशान्वयेऽप्युपपत्तिमाह—अस्तु चेति । नन्वेवमपि द्वितीया-
सप्तम्योः पर्यायता स्यात् । अतोऽस्तु धेऽप्यन्वे । तथा फले उत्तरदशादेशसंयो-
गादौ (?) जनकत्वादित्यन्वयेन यामादिप्रकारः तच्च क्रियापाम् । तथा च ग्रामं
गच्छतीत्यादेशंभीषणफलजनकक्रियावृत्तकृतिमानित्यर्थः ।

ननु फलान्वयित्तन्वापावो पात्वर्थः, द्वितीयाधेय फलम्, तथा च ग्राम-
हृषिकलजनिका क्रियेत्यन्वयपर्यवसितः । नचायं.....सम्भवी, उदेष्यता-
च्छेदकविषेदतावच्छेदकपौरैक्यात् । न च फलजनिका क्रिया घामीषणकलज-
निकैत्यन्वयधीः.....दण्डवान्...क...दण्डवानितिवत् स्यादेवेति वाच्यम्,
प्राचीनैस्तत्राणि बोधास्वीकारादस्य आह—स्तां चेति । ननु फलस्य द्वितीयाधे-
यविशेषकत्वेण भावो न स्यात् । न च फलविशेष एव द्वितीयाधेयः । संयोगादि-
नावाककलानी गौरवात् । एतादृशेनाधेयस्यैव द्वितीयाधेयत्वात्तः स्तां चेति ।
घातस्यस्तु फलविशेष एवेति न दोष इति केचित् । न चात्र मते आत्मनेपदस्य
वृत्तः फलवापचता पात्वर्थान्वयेनाश्वपरास्यपरादिति वाच्यम्, नापार्थपात्व-
र्थयोः साक्षात्स्वभावात्तत्र तत्फलजन्यत्वात् । न च इतिरेव तयास्तु तथा सति
तृतीयाधेयभावेनपात्वप्राप्तार्थः वृत्तिः । तथा च क्रियया फलत्वान्वये क्रिया-
जन्यं फलविषयः चैतदिति विषयत्वस्यन्दुप इति बोधः । तथा च चैतज्जन्यवृत्ति-
त्वस्य क्रियापाममानात् । तद्भानस्यादुभयवृत्तित्वात् । एवं तादृशपक्षशाब्दिक-
कर्मत्वस्य तन्मुद्रैज्जननसङ्गादिति भावः । न चैवं कर्मप्रत्ययस्येते फलान-
वित्तक्रियाजन्यकलजसादी तन्मुद्र इति धीः, न चैवं सप्तम्यति, फलविसिद्ध-
क्रियायाः फलपूर्वकनिष्ठादिति वाच्यम्, पातोः फलोपलब्धितक्रियावाचकत्वेन
तथा फलजननसप्तम्यादिति ।

फलमर्थः । स्याद्वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ,
विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ॥ १२ ॥

यद्वा-अस्मिन् कल्पे द्वितीयाया आधेयत्वमिव कर्माख्यातस्याश्रयत्वमेवार्थः । गमनं धारकान्तरे फले लघाश्रयत्वे तच्च प्रामादौ प्रकार । गम्यते घाम इत्यादौ गमनजन्यफलाश्रयत्ववान् घाम इति बोधः । कर्मप्रत्ययान्तगम्यादिधातुजन्यस्वप्नप्रकारकबोधे तदर्थसंयोगोपस्थितेहेतुत्वं, कर्मप्रत्ययान्तगम्यादिधातुजन्यसंयोगादिप्रकारकबोधे तदर्थस्वप्नोपस्थिते हेतुत्वकल्पनाश्रातिप्रसङ्गः । न चास्मिन् कल्पे सप्तमीतो द्वितीयाया अमेदः धात्वर्थविशेष्यकाधेयत्वबोधकरत्वात् । द्वितीयायाः सप्तम्यर्थस्य नामार्थेऽप्यन्वयात् । नच तन्दुलस्य पाक इत्यत्र पञ्चिस्मारितद्वितीयार्थस्य पाकेऽप्यन्वयात् । मैवम्, तत्र पदार्थस्य भानादिति ।

यद्वा-द्वितीयायाधेयत्वबोधे सम्भिन्नसार्थकप्रत्ययप्रकृतिजन्योपस्थितेहेतुत्वं कल्प्यते, न तु सप्तम्यर्थबोधे भूतले देवदत्त इत्यादिप्रयोगादिति विशेष इत्याहुः । इतरा स्मारिता या अर्थस्य धात्वर्थं सैवान्वयात् इत्यनेनैव भेद इत्यन्ये ॥ १२ ॥

(रामवृ०) कलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे प्राचीनसमर्ति दर्शयति कर्मत्वविभक्तयन्यमानुपपत्तिमपि प्रमाणयति-अपि चेत्यादिना । पूर्वस्मिन् देश इति । तत्र क्रियाजन्यविभागरूपफलसत्त्वादिति भावः । उत्तरस्मिन्निति । तत्र क्रियाजन्यविभागसत्त्वादिति भावः । स्पन्देरकर्मकत्वायोगादाह-पूर्वापरयो-रिति । एकत्र तादृशसंयोगस्य परत्र तादृशविभागस्य सत्त्वादिति भावः । स्वमने तु पूर्वतु धात्वर्थतावच्छेदकं तत्फलमनतिप्रसक्तमेव । उत्तरत्र तु तादृशफलमेव नास्तीति प्रसङ्गशङ्काऽपि न । कलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे-ऽप्यदध्युपगम्यमादफलेत्यादि ।नादेः कलाभ्यात् । तादृशधातुयोगे कलावच्छिन्नव्यापारवाचि धातुयोगे । अतएव स्वन्दादेर्न कर्मप्रत्यया इति ।

एवं चाधेयत्वमेव द्वितीयाय, फलस्य धातुश्च एव लामादित्यभिप्रायवान् तदनुसारेणैकदेशान्वयः स्वीकुर्वन् शब्दबोधमुपपादयति-तत्र चेति । अत एव पदार्थैकदेशान्वयाधेयत्वबोधकत्वादेव । एकदेशान्वयासहिष्णुराह-अस्तु वेति । अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या कृदास्यादवधियतसंयोगादिरूपफलमस्तु तदवच्छिन्न-व्यापारवाचित्वेन नीलपटत्वस्य शक्यतानवच्छेदकत्वेऽपि परस्परमन्वयबलादुप-स्थित-नीलपटत्वावच्छिन्न प्रतिपोगितालामस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ १२ ॥

घटं जानाति, इच्छति कुरुते, चैत्रः (मैत्रः) । मैत्रेण
जायते इष्यते, क्रियते घट इत्यादौ सविपयकपदा-
र्थाभिधाधिघातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विपयित्वं
विपयत्वं च कर्तृतिङा स्वाश्रयत्वं तृतीयया चाधे-
यत्वं बोध्यते ॥ १४ ॥

अन्यवबोधे त्ययं विशेषः—यदेकत्र कर्तृर्थाश्रय-
त्वं तत्र क्रिया तत्र विपयत्वं तत्र कर्मविशेषणत्वम् ।
अन्यत्र कर्मणि विपयता तत्र क्रिया तत्राधेयत्वं तत्र
च कर्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ कर्तृकर्मकृतां
विपयाश्रय-प्रतियोगिवोधकत्वम् । यतत इत्यादौ
यत्यादिनोपस्थिते यत्ने विपयित्वेन नान्वयः, किन्तु-
द्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अत एवाभुञ्जानेपि
भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ॥ १५ ॥

स्वाहुः । यथायथमिति । द्वितीयाया विपयित्वमाहृतातेन विपयत्वमि-
त्यर्थः । अत्र पच्यते तन्दुड इत्यादौ तन्दुलादेरेव परत्वप्रतीतिर्भावनान्वय-
बोध इवाख्यातोपस्थाप्यपरत्वे विशेषणतया बोधे प्रथमान्तजन्म्योपस्थितिर्हेतु,
कृत्वलात् । प्रथमान्तोरस्यान्वस्थापि तथात्वमिति । अत्र च पुष्पवन्तादि
पदबद्धोच्चारणान्तर्भावेन छत्तिर्बोध्यता । अन्यथा परसमवेत्तशयोग्यतया
ऽनन्वयेऽपि शान्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः ॥ १४ ॥

एकत्र कर्तृस्पष्टे । आप्रयत्त्वमित्यादेर्विशेषणमित्यनेनान्वयः । ज्ञात
इत्यनेन विपयः, ज्ञातेत्यनेनाश्रयः, नष्ट इत्यनेन प्रतियोगिवोध्यते इति
बोध्यम् । धर्मिवाचकत्वं कृतामभिप्रेत्याह—कर्मकर्तृकृतामिति । सविपयामि-
धाधिघातुयोग इति सामान्यन वक्षेः । अत्रादमाह—यतत इत्यादि । करो-
तीत्यादिविवरणयाह—यत्यादिनेति । आदिना यत्यतीत्यादिसङ्ग्रहः । यति-
घातोऽग्निं लक्षणार्था विपयत्वेनान्वयादाह—यत्न इति । ननु स्पृहावस्त-
विपयत्वबोध एव अनुर्थी स्यादतोऽत्र एवेति । मुञ्जाने तु न विलक्षणोद्देश्यत्वे-
नान्वयादित्यपि बोध्यम् । जनकपाठतत्प्रयोजकत्वमेव अनुत्पत्तां बोध्यते ।
अन्यथासुञ्जाने भोजनाय यतत इत्यादिरित्याहुः । उद्देश्यत्वेनेति । तच्चाति-
रिक्त स्वरूपविशेषो वेत्तव्यदेतत् । अत एव उद्देश्यत्वेनान्वयादेव । अन्यथा
भोजनं करोतीतिवद्भोजनकाल एव भोजनाय यतत इत्यपि स्यात् ॥ १५ ॥

धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा,
आख्यातस्य जन्यजनकभावः संसर्गमर्यादया लभ्यः ।
लडादिति शब्दार्थो वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिक-
मेकपदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति ।

भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन
व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति
न प्रयोगः । न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको
विद्यते इति । नापि घट-भूतलयोर्मिथः संयोग
इति वत् मिथो गमनमित्यादि ।

प्रत्ययोपनीतपरसमयेतव्यापारजन्यधात्वर्थफल-
शालित्वं च कर्मत्वं, फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादीनां,

(न्यायवा०) मण्डनमतानुसारिमतमाह-धातोरिति । गमिष्यत्वादीना-
मुत्तरसंयोगादिरूपकत्वाच्चकत्वात् प्रयोगतापत्तिः । आख्यातजन्यवर्तमानयोरेव
आख्यातजन्यव्यापारोपविषयिर्द्वैतुरित्येक पदोपात्तत्वमित्यस्याशयः ।

ननु फलस्य धात्वर्थे फलसरे व्यापारविगमेऽपि पाकस्तिष्ठतीत्यादि
स्यादत आह-भाष्यप्रत्ययस्येति । अनुकूलव्यापार इति । अत्रापि व्यापार
एव शक्यः अनुकूलत्वे संसर्ग इति बोध्यम् । मिथो गमनमिति । गमधा-
त्वर्थस्योत्तरसंयोगश्च द्विवच्येऽपि तदनुकूलव्यापारस्यातत्त्वादिति तन्मते फलस्य
धात्वर्थताम् ।

धात्वर्थजन्यफलशालित्वं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमुपयमन्यवु-
पचक्रम आह-प्रत्ययोपनीतेति । प्रत्ययोपनीतो यो व्यापारः परसमयेतः
तत्रार्थं धात्वर्थकालं तच्छास्त्रिष्वित्यर्थः । चैत्रमित्रसमयेतं पद्मादि
तत्रार्थं यत्कालं धात्वर्थः तच्छास्त्रित्वं वर्तते चैत्रादावप्यस्ति, अतः प्रत्ययो-
पनीतेति बलुक्त्यनम् । द्वितीयादिना परसमयेतत्त्वम् । आख्यातार्थव्यापारे आ-
ख्यातेन तृतीयार्थे तद्बोध्यते । परार्थं पूर्वबद्बोध्यम् । परसमयेतव्यापारजन्यं तद्ध-
सतत्परश्रगाडिनिकर्षप्रकारणाय धात्वर्थेति । मैत्रनिष्ठेति । विवक्ष्यं तृतीयार्थं
व्यापारः, आश्रयत्वं आख्यातार्थं, व्यापारः फले, तत्राश्रयत्वे, तत्र संश्ले,
प्रकार इति व्यापारविगतो धात्वर्थः फलं साक्षादेवाग्नितं तदुत्पे मत्त
रूपेण ।

व्यापारनिष्ठं च तृतीयादिनाऽभिधीयते । एवं च तण्डुलं पचति चेन्न इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनक-
व्यापारवांश्चैत्रः, मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यस्य मैत्र-
निष्ठव्यापारजन्यफलविशेषशाली तण्डुल इत्यर्थः ।
फलव्यापारयोर्विशेषण-विशेष्यभावभेदादेव कर्तृ-
कर्मप्रत्ययव्यवहारः ।

चस्तुतस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि व्यापार
एवार्थः । कर्माख्यातस्य च घात्वर्थफलनिरूपितमधि-
करणत्वं, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापारा-
श्रयः, कर्मकर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् । जानाती-
त्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्तव्या ।

चैत्रेण पच्यते पक्क इत्यादौ सुवर्थ एव व्यापारे
वर्तमानत्वादन्ययः । पचमानः पक्वानित्यादौ पुन-
रनाद्यत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्ययः ।

ननु सङ्ख्यानादातिरिक्त्वाविभक्त्यर्थस्व-व्यापारस्य घात्वर्थे प्रकारनया भानम
भ्युत्पन्नमतीवस्तुतस्त्विति । मैत्रेण पच्यते इत्यत्र व्यापारस्तृतीयार्थः, फले धात्वर्थे,
स चत्पद्वे आख्यातार्थे, तत्र तद्वले अन्वेतीति एतत्कल्पे कर्माख्यातस्य फले न
सक्तिरिति । घात्वर्थनिरूपितमिति निरूपितत्वसम्बन्धेन घात्वर्थस्याधिकरण
त्वे । अन्ययोपनायेदम् । अविकरणत्वमाश्रयं इति बोध्यम् । पूर्वोक्तैवेति ।
षट् ज्ञायाती गरी विपश्चिद्व द्वितीयार्थः, कर्मत्व तत्र भावमिति ।

ननु व्यापारस्याख्यातार्थेऽवामने क्वच वर्तमानत्वान्वयोऽतः सुवर्थेति नचैवम-
समानन्दोपात्ते व्यापारे वर्तमानत्वान्वयेऽतिप्रसङ्गः, फलबोधकधातुसमभिव्या-
हारे तच्छर्माह्लासजम्बवर्तमानत्वबोधे च तृतीयाजन्यव्यापारोपस्थितेहेतुत्वादि-
त्वाद्वाः । दोष इत्यत्र आह-अन्ययोगेति, अतिप्रसक्तत्वात् । अन्ययोगवत्त्वपि
विशिष्टवाच्यदिसत्त्वादप्रमिद्धि । यत्किञ्चिद्विप्रतियोगिकान्ययोगस्य सर्वत्र
व्याप्तिरिति शेषः ।

स्तां वा व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वद्यत्रल-
 लभ्यम्, एवकारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदादौ, अन्ययोग-
 प्रतियोगिकव्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् । अन्ययो-
 गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे श-
 क्रयाप्रसिद्धिः, बाधितत्वं च पार्थ एवेत्यादौ, पार्थान्य-
 योगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रतीतिप्रसङ्गः । तस्य
 ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यवच्छेदेन शक्यत्वे च
 स्वत्यस्याननुगमाच्छक्यानन्त्यं, नीलो घटो नास्ती-
 त्यादौ नीलग्रहट्ट्याद्यवच्छिन्नस्यैव पार्थ एवेत्यादावपि
 पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नस्याभावप्रतीतिः । समानं
 चेद् कृतौ कालान्वयवादिनाम् । धात्वर्थानुकूलव्या-
 पारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत इत्यादिव्यव-
 हारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतिः, न तु तत्र प्रत्ययस्य
 व्यापारवाचितेति न सकर्मकत्वम् । संयोग इत्यादौ
 धात्वर्थमात्रप्रतीतिर्घञादेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वमिति
 मण्डनमतानुयायिनः ।

तन्नं, पचतीत्यादौ पाकानुकूलवर्तमानयत्नाननुभ-
 वप्रसङ्गात् । फलानुकूलादृष्टवत्यपि पचतीत्यादेर्विभा-

ननु योगः सम्बन्धः संयोगसमवायादिः, तथा धान्यशुक्लत्वसमवेतत्वा-
 भावदिर्गुणादौ ध्वंसारी च प्रसिद्धिरतो बाधितत्वमिति एकपदवाच्ययोः कथं
 परस्परसम्बन्धोऽत्र आह-समानं चेति । यदा स्वयाऽपि कृतः इति मद्राचकृतस्वी-
 कारादेकपदेने श्रुतौ वर्तमानत्वात्सम्बन्धो वाच्य इति तावन्मिस्वर्षः । ननु यत्र
 तादृशव्यापारोऽस्ति तत्र संयुज्यत इत्यतस्तद्गृह्यमाणमात्मके व्यापार कर्त्त-
 नावताभासते संशुक्तः इत्यादौ, तत्र घातीत्वमत्र आह-संयोगवत्वेति ।

नन्वस्तु तत्राख्यातस्य यत्ने लक्षणा, शक्तिप्रमो वा, घातः फलेति । नन्वह-
 टातिरिक्तो व्यापारो वाच्योऽत्र आह-यिभावेति यपि पूर्वसंयोगातिरिक्तो

गाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादिमति निश्चलादायपि विहगे
त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च ॥ १६ ॥

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्व्यापारविशेष एव
धात्वर्थः । सर्वत्र धात्व्याश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्यावर्त-

व्यापार आलयातेनोपस्थाप्यते इत्युक्तौ न दोषः, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-
त्वात्, तथाप्याश्रये गमनमिति प्रयोगापत्तिः । इतरसंयोगस्य तत्रापि सत्त्वादित्-
त्वाद्, तच्चिन्त्यम् । अत्रापि व्यापारादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति दूषणमित्यन्य-
सिद्धोऽपि बहिर्भंगो विह्वल्युत्पादककाले पचतीति प्रयोगः स्यात् । एवं पाक
इत्यादिस्थले पत्रादीनामनेकेषां शक्तिकल्पनमस्मिन्मते दूषणमित्यपरे । एतेन
फलधात्वर्थो यत्तस्य व्यापारादाख्यातार्थ इत्यपि मत्तं निरस्तम् ॥ १६ ॥

[रामकृ०]केचित्तु—ननु शक्तशक्तिपक्षे व्यवच्छेदसामान्य एव शक्ती कथं व्य-
वच्छेदविशेषव्यमस्तत्राह—नील इति । यथा अभावमात्रशोक्तं ननुपदेन समभि-
व्याहारविशेषनाभावभावविशेषबोधस्तथाऽन्यत्वादिमात्रशक्तादप्येतरात् सम-
मिथ्याहारविशेषात् पार्थान्यत्वादिनाम इत्यर्थ इत्याहुः । तत्र नीलविशेषणानुसर-
णवैयर्थ्यात्ततोः । नन्वेकपदोपादानां कथं परस्परमन्ययस्तत्राह—समानं चेति ।
ननु सर्वत्र व्यापारस्य भ्रत्यथार्थत्वे संयुज्यते इत्यत्र गच्छतीत्यतोऽविशेषात् कथं
न कर्मप्रयोगस्तत्राह—धात्वर्थेति । व्यापारविरहिणि क्रियाविरहिणि । ननु
तत्रापि न व्यापारसामान्याभावः, तदस्तदवच्छेदेन निविडसंयोगान्तराभावादि-
रूपप्रतिबन्धकस्यैव सत्त्वादित्यत्र आह—संयोगवत्त्वेति । इदमुपलक्षणम् ।
व्यापारकाले संयुज्यते.....त्वमवर्ततिश्रेत्यपि बोध्यम् । अन्यत्र पत्रादेर्व्यापारव्या-
प्ति वेदपि संयोग इत्यादौ न तथा इत्याह—संयोग इत्यादायित्थादिना । ननु
सार्धविक्रय नानुभवः संदिग्धः कदाचित्कस्तु आनुमानिको मानवो वा शाब्द
एव लक्षणया भविष्यतीत्यत्र आह—फलेति । नन्वसाधारणानुकूलत्वाविशेष
एव संसर्गो भविष्यतीत्यत्र आह—विभागेति । नार्द्युक्तस्य विभाग इति पूर्व-
संयोगव्यापारत्वेवानुकूलत्वेति ॥ १६ ॥

गुरुमतमार—तत्र तत्रेति । आख्यातमाह—संयुज्येति । चञ्चिदिति । ननु नी-
लादीं नाशाब्दपरत्वमर्थ इति । तत्र तत्रेति । व्यापारस्य गुरुत्व इत्यगमना-

मानत्वादिकं कचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थं
इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-
दनुपादेयम् ॥ १७ ॥

इति महोपाध्याय—श्रीरघुनाथशिरोमणिमहाचार्यकृत
आख्यातवादः समाप्तः ।

तदुक्तनोदनता गच्छतीत्या... वानमपि बोध्यम् । व्यापारत्वस्यात्पडोपाधिषे
मानाभावः । जनवत्स्वरूपस्य स्वन्नुगतत्वम् । एवमाद्यपरावापेक्षया लाप्येन एतत्
एतादृशशक्तिरित्याहुः । मन्वदिभ्रष्टादिजिघासश्चः पाकः, तथा च कल्प-
यित् क्रियापामतीतापामनापतापामपाधीद्, पक्षपतीति इत्यादिति चेत्, न,
अपाधीदित्यत्र चरमक्रियाधर्मस्य पक्ष्यतीत्यत्राचक्रियापामभावस्यैव भावाद्,
नियतः तथैव तात्पर्यात् । यत्तु एतन्नोदनतम्—यात्पर्यो व्यापारः आख्यातार्थं
उत्पादकता पचति पाकश्रुत्पादपतीत्यर्थः । तत्र, उत्पत्तेरापञ्चणसम्बन्धरूपाया
अननुतामत् ।

अत्रैद् बोध्यम्—ओदनः पका यज्यत इत्यत्र पचपातोरौदनपाके
लक्षणा । तथा चोदनपाकस्यानवर्तक-तदुत्तरमात्रि-भोजन-जन्यफलशाली ओदन
इति बोधः ।

केचित्तु ओदनोत्तर-प्रथमायाः कर्मत्वे लक्षणात् तत्परिकल्पेति । ओदनस्तु
भाषनाया...पि विधेःप्राप्तेवान्नेतीत्याहुः । एवं तति ओदनस्य भाषनान्वयो
न इत्यात् । कर्मत्वापनबद्धरथैव तदन्वययोग्यत्वात् । इत्यनेन कर्मकर्तरि मियते
कुतूहः स्वयमेवेत्यादीं कुतूहपदोत्तरप्रथमायाः कर्मत्वं व्यापारार्थः । तेन
कुतूहः स्वकर्मकभेदात्कुतूहव्यापारवान् स्वकृतिव्यापारजन्यभेदजन्यकृत्तयाली
...ः ।

व्यापारार्थः । तेन कुतूहकर्मकभेदात्कुतूहव्यापारवान् कुतूहकृतिव्यापारजन्यभेद-
जन्यफलशाली बोध इति बोध्यम् ।

चैत्रं तन्दुलं पाचयति सैव इत्यादीं चैत्रपदोत्तरद्वितीयायाः चतुस्त्वलक्षणकर्म-
त्वसर्गः । निचक्ष व्यापारोऽर्थः । आभयत्वे आख्यातस्य लक्षणा निचर्षः कृतिरे
वा... वेतनेर... हि तत्रं पाचयति पाचयन् इत्यादीं निचो लक्षणा, आख्यातेन
उत्तरत व्यापारवादि... बोध्यते निचो विरपेक्षमित्याहुः । तथाच चैत्रकृतु-
स्तन्दुलकर्मको यः पाकान्तरदुक्तव्यापारार्थयो मैत्र इत्यर्थः । यद्यपि चैत्रमैत्रोभय-

कर्तृकेऽपि पाके इदं सम्भवति तथापि चैत्रकर्तृकत्वविशिष्टस्य पाकस्यानुकूलत्व
पाकन्यापारयोः समर्गा बोध्य ।

यद्वा—तत्र णिव आत्पातस्य व्यापारीऽर्थ । चैत्र तण्डुल पाचय मैत्र
इत्यादौ चैत्रकर्तृकतण्डुलकर्मकपाकातुकूलव्यापारवान्मैत्र इति बोध । अतएव
करलयोरपि पचति पाचयति शब्दयोर्विद्वेषणबोधहेतुत्वंम् । चैत्र घट ज्ञापयती
त्यादौ चैत्रपक्षोत्तरद्वितीयायाः समवेतस्य घटपक्षोत्तराया विपयित्व समवेतस्य
घटविपयकज्ञानानुकूलव्यापारवानित्यर्थ । चैत्रं तण्डुलं पाचयति मैत्र इत्यादौ
गिरथे व्यापारे चैत्रपक्षोत्तरद्वितीयायाः । चैत्रकर्तृकत्वं जनकतरसम्बन्धे-
नान्येतीति केचित् ।

चैत्रमैत्री मिथ आश्लिष्यत इत्यत्र मिथ पदार्थ कर्मत्व तत्तत्कर्मत्व वा ।
तच्चाश्लेषेणाश्लेषि । तथा चैत्रकर्मकाश्लेषगातुकूलकृतिमाश्लेषत्र. मैत्रकर्मकाश्लेषणा-
तुकूलकृतिमाश्लेष इति बोध । तत्तत्समभिव्याहारस्य तादृशबोधहेतुत्वात्
चैत्रकर्मकाश्लेषातुकूलकृतिमाश्लेष इति धीरिति ।

विधानिधातुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।

आख्यातवादान्यात्पानमानन्दयतु कोविदान् ॥ १ ॥

समाप्तेयमाख्यातवादीदी ।

(रामकृ०) गुरुमतमाह—तत्रत्रैति । सकर्मकधातुविशेषेऽप्यित्यर्थ । व्या-
पारविशेष कर्तृत्वनियामको व्यापारविशेष । अतएव मण्डनमतीक्तो विमगा-
तनुकूलेपादिदोषोऽपि । अत आह । सर्वत्रेत्यादि । पचतीत्यादौ विकृत-
स्यनुकूलत्वेन संयोगविशेषान्नाश्रयत्वेऽपि कृतिन्व्यापारात्मकधात्वर्थोऽप्यन्य-
स्यवेति । न कर्तृत्वानुपपत्तिरिति । आख्यातार्थ विवेचयति—संग्रहेति ।
नश्यतीत्यादाराश्रयत्वार्थकत्वासम्भवादाह—ऊचिदिति । तत्र च प्रतियो
गित्वमर्थ इति प्रागेयोक्तम् । तादृशेति । इदं च वर्तमानयत्नाद्यनुभवस्य
सर्वनिकृत्वं शाब्दत्वं चाभिप्रेयति सधेय ॥ १७ ॥

गोविन्दचरणद्वन्द्वकदनानन्दशालिना ।

आख्यातवादव्याख्येयं रामकृष्णेन निर्मिता ॥ १ ॥

इति रामकृष्णनिर्मिता व्याख्या समाप्ता ।

शुभमस्तु सर्वेभ्यम् ।

“ गुजराती ” प्रिंटिंग प्रेस-स्थानि

कव्यसंस्कृतपुस्तकानि .

संस्कृत प्रथमादर्शः (सचित्र)	...	०- ६-०	०- २-०
संस्कृत द्वितीयादर्शः (सचित्र)	...	०- ८-०	०- ३-०
संस्कृत तृतीयादर्शः (सचित्र)	...	०-१०-०	०- ४-०
वैदिकसाहित्यचरित्रम्	...	२- ४-०	
श्रीकृष्णविलासकाव्यम् (विलासिन्याकव्यया व्याख्यया समेतम्)	...	०-१२-०	
भासकयासार (प्रथमद्वितीयौ भागौ)	...	०- ८-०	
नैपथ्यकाव्यरत्नम् (महाकविधीर्घर्षप्रणीतम् मञ्चि- नायसुरीकृत व्याख्यया सहितम् सर्गाः-१-६		१- ८-०	
” ” सर्गाः ७-१२		१-१२-०	
शब्दमञ्जरी (अव्यय समासप्रकरणः घातुमालिका सहिता पं. अनंत नारायण शास्त्रिणासंकलिता		०- ६-०	
नित्याह्निकम् सक्वम् (कापडी पुठे) ...		०- ८-०	
” (अंग्रेजी भाषांतर कापडी पुठे)...		०- ८-०	
प्रश्नमार्ग (पूर्वाधि) (ज्योतिष) पुत्रक्षेत्रि नमि नीलकण्ठशर्मणा संस्कृता टिप्पण्या सहित...		३- ०-०	
श्रीरामोदन्तम् गणपति शालीकृत टीप्पण सहित		०- ४-०	
तर्कसार	०- ६-०	०- १-०
ऋग्विधानम्	०- ८-०	०- १-०
प्राकृत संविधानम्...	०- ६-०	०- १-०
शिवानन्द लहरी with English Trans.		०- ६-०	०- १-०
वाक्यतत्वम्	०- ६-०	०- १-०
कोकिल संदेशः	०- ४-०	०- १-०
इयामला दण्डकम्-इयामला नवरत्न मालिका.		०- १-६	०- ०-६
शिवनाम कल्पलतालवालः	१- ०-०	०- ०-०
पद्मपुराणम् महासुगिभीमहृत्वाप्त प्रणीत श्री मधुसूदन सरस्वती विरचित. (चार भाग)		२४- ०-०	
श्रीमद्भागवत श्रीधरी टीका सहित (प्रख्यात गणपत कृष्णाजी के छापाखानामे छपी हुए.)		२०- ०-०	